

#A 1759

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. évfolyam

1994

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. ÉVFOLYAM 1994/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrassy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.).

Előfizetési díj 1994-től egy évre 680 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

#A 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1994
110. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

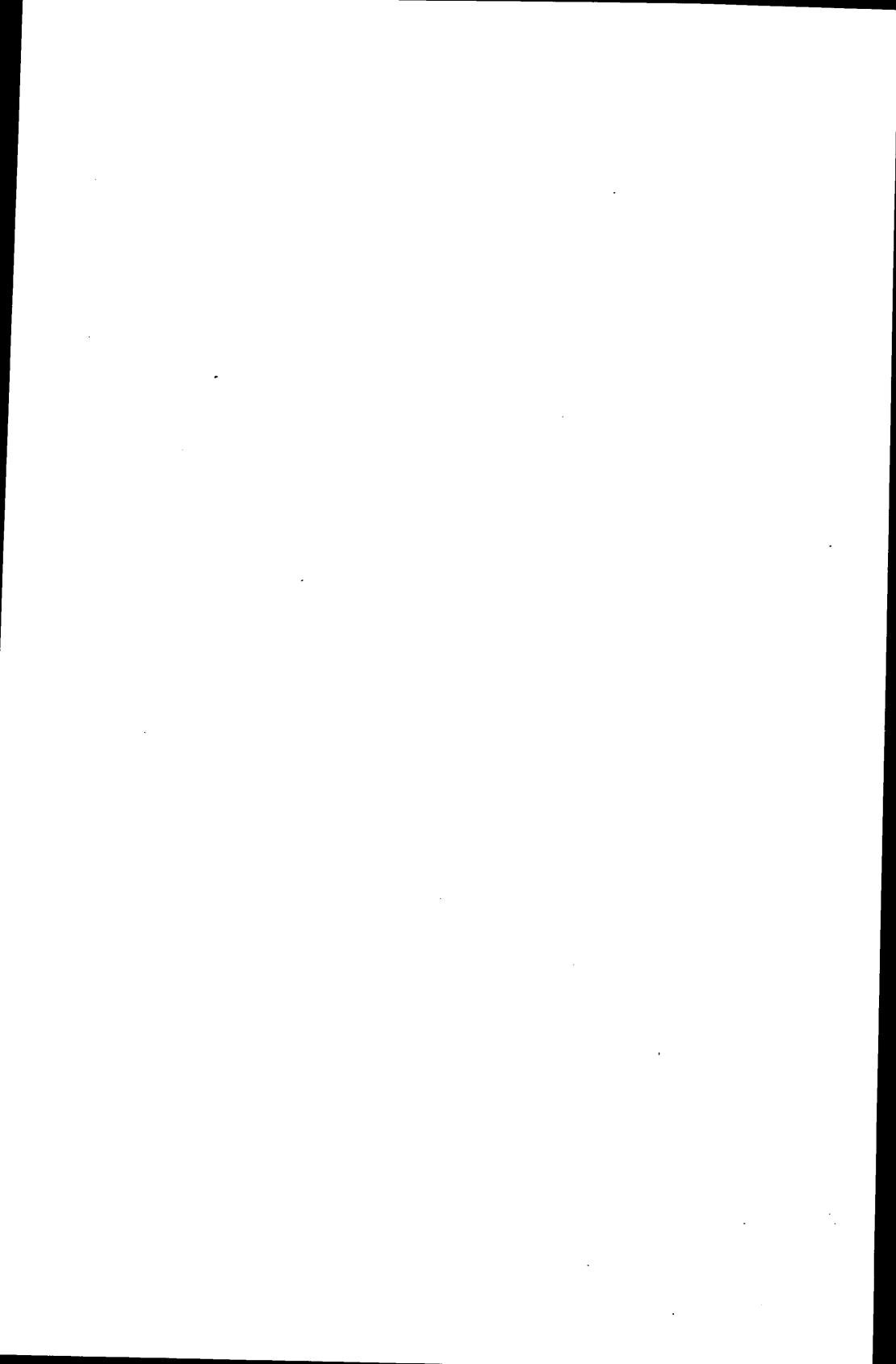
KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : A Kolozsvári Disputa 31 tézise	28
<i>Bogoly József Ágoston</i> : Tolnai Vilmos, Az ember tragédiája első kritikai kiadásának létrehozója	281
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben	155
<i>Erdő Péter</i> : A középkori официális bíráskodás írott emlékei Lengyelországban és Magyarországon	117
<i>Fried István</i> : Magyar hírlapi kísérlet Lipcsében (1843/44)	41
<i>Jankovics József – Monok István</i> : Dudith András könyvtára	16
<i>Jónás Károly</i> : A képviselőház könyvtári bizottságának működése (1867–1918)	389
<i>Knapp Éva</i> : Gilgengart. Egy német nyelvű imádságoskönyv a 16. század elejéről	130
<i>Körmendy Kinga</i> : A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe	1
<i>Kulcsár Péter</i> : Berger Illés történeti művei	245
<i>Márkus Rozália</i> : Német nyelvű hírlapjaink és a francia forradalom (1791)	376
<i>Márza, Eva</i> : La typographie roumaine de Alba Julia et la production des livres au XVI ^e –XVIII ^e siècles	260
<i>Pomogáts Béla</i> : A kolozsvári Napkelet (1920–1922)	56
<i>Schramm, Peter Hans</i> : Elektronische Datenverarbeitung und das alte Buch	177
<i>Sebestyén Mihály</i> : A marosvásárhelyi egykori Református Kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765–1800.	357
<i>Voit Krisztina</i> : Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II. világháborúban és az azt követő években (1944–1950)	269

KÖZLEMÉNYEK

<i>Balogh, Tamás</i> : Das „Horologium sapientiae” als „allegoria in factis”	184
<i>Berényi Zsuzsanna Ágnes</i> : Az Orsovai Hírlap (1904–1906)	429
<i>Boros István</i> : Guillelmus de Moerbeke Arisztotelész-fordítása	82
<i>Borsa Gedeon</i> : Nyomtatott tudósítás az 1514. évi magyarországi parasztháborúról	62
<i>Borsa Gedeon</i> : Magyarország számára nyomott naptárak a Mohács előtti évekből	187
<i>Borsa Gedeon</i> : A körtvélyesi kolostor „nyomdája”	302
<i>Enyedi Sándor</i> : Bethlen Imre levelei Aranka Györgyhöz	209
<i>Enyedi Sándor</i> : Levelek Aranka Györgyhöz (1789–1790)	320
<i>Fehér Katalin</i> : Beély Fidél és az első magyar pedagógiai bibliográfia	88
<i>Fehér Katalin</i> : Genersich János német nyelvű pedagógiai műve 1792-ből	339
<i>Földvári Sándor</i> : Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár régi cirill könyveinek provenienciájához	307
<i>Gömöri György</i> : Egy boroszlói humanista magyar tárgyú költeményei	68
<i>Grüll Tibor</i> : Gutenberg-töredék a Soproni Levéltárban	292
<i>Gyenes Imre</i> : A kormány befolyása a politikai sajtóra Zalaegerszegen az 1930-as években	216
<i>Haiman György</i> : Régi magyar könyvek kettős, áttördelt kiadásai	198
<i>Heltai János</i> : Még egyszer Apáczai „ismeretlen munkájáról”	74
<i>Knapp Éva</i> : Egy tévesen feltételezett 18. századi nyomda: Máriavölgy 1730–1736.	412
<i>Kókay György</i> : A „Fanni hagyományai” forrásaihoz	207
<i>Kókay György</i> : Egy II. József ellen írt könyv betiltásának története (1784)	423
<i>Magyar László András</i> : Csanaki Máté tréfás enkómiama (1626)	407
<i>Marczell Péter</i> : Körösi Csoma göttingeni olvasmányai	83

<i>Marczell Péter</i> : Buzáki Puky Miklós kiadványai a genfi Egyetemi Könyvtárban	426
<i>Nagy Erzsébet</i> : Szerkeszthette-e Somogyi Károly A magyar korona országaihoz tartozó római katolikus papság és szerzetesrendek egyetemes névtárát?	87
<i>Németh S. Katalin</i> : Sigmund von Birken magyar kapcsolatai	78
<i>Ojtozi Eszter</i> : A Témáni Elifáz válasza a Keresztény Jóbnak (RMK III. 6881)	314
<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben	404
<i>Pócsi Katalin</i> : A magyar nyelvű geográfiai irodalom kezdeteiről	332
<i>Rozsondai Marianne</i> : A 36 soros Biblia és egy Sopronban előkerült töredéke	295
<i>Sebestyén Mihály</i> : Maksai Óse Péter – gyulafehérvári rektor	203
<i>Somkuti Gabriella</i> : A Széchenyi Könyvtár kísérlete a Zrínyi-könyvtár megvételére 1891-ben ..	93
<i>Szelestei N. László</i> : Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről	66
<i>Szelestei N. László</i> : Művelődéstörténeti források a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirat-tárában	193
<i>Szelestei N. László</i> : Ismeretlen magyarországi nyomtatványok adatai Katona István adatgyűjtésében	417
<i>Szép Beáta</i> : Kiadatlan Csokonai-bejegyzések	328
<i>Vitályos László</i> : Adalék a Holnap történetéhez	341

FIGYELŐ

<i>Beöthyné Kozocsa Ildikó</i> : A budapesti Dante-kódex restaurálása	434
<i>Bogoly József Ágoston</i> : Az „MTA Könyvtárának Közleményei” újabb köteteiről	225
<i>Földvári Sándor</i> : Hodinka Antal emlékkonferencia Nyíregyházán	100
<i>Kókay György</i> : Kétszáz éves az Egri Főegyházmezei Könyvtár	99
<i>Kókay György</i> : Gulyás Pál emlékülés	100
<i>Kókay György</i> : V. Windisch Éva (1926–1993)	222
<i>Kókay György</i> : A magyar „Ki kicsoda”	344
<i>Kontra Miklós</i> : A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának két kiadása volt	433
<i>Monostory Klára</i> : Keresztury Dezső 90. éve. Kiállítás az OSZK-ban	433
<i>Németh S. Katalin</i> : Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve	223
<i>Rozsondai Marianne</i> : Csapodiné Gárdonyi Klára (1911–1993)	98
<i>Szilágyi Imre</i> : A szlovén iskolamúzeum évkönyvei	228
<i>Voit Krisztina</i> : „Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban”. Adalékok Z. Karvalics László tanulmányához	345

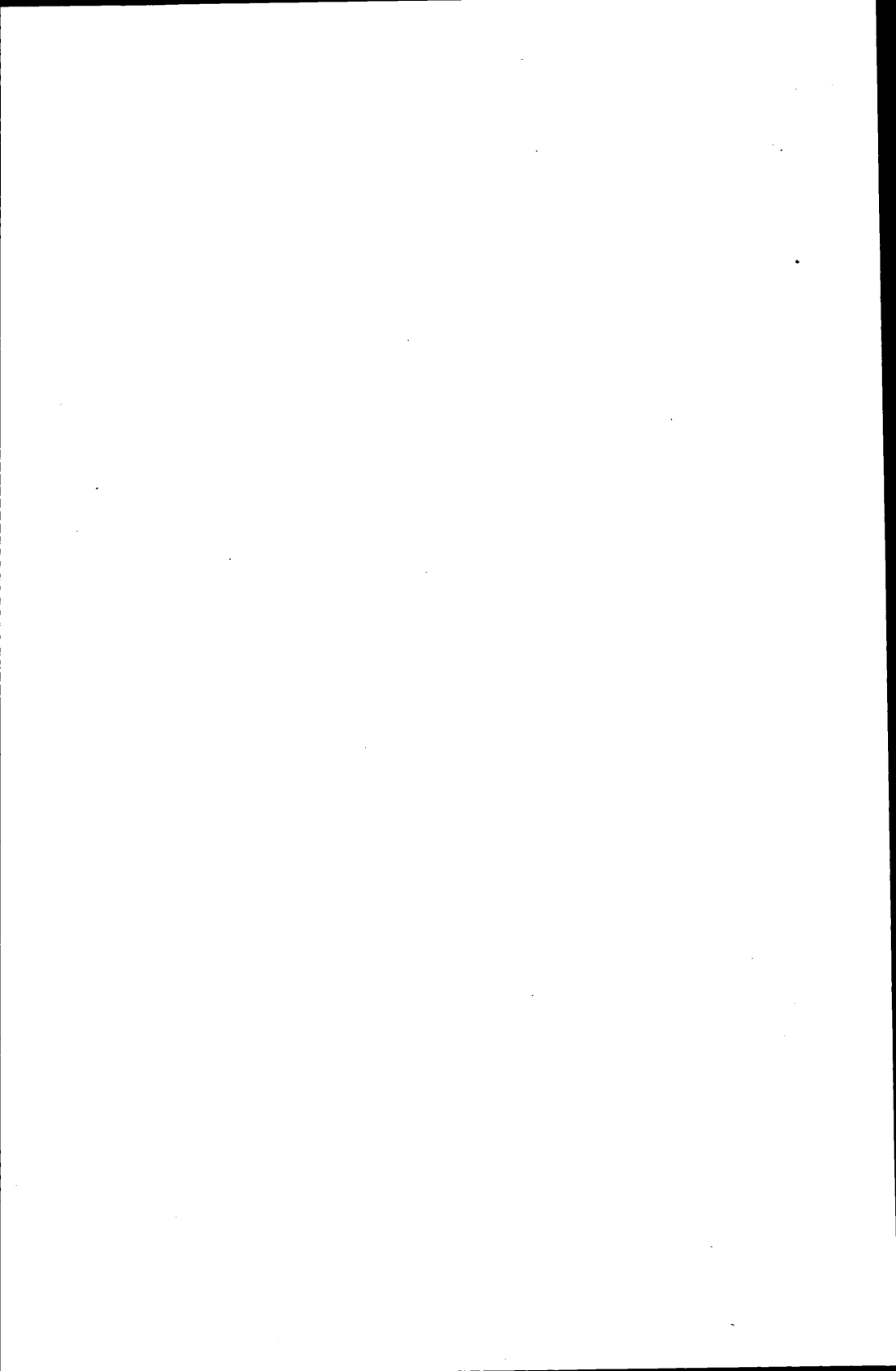
BIBLIOGRÁFIA

<i>Klinda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1993. évi új külföldi beszerzései	447
<i>Murányi Lajos</i> : Az MTA Könyvtárának 1993. évi új külföldi beszerzései	441
<i>Pavercsik Ilona</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1993-ban	449

SZEMLE

Az Evangélikus Országos Könyvtár kéziratkatalógusa Bp. 1993. (<i>Bozóky Éva</i>)	233
Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok. Debrecen, 1993. (<i>Mózes Huba</i>)	109
Čičaj, Viliam: Bányavárosi könyvkultúra a 16–18. században. Szeged, 1993. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	237
Csapodi Csaba–Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica I–II. Bp. 1988–1993. (<i>Madás Edit</i>)	105
Cubrzyńska-Leonarczyk, Maria: Oficyna supraska 1695–1803. Warszawa 1993. Biblioteka Narodowa. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	466
Die Wiener Tageszeitungen. Bd. 3. Frankfurt am Main etc. 1992. (<i>Rózsa Mária</i>)	112

Documenta Pragensia. Číslo X/1–2. Praha, (1992) (<i>Monok István</i>)	113.
Georges Duby – Guy Landreau: Párbeszéd a történelemről. Bp. 1993. (<i>Hopp Lajos</i>)	352
Gergyé László: Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka. Bp. 1993. (<i>Fried István</i>)	462
Gondolatok a könyvtárban. Thoughts in the Library. Köszöntjük Rózsa Györgyöt 70. születésnapja alkalmából. Bp. 1992. (<i>Sebestyén György</i>)	102
Graff, Theodor: Bibliographie Widmanstadiana. Graz, 1993. (<i>Borsa Gedeon</i>)	239
Hopp Lajos: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Bp. 1992. (<i>Tüskés Gábor</i>)	348
Jakab László–Bölcskei András: Csokonai szókincstár I. Debrecen, 1993. (<i>Debreczeni Attila</i>) ..	351
Kétszáz éves az Egri Főegyházmezei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Eger, 1993. (<i>Varga Imre</i>)	460
Friedhilde Krause – Rolf Volkmann: Max Josef Husung. Hannover, 1993. (<i>Soltész Zoltánné</i>) .	240
Lisztés László: Katona József bibliográfia. Kecskemét, 1992. (<i>Debreczeni Attila</i>)	235
Marinelli-König, Gertrude: Polen und Ruthenen in den Wiener Zeitschriften des Vormärz. Wien, 1992. (<i>Fried István</i>)	111
Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom. Hrsg. Vizkelety András. Bp. 1993. (<i>Erdő Péter</i>)	103
Pavercsik Ilona: A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig. Bp. 1992. (<i>Szelestei N. László</i>)	106
Piaristák Magyarországon 1642–1992. Szerk. Holl Béla Bp. 1992. (<i>Varga Imre</i>)	232
Pintér Márta Zsuzsanna: Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században. (<i>Varga Imre</i>)	107
Rejtő István: Mikszáthiada. Cikkek, tanulmányok. Bp. 1992. (<i>Nemeskéri Erika</i>)	111
Saktorová, H.–Komorová, K.–Petranková, E.–Agneta, Ján: Tlač 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Maticy Slovenskej. Martin, 1993. (<i>Vélczei Katalin</i>)	235
Sebestyén Kálmán: A Kolozs-Kalotai (Kalotaszegi) Református Egyházmegye népoktatásának adattára. A XV. sz.-tól 1900-ig. Bp. 1993. (<i>Fehér Katalin</i>)	463
Segesváry Viktor: A Ráday Könyvtár 18. századi története. Bp. 1992. (<i>Hopp Lajos</i>)	230
Szatmári diákok 1610–1852. – A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1652–1848. Szeged, 1994. (<i>Varga Imre</i>)	350
Überlieferung und Kritik. Zwanzig Jahre Barockforschung in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Wiesbaden, 1993. (<i>Tüskés Gábor</i>)	464
Vekene, Emil van: Bibliographie der Jahre 1961–1992. Hürtgewald, 1993. (<i>Borsa Gedeon</i>) ...	241

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 211
Abbt 339
Abdul Hamid, II. (török szultán) 436
Abraham, W. 124
Ábrányi Emil 397
Ábrányi Kornél 397
Achten, G. 140
Acrotophorius, Sirasius 1. Patachich Ádám
Ádám (ószövetségi) 184–185, 282, 284–286
Adamová, Zuzanna 52
Adams 237
Ady Endre 57, 98, 341–343
Aeneas Sylvius, Piccolomini 348
Afra, Szent 144
Aggházy Mária 132
Agneta, Ján 235–237
Ágost, herceg (wolfenbütteli) 464–465
Ágoston, Szent 37, 143, 181, 185, 193
Agricola, Rudolf Frisius 32
Alaghy Menyhért 198
Alajos, Szent (Gonzaga) 421–423
Alantsee, Lucas 237
Albert (magyar király) 252
Albert Ferenc 462
Alexander Bernát 282
Almássy Imre 397
Alsted, Johann Heinrich 207, 265, 333
Altheer, Johann 202
Amarantes I. Herdegen, Johann
Ambrózy-család 270
Ambrózy Béla 397
Ambrus Zoltán 431
Ampe, A. 185–186
Anderko István I. Szokolyai Anderko István
Andics Erzsébet 277
András (magyar Anjou hg.) 99
Andreescu, Ana 157, 159
Andrics Tivadar 400
Anghel, Athanasie 170, 173–174
Anna, Szent 131, 144–145, 149, 152
Anna hercegnő 136
Annillon 86
Antal János 213, 358, 362–363, 366, 368, 371
Antal Sándor 341–343
Antalóczi Lajos 99–100, 460–462
Apáczai Csere János 74–77, 205, 333, 366
Apafi-család 74
Apafi Mihály, I. (erdélyi fejedelem) 74–77, 161–
163, 168, 172–173, 263
Apor de All-Torja 420
Apor Péter 371
Apollonius, Dyscole 20
Appianus 20
Apponyi Albert 398
Áprily Lajos 59
Aranka György 209–216, 320–328, 369
Arany János 281, 284–285, 288–289
Arany László 396
Arató Antal 224
Arator István I. Szántó Arator
Árgyán János 93
Arisztotelész 24, 81–83, 194
Árpád (fejedelem) 258
Artaria Co. (könyvkereskedő) 231
Attila (hun király) 251, 258
Auer, J. B. 142
Auerbach, E. 186–187
Avancini, Nikolaus 79
Avram (nyomdász) 167
Awtala Zsuzsa 237–239
Ayrenhof 209
Azolini (bíboros) 20
Babits Mihály 59, 342–343, 437
Babota, Ljubica 101
Bach, Alexander 195

- Bachenstain, Johannes de 82
 Baden, Ludwig von 80
 Bairoch, Paul 428
 Bajtay Antal 335
 Baktsi 366
 Balanyi György 232
 Balassi Bálint 231
 Balázs Antal 297
 Balázs Béla 59–60, 342
 Balázs Géza 110
 Balázs László 34
 Balázs P. 120
 Balik, Stanislav 116
 Ballagi Aladár 175, 189, 399
 Ballagi Géza 405
 Balogh Tamás 184–187
 Balugyanszky, Andrej 304, 306
 Bán Imre 75–76, 333
 Banci, Mihai 167, 170
 Bandini-család 435
 Bánffy Dezső 397
 Bangha Béla 100
 Bánhegyi Miksa 100
 Barabás László 110
 Baranyai Mihály 358–360, 366
 Baranyai Pál 174, 176
 Baranyi László I. Váradai Baranyi László
 Barányi László 267
 Barcsai Ákos (erdélyi fejedelem) 158–161
 Barcza József 315
 Bárd Oszkár 57, 59–60
 Baritz N. 366
 Barkóczy Ferenc 423
 Barlay Ö. Szabolcs 28–40
 Baroncelli-család 435
 Baronius 255
 Baross Gyula 400
 Baróti Szabó Dávid 231
 Barta Gábor 65
 Barta János 281, 283–284, 286–287
 Barta Lajos 57, 61
 Bartakovics Béla 460
 Bartalis János 58–60
 Barth-féle könyvkereskedés 372
 Barth Rezső 336
 Bartha Tibor 76
 Barthélemy 85
 Bartók Béla 98
 Bartoniek Emma 3
 Bartsch, Konrad Dominik 379, 386–387
 Bartsch, Zacharias 239
 Barycz, Henryk 69
 Basa György 363
 Basarab, Matei (havasalföldi fejedelem) 159, 264
 Bataillon, Louis Jacques 3, 6, 14
 Báthoriak 261, 373
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 31–33, 349
 Báthori István (országbíró) 407
 Báthori Kristóf 33, 261
 Báthori Zsigmond (erdélyi fejedelem) 33, 69, 73–74, 198
 Báthori Zsófia 77
 Batou, Jean 428
 Batsányi János 231, 320
 Batseba (őszövetségi) 150
 Battelli, Giulio 3
 Batthyány-család 67, 311
 Batthyányi Ádám 311
 Batthyány Ignác 193
 Batthyány József 195, 197
 Batthyány Kristóf 67
 Batthyány Lajos 195
 Batthyány-Strattmann 271–272
 Batz István 362, 371
 Bauer és Monath (nürnbergi könyvkereskedő) 231
 Bauhofer György 234
 Bauk, F. 229
 Bäumer, Remigius 118, 185
 Baumgärtner, Anton 208
 Bay Ferenc 273
 Bayer József 282
 Bebek Imre 108
 Beck von Leopoldsdorf-család 19
 Beck Lajos 400
 Beck, Leonard 147
 Beckensloehr János 123
 Bede Piroska H. 332
 Bedőházi János 399
 Beély Fidél 88–93
 Beissel, St. 142
 Beke Antal 12
 Békefi Remig 4
 Beksics Gusztáv 396
 Bél Mátyás 195, 225, 335
 Béla, III. (magyar király) 252
 Béla, IV. (magyar király) 252
 Beláts Pál 311
 Beldt, Melchior 294
 Belitska Béni 397
 Bellágh Rózsa 225

- Ben-Chorim, Schalom 186
 Benda Kálmán 230, 376
 Bene István 399
 Benedek Elek 60
 Beneéthy Máté 123–124
 Beneke, Eduárd 92
 Benger Miklós 412–417
 Beniczky Ödön 399
 Benkó József 320, 323
 Bényei Miklós 224
 Benyovszky Sándor 398–399
 Benz, Richard 144
 Benzing, Josef 133, 237
 Beóthy Ákos 397
 Beóthy Pál 400
 Beóthy Zsolt 282, 285
 Beóthyne Kozocsa Ildikó 434–440
 Bepler, Jill 466
 Berber 345
 Berchtoldt Ferenc 425
 Berchtold Zsigmond 271
 Berde Mária 59–60
 Berecz Ágnes 110
 Berend T. Iván 227
 Berényi Zsuzsanna Ágnes 429–432
 Berg, K. 143
 Berg, Wolfgang 49
 Berger, Henrik 256
 Berger Ignác 397
 Berger Illés 245–259
 Berger Péter 247
 Berkovits Ilona 5, 7, 10, 14, 132, 135–137, 435–437
 Berlász Jenő 22
 Bernády György 58
 Bernardus de Bottone 105
 Bernát, Szent (Clairvaux-i) 141–142
 Bernhardt (könyvkereskedő) 231
 Bernolák Antal 312
 Bertalanffi Pál 335–336, 338
 Berzétei Gábor 374
 Berzeviczy Albert 284–285, 399
 Bethlen-család 207
 Bethlen Ádámné 361
 Bethlen Elek 215
 Bethlen Farkas 371
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 80, 203–204, 206–207, 237, 254, 260, 264, 373
 Bethlen Imre 209–216
 Bethlen István 207
 Bethlen János 80
 Bethlen Karolina 209
 Bethlen Kata 360
 Bethlen Miklós 77, 222
 Bethlen Pál 361
 Bethlen Péter 204
 Bethlen Sándor 209
 Bettenger 330
 Betulius I. Birken, Sigmund v.
 Beythe András 198
 Bèze, Theodore de (Beza Vezelius) 16, 21–22
 Bezerédy László 395
 Bezerédy Mária 271
 Bianca Sforza Mária (I. Miksa neje) 136
 Bianu, Ionan 155, 167, 261
 Bianu-Hdos 370
 Bihlmeyer, K. 186
 Binder I. Vietor, H.
 Binder Pál (Pavel) 156, 170–171
 Bircher, Martin 78, 464–465
 Birckmann, Arnold 237
 Birken, Sigmund v. 78–82
 Bíró Ferenc 333
 Bíró Lajos 430–431
 Bíró Márton I. Padányi Bíró M.
 Bíró Miklós 366
 Bissolo 271
 Bisterfeld, Johann Heinrich 207
 Bitskey István 461
 Blahó Pál 399
 Blaskovics Ferenc 398
 Blotius, Hugo I
 Blum (bécsi régiségkereskedő) 94
 Blumauer 331
 Blumenbach, Johann Friedrich 368
 Bober, P. 126
 Bocaccio 86
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 253, 348–349
 Bod Péter 162, 206, 225, 231, 246, 334, 407, 417–423
 Bodin 255, 258, 405
 Bodor Pál 374
 Bódy György 68
 Bogáti Farkas Mihály 409
 Bogdán Virgil 397
 Boghardt, Martin 179–180
 Bogislaw (pommerániai herceg) 240
 Bogoly József Ágoston 225–228, 281–291
 Bohatta, Hans 141, 314
 Boileau, Nicolas 231
 Bojthi Veres Gáspár 371

- Bóka József 277
 Bolyai Farkas 210
 Bonaventura, Szent 11
 Bonfini, Antonio 254–255
 Bonifác, VIII. (pápa) 13–14
 Bónis György 10–12, 14, 117, 119–124
 Bornemissza Miklós 73
 Boros Dezső 331
 Boros Gy. 409
 Boros István 82–83, 193–194
 Borosnyai L. János 368
 Borosnyai Zsigmond 405
 Borsa Gedeon 16–17, 28, 62–66, 82, 187–193, 224, 239–240, 241–242, 260, 301, 302–307
 Borsa Iván 10
 Bosák Nándor 462
 Botero 204
 Bovee, Jean-Paul 428
 Bozóky Éva 233–235
 Bőjthy Antal 362
 Bölcskei András 351–352
 Böltskéri József 321, 325
 Böröcz Enikő 233–235
 Braicu, Doina 169
 Brâncoveanu, Constantin (fejedelem) 170, 174, 267
 Brancovici, Sava 160–162, 166, 173, 176, 263
 Brandmyllerus, Jacobus 75–76
 Brant, Sebastian 141, 145–146
 Brassai (ifj. Halász Gyula) 58
 Brassai Major Márton 160
 Bredstyánszky András 312
 Brešťansky, Andres I. Bredstyánszky András
 Breu, Jörg 147
 Breuil, Georges du 345
 Briedl József I. Beély Fidél
 Brifau (könyvkereskedő) 231
 Brodarics István 255
 Brumoy 85
 Brutus János Mihály 245, 254–255
 Buřhak, Henryk 191–192
 Bullinger, Heinrich 16
 Bulovszky, Joannes 311
 Buluță, Gheorghe 260
 Bunea, Augustin 161
 Bura László 350
 Burda 256
 Burgkmair, Hans 147
 Busa Margit 463
 Bussow 21
 Buszirisz (tűrannosz) 408
 Butzmann, H. 141, 144
 Buzáki Puky Miklós 426–429
 Bürger, Thomas 465
 Büsching 330
 Byron, George Gordon 285
 Bzenski Rudolf 28
 Calagius, Andreas 68–74
 Calcagninus 409
 Calepinus, Ambrosius 333
 Calvisius 255
 Cambert d'Andres 353
 Campe, Joachim Heinrich 92, 339
 Cândia, Virgil 260
 Canisius, Petrus 309
 Cardanus, Hieronymus 409
 Carfoglio 345
 Carolinus, Petrus 22
 Cartoian, Nicolae 265
 Castelli, B. 411
 Cellarius, Christophorus 361
 Cerasinus, Johannes 69
 Ceregoni, Antonio 123
 Černý, Frantisek 116
 Chalupka, Ján 49
 Charland, Th. 11
 Chevalier, Ulysse 141–142
 Chimani, Leopold 93
 Chira, Gheorghe 161
 Chiriac de Moldavie 266
 Cholnoky Jenő 83–87
 Čičaj, Viliam 237–239
 Cicero, Marcus Tullius 20, 147, 357, 410, 412
 Ciocán János 398–399
 Cipariu, Timotei 158–159, 162, 167
 Ciperle, J. 229
 Ciprián, Szent 37
 Clapmarius, Arnoldus 405
 Clarké, John 204
 Claudianus 408
 Claus, Helmut 65
 Clemen, O. 132, 141, 146
 Cluverus, Philipp 81, 404
 Coing, Helmut 14
 Colbert, Jean-Baptiste 232
 Collin, Heinrich Josef von 92
 Comenius, Amos Johannes 228, 332, 362
 Comynnes 255
 Concha Károla 226

- Condé herceg 383
 Conert 327
 Cong, H. 117
 Conrad, Jakob Praetorius von Perlenberg 19
 Conti, Onofrio 233
 Corfus, Ilie 264
 Cornejos, Pedro 114
 Cornides Dániel 214, 231
 Costil, Pierre 16, 20–21
 Craftheim, Crato 68
 Cramer, J. D. 80, 86
 Cranach, Lucas 133, 271
 Creytens, Raymundus 5
 Cristachel-Panait, Ioana 169
 Cromerus 255
 Crons, E. 133
 Cubrzyńska-Leonarczyk Maria 466–467
 Cusanus 255
 Czakó Elemér 131
 Czapik Gyula 462
 Czeglédy Sándor 76
 Czuczor Gergely 2
 Czvittinger Dávid 246, 317
- Csáky Albin 97
 Csáky Imre 421
 Csáky Jánosné I. Vass Sámuelné
 Csáky Moritz 42
 Csalánffy 345
 Csanádi Pál 408
 Csanak Dóra 462
 Csanaki Máté 407–412
 Csánky 269
 Csaplovics János 51–53, 112
 Csapodi Csaba 98–99, 105–106, 193, 227
 Csapodiné Gárdonyi Klára 98–99, 105–106, 193–194
 Császár Elemér 283
 Császtvay Tünde 237–239
 Csatkai Endre 301
 Csávossy Béla 395
 Csécsi János 334
 Csengery Antal 48
 Csengery Imre 395
 Cséppán István 328–331
 Cséppán János 331
 Csergő Bálint I. Kocsi Csergő Bálint
 Cserey Farkas 93, 211
 Cserey Mihály 162
 Csernátóni Vajda Sámuel 368–369, 373
- Csernovics Arzén 311, 314
 Csetri Elek 83, 204
 Csinády Gerő 334
 Csizmadia A. 123
 Csizmadia Károly I. Somogyi Károly
 Csohány János 315
 Csóka J. Lajos 197
 Csókás Péter I. Laskai Csókás Péter
 Csokonai Vitéz Mihály 110, 328–331, 351–352, 434
 Csombor Márton 411
 Csomós Mihály 366
 Csontos János 67, 123, 194, 258
 Csulyak István I. Miskolczi Csulyak István
 Csulai György 158, 161, 351, 357
- Dăia, Gheorghe 166, 168
 Dajka István I. Keserői Dajka István
 Damián Vazul 399
 Dan, Simonescu 155, 157, 170
 Dandolo (velencei dózse) 437
 Daněk, Petr 114
 Dániel 256
 Daniel Adam 73
 Daniel István 362
 Danielik J. 407
 Daniil, Andrean Pannonean 167–168, 172
 Dankó Imre 336
 Dante Alighieri 86, 434–440
 Dányádi S. György 406
 Darányi Kálmán 217
 Daun-család 94
 Daun, Heinrich gr. 94
 Dávid (őszövetégi király) 69, 131, 149–150, 152, 198, 202–203
 Dávid Ferenc 21, 30, 32, 34–35, 39
 Davidov, Dinko 309–312
 De Becker 419
 Debreceni Ember Pál 366
 Debreceni Attila 235, 330, 351–352
 Debreceni Tamás 155
 Degering, H. 144, 146
 Deguer, André 148
 Dehmlow, Raimund 240–241
 De Judicis, Vilmos I. Guillaume de la Jugée
 Deletant, Denis 160
 Demaxa, Eusenius I. Maksai Óse Péter
 Demény Lajos 155
 Demeter, Ignaz 92
 Demeter Júlia 110
 Demoszthenész 20

- Demsich István 413
 Dénes Sándor 341–342
 Dénes Tibor 290, 426
 Denifle, Heinrich 4, 14
 Denina, Carlo 86
 Denis, Michael 138, 189, 231
 Dernschwam János 22
 Déry Tibor 59
 Dessewffy József 463
 Destrez, Jean 2–3, 5–7, 13–14
 Dezsényi Béla 378, 426
 Dézsi Lajos 333
 Dienes László 61
 Dietrichstein, Adam 19
 Dietrichstein, Franz 19
 Dievoet, G. Van 122
 Dilthey, Wilhelm 87, 287
 Dimissevics, Basilius 312
 Diodorus Siculus 20
 Dionisziosz Halicarnassos 20
 Diophante 20
 Dobre mester 155, 264
 Dobrovics Milán 399
 Dobrovits Aladár 279
 Dóczy Lajos 283
 Dodgson, Campbell 132, 134
 Dolch, Walter 189
 Dold, Alban 300
 Dolezalek, G. 119
 Dományházi Edit 350
 Domsa Károlyné 102
 Donahue, C. 119
 Donatus 298, 300
 Dornavius, Caspar 409
 Dositei (jeruzsálemi pátriárka) 173
 Dovifat, Ernst 112
 Dózsa György 62–66
 Döbrentei Gábor 211, 320–321
 Dölle Ödön 92
 Dörnhöffer, F. 141, 143–144
 Dörnyei Sándor 315
 Drach-műhely 114
 Draskovits-család 270
 Dreghiciu, Doina 262, 268
 Dropan, Stefan 306
 Duchkowitsch, Wolfgang 385–386
 Duby, Georges 352–353
 Dudaş, Florian 157, 265
 Dudith I. Sbardellati
 Dudith András 16–27, 68–69
 Dudith János I. Sbardellati
 Dufresnoy, Lenglet 337
 Dugonics András 232–233
 Duma, Ioan 174, 267
 Durandus, Guillelmu 121
 Durić, Svetislav 309
 Dusch 321
 Duşu, Angela 260
 Duşu, Alexandru 260
 Dutka Ákos 342–343
 Dürer, Albrecht 133, 147–149
 Dziatzko, Karl 300
 Ebergényi 270
 Eckhardt Sándor 377
 Ecsedi István 334
 Ecsedy Judit, V. 76, 155–176, 260, 268
 Éder Zoltán 320
 Édes Gergely 231
 Egenolff nyomda 148, 150
 Eheim, Fritz 13
 Eichorn, Johann Gottfried 86–87
 Elekfi László 434
 Eleonóra császárné 138
 Elfen Miklós 420
 Ellebodus, Nicasius 237
 Elze, Reinhard 14
 Ember Pál I. Debreceni Ember Pál
 Emilian, P. S. 262, 267
 Emo-család 435
 Emőd Tamás 342–343
 Endes-család 215
 Endre Károly 58–60
 Endródi Sándor 431
 Endter-nyomda 79, 82
 Endter, Martin 82
 Engel Pál 10
 Engelmann, Wilhelm 333
 Engels, Friedrich 277
 Enyedi Sándor 209–216, 320–328
 Eobanus Hessus 409
 Eöse I. Óse-család
 Eötvös József 195
 Eötvös Loránd 195
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 21, 198, 205,
 408–409
 Erdei Klára 17
 Erdei László 434
 Erdélyi Ilona, T. 282
 Erdélyi János 282

- Erdélyi József 59
 Erdélyi Viktor 58
 Erdő Péter 1, 103–105, 117–129
 Erdődi Miklós 420
 Erdődy Sándor 271–272
 Ernst, Johann 329
 Ernzt Sándor 398
 Erstner 368
 Esterházy-család 66
 Esterházy (könyvkereskedő) 231
 Esterházy Ferenc 232
 Esterházy Imre 422–423
 Esterházy Kálmán 397–399, 401
 Esterházy Károly 99–100, 193, 460–461
 Esterházy Miklós (nádor) 247, 250, 254
 Esterházy Móric 104
 Esterházy Pál 110
 Esterházy Tamás 96
 Estienne-család 23
 Estreicher, Karol 417
 Esze Tamás 230
 Esztergályos Péter I. Kapornai E. P.
 Eubel, C. 118
 Euripidész 85–86, 233
 Eusebius 36–37
 Éva (őszösvetségi) 185–186, 286
 Exner de Hirschberg, Balhasar 203–204
 Faber, Georgius 69
 Faber, Joannes I. Schmidt, Hans
 Fabian, Claudie 178
 Fabinyi Tibor 186, 315
 Fabri, B. 369
 Fabritius Károly 396
 Fallenbüchl Zoltán 225
 Faludi Ferenc 196, 335
 Faragó József 273
 Farkas Gábor 311–312
 Farkas István 345
 Farkas Mihály I. Bogáti Farkas Mihály
 Farkas Mózes 57, 61
 Farkas Pál 400
 Fassel, Horst Helge 80–81
 Fausius, Johannes Caspar 410
 Favorinus 408
 Fáy András 93
 Fazakas József 74, 76
 Fazy, James 427, 429
 Feather, John P. 180
 Fedorov, Ivan 306
 Fehér Katalin 88–93, 339–341, 463–464
 Fejér György 93
 Fejérpataky László 122, 294
 Fejérváry Gábor 49
 Fekete Csaba 75–76
 Fekete Gézáné 102, 225, 227
 Fekete Mihály 361
 Fekete Nagy Antal 65
 Félix (pápa) 36
 Fénelon, François 85, 231
 Fényes Elek 310
 Fenyő István 49, 51
 Fenyvessy Ferenc 396
 Ferdinánd, I. (magyar király) 115, 252
 Ferdinánd, II. (magyar király) 247, 253, 255–256
 Ferdinánd, III. (magyar király) 77
 Ferdinánd (nápolyi király) 133
 Ferdinánd főherceg 136
 Ferenc, Szent (Xavéri) 419
 Ferenc, I., (magyar király) 210
 Ferenc József (magyar király) 390
 Ferenczffy Lőrinc 245–248, 250, 253
 Ferenczy Gyula 57, 61
 Ferlicska Kálmán 398
 Festetics 112, 274–275, 330–331
 Feszty Adolf 396
 Feuerstein, Petra 465
 Fichtenau, Heinrich 133
 Fielding, Henry 467
 Filipich Lajos 399
 Fink-Erretera, Guy 2–3, 5, 7, 14
 Finta József 227
 Fiol 305–306
 Fitz József 137
 Flecha, Mateo 114
 Floridan I. Birken, Sigmund v.
 Fodor István 66
 Fogarasi István 158, 265, 370
 Fogarasi János 2
 Fogarasi Pap József 365
 Fogarasi Sámuel 209–210, 213, 215
 Font Márta 101
 Forgách Ferenc 239, 254–255
 Forró György 239
 Földvári Erzsébet 422
 Földvári Sándor 100–101, 307–314
 Fraknói Vilmos 195, 245–248, 256
 Franck, Andreas 239
 Franco, Giovanni Domenico 233
 Franciscs Norbert 297

- Francz Ede 430
 Frangepán Anna I. Zluny Frangepán Anna
 Frankenberg, Adolf 93
 Frankl Vilmos I. Fraknói Vilmos
 Fráter Loránt 400
 Frati, Lodovico 13
 Freys, Ernst 298, 302
 Fried István 41–55, 111–112, 462–463
 Friedell, E. 410
 Friedländer, M. J. 147–148
 Friedrich August (fejedelem) 19–20
 Frigyes, III. (német-római császár) 138, 143
 Frimmová, Eva 189
 Frobenius, Johannes 23
 Froschaver-kiadó 205
 Frölich Dávid 332, 334
 Fust 298, 300
 Fücksel, Hans 87
 Fügedi Erik 275
 Függel, Berthold 346
 Fülep Katalin 103–105, 435
 Fülöp Géza 99
- Gabelhofer 377
 Gábor G. 121
 Gábrriel Asztrik 2
 Gajtkó István 146
 Gál István 204
 Gál Sándor 399
 Galambos, F. 137
 Galatzi János 358, 369
 Galbert de Bruges 353
 Galenus, Claudius 24
 Galgóczi, Stephanus I. Nekesch Schuller, Daniel
 Gálos Rezső 208
 Gamauf, Gottlieb 301
 Gánóczy Antal 196
 Garai János 10
 Garber, Klaus 78, 80
 García, y García, A. 118
 Gárdonyi Albert 131
 Gárdonyi Klára I. Csapodiné Gárdonyi Klára
 Gaselee, Sir Stephen 189
 Gayda 345
 Gedike 339, 341
 Gédoyne, Louis 224
 Geldner, Ferdinand 298, 300–301
 Gelei Katona István 108, 366
 Gelei Katona István, ifj. 204
 Gellért, Szent 106
- Gellert, Christian Fürchtegott 231, 361
 Genersich János 339–341
 Genest, Jean-François 3
 Genthon Egri József 278
 Gentilis de Monteflorum 122
 Georges, Heinrich 317
 Gerevich Lászlóné 13
 Gergely, Szent (Nissai) 20
 Gergely, I., Nagy, Szent (pápa) 131, 142, 149–150, 152
 Gergely, IX. (pápa) 104
 Gergeye László 462–463
 Ghenadie, II. 264
 Ghenadie, III. I. Putilava, Gheorghie
 Gheorghie de Daia 266
 Ghibu, Onisifor 171, 175
 Ghilányi György 421
 Giehlow, K. 133
 Giesswein Sándor 399–400
 Glabert, Raoul 353
 Góbi Imre 234
 Goedeke, Karl 209
 Goethe, Johann Wolfgang 207–208, 284–285
 Goldis József 398
 Gombási István 368
 Gonsalve de Cord., Florian 85
 Gordonius, Jacobus 255
 Gorgiász 408
 Goția, Anton 167
 Gottesmann, Dorothea 307
 Gotthold, F. A. 93
 Gottsched, Johann Christoph 361
 Göckerl, Peter 295
 Gömöri György 68–74
 Görgey Artúr 195
 Görög Demeter 231, 372
 Götze, Franc. 422
 Grabarits István 194
 Graff, Theodor 239–240
 Gragger Róbert 282
 Grandpierre Emil 58
 Grecsák Károly 396
 Greguss Ágost 281–282
 Griep, Wolfgang 78
 Grimm és Wirsung nyomda 147–148
 Grosz 216
 Grote, Geert 186
 Grüll Tibor 282–295, 295–302
 Guilbert de Nogent 353
 Guillaume le Breton 353

- Guillaume de la Jugée 12, 14
 Gulácsy Irén 60
 Gulyás Pál 22, 100, 418
 Gusztini, Joannes 423
 Gutenberg, Johann 187, 292–295, 295–302
 Guts-Muts, J. F. 92
 Guttmann János 368
 Guyot, Bertrand G. 14
 Guzmics Izidor 89
- Gyalakuti Lázár János I. Lázár János
 Gyallay Domokos 59
 Gyárfás Elemér 58
 Gyarmathy Sámuel 210, 213–214
 Gyenes Imre 216–221
 Gyenis Vilmos 333
 Gyimesi István 232
 Gyirwa Vencel 108
 Gyömörey György 217
 Győrfi István 374
 Győrffy István 278
 Győry János 348
 Gyulai Pál 195, 282, 284
 Gyulai Lotti I. Vass Sámuelné
- Haase, Bohumil-kiadó 116
 Haebler, Konrad 181
 Haiman György 170–172, 198–203
 Haimerl, F. X. 138, 141–145
 Hajek, Tadeas 115
 Hajnal István 11
 Hajnal Mátyás 77
 Hajnóczy József 379
 Halász Előd 78
 Halász Gyula, ifj. I. Brassai
 Halász Lajos 399
 Han, Ulrich 187
 Handl József 430
 Hannulik Károly 196
 Harbsmeier, Michael 78
 Hari Péter 93
 Harmer, Thomas 86
 Harsdörffer, Philipp 78
 Hartenfels, Georg Serack 19
 Hartman von Aue 194
 Hartmann, Karl Julius 87
 Hatvani Imre 231
 Hatvani István 405–406
 Hatvany Lajos 59
 Hauer Ferenc 197
- Hauffen, A. 409
 Hausner Gábor 93
 Havas Sándor 49
 Haynald Lajos 193, 195
 Házi Jenő 67, 292, 295
 Hebrony József 399
 Héderváry Lajos 273
 Heffels, Monika 148
 Hegedűs Loránt 398, 401
 Hegedűs Nándor 341–342
 Hegerus, F. 409
 Hegyi Ferenc 232
 Heidegger 287
 Heinrich, Gusztáv 208
 Héjjas Eszter 224
 Hejnová, Miroslava 116
 Helena, Szent (császárné) 171
 Helmasperger, Ulrich 298, 300
 Helmeczy 53
 Heltai nyomda 28
 Heltai János 74–77, 322
 Henckel János 237
 Henkel, Gabriele 465
 Henricpetri, Sebastianus 23
 Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheim 409
 Henricus de Segusio 104
 Henszlmann Imre 45–49, 51–54, 195, 436
 Hentzner, Paul 81
 Heppenstein, Frau von 209
 Herbart 92
 Herczeg Ferenc 398, 400–401
 Herdegen, Johann 79
 Herder, Johann Gottfried 84–85, 425
 Herepei János 75–76, 203–204, 206, 274, 279, 407–408
 Hergang, C. G. 93
 Hérits Antal 395
 Hermann Péter 344–345
 Hermann Zsuzsanna 136
 Herner János 22
 Herinnes (könyvkereskedő) 231
 Herodotosz 81, 86
 Herz, Andreas 465
 Herzan 272
 Hevenesi Gábor 239, 248, 332
 Hieronimy Károly 395
 Hilger, W. 136, 138
 Hindelang, Eduard 309
 Hirsch, August 410
 Hlaváček, Ivan 113

- Hlediková, Zdeňka 113
 Hochfeder, Caspar 241
 Hochfeder, Caspar-féle műhely 189
 Hochmeister, Martin 367
 Hochmeister, Márton ifj. 213–214
 Hock János 397–398
 Hodinka Antal 100–101, 307, 309, 314
 Hodor József I. Szentpéteri Hodor József
 Hodoş, Nervă 155, 167, 261
 Hodža, Michal Miloslav 45, 49
 Hody Gyula 399
 Hoffgreff-Heltai nyomda 240
 Hoffhalter, Raphael 260
 Hoffmann Edit 1
 Hoffmann Pál 395
 Hoffmann, W. 133
 Hoffmannová, Jaroslava 115
 Holbein, Hans, ifj. 147
 Holec, František 116
 Holl Béla 232–233, 245–248, 251, 257
 Hollstein, F. W. H. 134
 Holzmann, Michael 314
 Hóman Bálint 10
 Homérosz 85–86, 357
 Homonnai Eufrozina 407
 Hont Ferenc 301
 Honterus János 332, 334
 Honti Nándor 343
 Hopp Lajos 109, 196, 230–232, 348–350, 352–353
 Horányi A. 407
 Horányi Elek 231, 246, 417
 Hormayr báró 42
 Hornig Károly 309
 Hornyánszky Gyula 227
 Hornyánszky Viktor-féle könyvnyomda 225–227
 Horthy Miklós 233
 Horvát 324
 Horváth Ádám 110, 328–331
 Horváth András (Regéczi) 404
 Horváth János 98
 Horváth Károly 281, 288–290
 Horváth Mihály 395, 424, 429
 Horváth Tibor 99, 194
 Hubaldus de Pisa 119
 Hubay Ilona 293
 Huendler Vid 123
 Humery, Konrad 300
 Hunfalvy János 334
 Hunyadi János 21, 52, 348
 Hunyadi Mátyás, I. (magyar király) 21–22
 Hurmuzaki, E. 161
 Husung, Max Joseph 240–241
 Huszár Antal I. Nagy Ajtai Huszár Antal
 Huszti András 336, 338
 Hutten, Ulrich 148, 409
 Hübner, Johann 334
 Hübner, Michael 425
 Ichstatt, Fanni v. 209
 Ignác, Szent (Antiochiai) 37
 Ignác, Szent (Loyolai) 31, 110, 420
 Ignotus 60
 Ilia Mihály 342
 Ijić, Pavel 309–310, 312, 314
 Illésházy István 246
 Illésy János 77
 Illyés Bálint 397–398
 Illyés Gyula 277
 Illyés István 195
 Imre, Szent 106
 Imre Mihály 330
 Ince, IV. (pápa) 14
 Ingen, Ferdinand van 78
 Insulanus 409
 Intze István 358
 Iosif (ukrán nyomdász) 167, 169
 Ipolyi Arnold 436
 Irányi Dániel 396
 Ireneus, Szent (Lyoni) 36–37
 Isac, Emil 59
 Isaias (őszösvetségi) 185
 István, I., Szent (magyar király) 106, 192, 200, 253, 258
 István, V. (magyar király) 99
 István Dusan, III. (szerb uralkodó) 10
 Istvánffy Miklós 254–256
 Istvanovics, Mihai (nyomdász) 167, 170–172, 174–175, 267
 Iszokratész 408
 Iustiniana (könyvkereskedés) 231
 Ivan, Franz 386
 Iványi Béla 22, 131, 247
 Iványi Sándor 460–462
 Ivirean, Antim 171–172
 Izidor, Szent (Sevillai) 193
 Jablonski, P. E. 361–362
 Jacob Lucius, Transylvanus 240
 Jacobi 87
 Jacobus de Voragine 144

- Jacot 89
 Jacquin 368
 Jahn (lipcsei könyvkereskedő) 231
 Jakab Elek 209
 Jakab László 351–352
 Jakó Zsigmond 172, 260–261
 Jákob, Szent (apostol) 20
 Jakusith-család 311
 Jakusith András I. Orbovai Jakusith András
 Janauschek, L. 141
 Jancsó Elemér 210, 215, 369
 Jankovich Béla 400
 Jankovics József 16–27
 Jankovics Miklós 234
 János, Szent (evangelista) 36–37, 148, 170
 János (Szapolyai) (magyar király) 252–253
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 39, 108–109
 János nádor 234
 János István 110
 Janovits Jenő 57, 60
 Jansonius, Johannes 203
 Jantsó 366
 Jantsó-fivérek 368
 Jantsó Josef 368
 Jantsó Mihály 368
 Janus Pannonius 98
 Jászai Rezső 376, 387
 Jászi Oszkár 59
 Jean de Marmoutier 353
 Jellinek Arthur 397
 Jenei Károly 311–312
 Jentsch 345
 Jeromos, Szt. 39, 255
 Jessensky, Esaias 69
 Jewel, John 204
 Jičinský, Filoxen-nyomda 114
 Jičinský, Johann ifj. 114
 Johannes Andreae 1–15, 121
 Johannes de Gonessia 6
 Johannes Garnarius Gandensis 409
 Johannes Monachus 14
 Johannes Scretia Schotnovius a Zavorzitz 410
 Jókai Mór 111, 195
 Jónás Károly 389–403
 Jordanes 255
 Jordánszky Elek 195
 Jósika Samu 58
 Joszipovics (turopoljei) 53
 Jovius, Paulus 254–255
 József, Szent (Kalazanci) 232–233, 422
 József nádor 346
 József, I. (magyar király) 365
 József, II. (magyar király) 41–42, 137, 233, 239, 361, 423–425
 József Attila 277
 Juan de Borja 114
 Júdás (apostol) 109
 Jugler 87
 Juhász Gyula 59, 341–342
 Juhász István 155–156, 175, 370
 Juhász Kálmán 68
 Juhász Péter I. Méliusz Juhász Péter
 Justh Gyula 399
 Kaas Ivor 398
 Kacskovics Bálint 195
 Kádár György 358, 361, 363–364
 Kádár Imre 57, 60–61
 Kádár Jolán I. Pukánszky Kádár Jolán
 Kádár László 461
 Kaeppeli, Thomae 5
 Káldi György 104
 Kállay Miklós 290
 Kálmán Károly 398
 Kálvin János 31, 35, 39
 Kammerer Ernő 396–398, 401
 Kamp, Johann 114
 Kant, Immanuel 85, 89, 370
 Kántor Lajos 281–282
 Kanya Pál 234
 Kapornai Tornatoris (Esztergályos) Péter 207
 Kaposi József 435–436
 Kapper, Siegfried 116
 Karatajev, Ivan 307
 Kardeván Károly 283
 Kármán József 207–209
 Kármán Mór 93, 282
 Károlyi Gáspár 205, 317, 362
 Károly Róbert (magyar király) 252
 Károly (kis) Durrazoi (magyar király) 252
 Károly, III. (magyar király) 233
 Károly, VI. (francia király) 133
 Károly főherceg 136, 239
 Károly János 311–312
 Károlyi Antal 196
 Károlyi Gáspár 203
 Károlyi Péter 21
 Kárpáti László 307
 Karvalics, Z. László 277, 345–347
 Kašparová, Jaroslava 114

- Katona István 193, 195, 197–198, 214, 417–423
 Katona István I. Gelei Katona István
 Katona József 235
 Katona Lajos 287
 Kautz Gyula 395
 Kawecka-Gryczowa, Alodia 467
 Kaym, Urban 237
 Kazay E. 411
 Kazinczy Ferenc 89, 98, 210–211, 231–232, 320–321, 323–324, 326, 331, 336, 338, 462–463
 Kazinczy László 326
 Kázmér, IV. (lengyel király) 306
 Kecskeméthy István 399
 Keffer, Heinrich 300
 Kékesi János 193, 195
 Kelemen, VI. (pápa) 10, 12
 Kelemen Béla 163, 166
 Kellio, Nicolaus 315
 Keme (hun vezér) 252–253
 Kemény János 222, 371
 Kemény Sámuel 360
 Kemény Zsigmond 98
 Kempelen Béla 407
 Kende, S. 94–97
 Kendeffi János 321, 326–327
 Kendeffi Sára 360
 Ker, Neil R. 302
 Kerényi Ferenc 110, 281, 288–290
 Keresztény Jób 317, 320
 Keresztúri Pál 76–77, 207
 Keresztury Dezső 433
 Keserű Bálint 75, 206, 247, 350–351
 Keserűi Dajka István 206
 Keserűi Dajka János 198, 207
 Keveházi Katalin 22
 Kewe (hun vezér) 251
 Khuen-Héderváry 273
 Kičinský Johann 114
 Kilián István 107, 109–111, 461
 Kind-Doerne, Christiane 84
 Király György 73
 Király László 75
 Király Pál 184
 Kircher, Athanasius 406
 Kirchner, Joachim 133, 301, 372
 Kirinyi István 423–425
 Kirschner I. Cerasinus, Johannes
 Kirschtein I. Cerasinus, Johannes
 Kisbán Emil 415–416
 Kiséri György 357
 Kiss Albert 396
 Kiss Gergely 366
 Kiss Katalin 110
 Kiss Lajos 396, 434
 Kiss Miklós 368
 Kiszlingstein Sándor 87
 Klaniczay Tibor 93, 349
 Klapka György 195, 426–429
 Klapper, J. 143
 Klebersberg Kuno 307
 Klein, Johann Samuel 417, 420
 Klempa Károly 274–275
 Klesch Dániel 301
 Klicinszki 328
 Klimo György 193, 460
 Klopstock (könyvkereskedő) 231
 Knapp Éva 110, 130–154, 412–417
 Knaus, H. 140
 Knauz Nándor 137, 258
 Kneidl, Pravoslav 116
 Knobloch, Johann 104
 Knoll Károly 226
 Knorr (könyvkereskedő) 231
 Knorr, Peter 298
 Koch Mihály 430
 Kocsi Csergő Bálint 315
 Koerner, Valentin 186
 Kókay György 41, 99–100, 207–209, 222–223, 344–345, 372, 377, 379, 386, 423–425
 Kolár, Jaroslav 116
 Kolarich, Joannes 413
 Kollányi Ferenc 12
 Kollár Ádám Ferenc 197, 231
 Kollár, Ján 43, 46–52
 Koller Ignác 309
 Koller József 123, 196
 Kollonich László 193–195, 197
 Kollonich Lipót 174, 309
 Kolos István 52
 Koltay-Kastner Jenő 290
 Komáromi S. Benjámin 374
 Komáromy Lajos 184
 Komenský Jan A. I. Comenius, Amos Johannes
 Komorová, Klára 235–237
 Konác, Mikuláš 114
 Koncz József 206, 357, 359, 362–363, 371, 374
 Koncz Lajos 100
 Kondor Viktória, M. 225–227
 Konias, Antonin 115
 Kónyi Mária 105

- Konrad von Helmsdorf 186
 Konstantin, Szent (császár) 171
 Kontra Miklós 433–434
 Koós Judit 230
 Kopeczek Ferencz 430
 Kopp, Ulrich 65
 Korabinszky János Mátyás 333
 Koralka, Jiří 116
 Korányi, K. 120
 Korányiowa, J. 120
 Kornis Ferenc 422
 Kornrumpf, G. 140, 146
 Koroknay Éva, Sz. 194, 230
 Kós Károly 57–60
 Kosáry Domokos 46–48, 245, 335
 Kossuth Lajos 46–48, 50, 53, 426
 Kostić, Mita 307
 Kostlan, Antonin 114
 Kotvan, Imrich 189, 235–236
 Kovachich Márton György 223
 Kovachich, Stephanus 413
 Kovács Albert 397
 Kovács Béla 461
 Kovács István 330
 Kovács Mária 102
 Kovács Pál 108
 Kovács Sándor Iván 93, 95, 196, 333, 433
 Kovács Zsuzsanna 23
 Kovacsóczy Mihály 54
 Kovácsy Kálmán 400
 Kovalovszky Miklós 341–343
 Kovásznai Péter 406
 Kovásznai Tóth Sándor 231, 362–363, 366, 369, 371
 Kowalska, Halina 23
 Kozbialovicz Krizosztom 416–417
 Kozma Andor 400
 Kozocsa Ildikó I. Beóthyne Kozocsa Ildikó
 Kozocsa Sándor 272–274, 283
 Kóshalmi Béla 284
 Köleséri Sámuel 365
 Köpeczi Béla 227, 376–377
 Körmendi Géza 232
 Körmendy Kinga 1–15, 104–105
 Körmötzi János 213
 Körösi Csoma Sándor 83–87, 210, 213
 Körösi László 346
 Kralitzky, Anatolij 303–304, 306
 Kramarsik Károly 45–48, 50–51, 54–55
 Krammer, Wendel Matthias-nyomda 115
 Krantz, Albert 255
 Kranz, Herbert 346
 Kraus, Franz Xaver 435
 Krause, Friedhilde 240–241
 Krauss (könyvkereskedő) 231
 Krebs, Jean-Daniel 80
 Krejčová, Helena 116
 Krekwitz, Georg 332
 Kreskay Imre 350
 Krestiansky, Jobs 315, 317
 Kriesch, Wilhelm 345
 Kristóf György 283
 Krisztina (svéd királynő) 19–20
 Kríza Ildikó 110
 Kröll, Joachim 78–79
 Krummacher, Hans-Henrik 80
 Krüss, Hugo Andras 241
 Kubicza Pál 395
 Kubina József 397
 Kubinyi Ferenc 436
 Kudela, Jiří 116
 Kulcsár Péter 245–259, 333
 Kummer Antal 312
 Kummer, Ladislaus 416
 Kunhegyi Miklós 432
 Kunotovic (nyomdász) 157
 Kurdwanów, Jacobus de 124
 Kurzböck-nyomda 307
 Kuttner, Stephan 14
 Kuzmik, Jozef 317
 Küllös Imola 196
 Künzle, Pius 5, 184
 Küry Klára 432
 Labincev, Ju. A. 466
 Labsánszky János 315, 317, 320
 Lackner Kristóf 301
 Laczkó András 330
 Laczkó Aranka 60
 Ladányi Sándor 77, 315
 Lafayette, Maria Joseph du Motier de 384
 La Fontaine, Jean de 273
 Lajos, I. (magyar király) 10–11, 14–15, 99, 120, 252, 435
 Lajos, II. (magyar király) 136, 252, 255
 Lajos, XIV. (francia király) 377
 Lánczy Gyula 396
 Lang, W. Helmut 386
 Láng István 227
 Láng Lajos 400
 Láng Mihály 400

- Langer, Eduard 189
 Lardreau, Guy 352–353
 Laskai, Andreas 336
 Laskai Csókás Péter 30, 34, 38–40
 Laskai Osvát 108
 László, I., Szent (magyar király) 73, 106, 195, 252, 432
 László, V. (magyar király) 252
 László Mihály 396, 400
 Latzkovits Miklós 350
 Lauf-Nobilis Judit 103–105
 Laufenberg, Heinrich von 142
 Lázár-család 270, 336
 Lázár János 332, 334, 336–338, 361
 Lázár Miklós 336
 Lebrecht Mihály 333
 Ledvinka, Václav 113–116
 Lehotzky Antal 398
 Lehrs, M. 149
 Leinbater Mihály 295
 Le Jay, Gab. Francisco 328–330
 Leleszi János 33
 Lendl Adolf 398
 Lengyel József 213
 Leopold, Alexander 239
 Leroquais, V. 142
 Le Sage 85
 Leskő József 462
 Lethenyei Imre 247
 Librowski, S. 119
 Liebardus, Carolus 409
 Lieli Pál 312
 Ligeti Ernő 57, 59–61
 Linder György 397
 Lindner Gusztáv 399
 Lingván Mihály 66, 68
 Linné, Carl von 368
 Lipót, I. (magyar király) 80, 320
 Lipót, II. (magyar király) 41, 324
 Lippai Sámuel 419
 Lippay György 245
 Lipsius, Justus 255, 405–406
 Lischerong Gáspár 196
 Liszt Ferenc 195
 Lisztes László 235
 Lobkowitz-család 115
 Lochner, Christoph 79
 Locke, John 92–93, 339
 Logofăt, Dumitru 161, 167–168
 Lórántffy Zsuzsanna 77
 Lorintz 261
 Losonczi István 334, 338
 Lósy-Schmidt Ede 406
 Löffel, Andreas 294
 Lókös István 461
 Löwe (pozsonyi könyvkereskedő) 231
 Löwei Sámuel 407
 Lubac, Henri 11
 Lucius, Ludovicus 369
 Lucskay Mihály 302–303, 306
 Ludányi Mária 110
 Ludolphus de Saxonia 144
 Lukács, Szent (evangelista) 36–37
 Lukács László 32, 317
 Lukács Móric 44–45, 48–49, 52, 54–55
 Lukácsy Béla 396
 Lukáts Gyula 397
 Lukcsics Pál 309
 Lukianosz 408–409
 Lukinich Imre 307, 348
 Lupas János 160–161, 172, 174, 263
 Lupaş, Marina I. 162, 263
 Luther Márton 21, 31, 35, 85, 150, 198, 234, 237, 320, 325
 Lymnington 345
 Machiavelli, Niccoló 85–86
 Macjuk, O. 306
 Madách Imre 195, 281–291
 Madarász József 398
 Madas Edit 6, 103–105, 105–106, 302
 Maffei, Domenico 2
 Magyar László András 407–412
 Magyary-Kossa Gyula 189
 Magyi János 123
 Mailáth János 51–52, 54
 Maior, Ioannes 404
 Maior, Petru 370
 Majakovszkij, Vlagyimir 277
 Majláth Béla 94–97
 Major Márton I. Brassai Major Márton
 Makarenko ezredes 273–274, 277
 Makkai László 315
 Makkai Sándor 59
 Makkai Zoltán 346
 Makó Pál 196
 Maksai Óse Péter 203–207
 Malagola, Carlo 4, 7, 14
 Malipiero, Giacomo 19
 Malonyay 278

- Mályusz Elemér 234
 Mandonnet, Petri 143
 Mangra, Vasile 263
 Manlius, Joannes 239
 Mannagetta (könyvkereskedő) 231
 Mannius, Joannes 420
 Manojlovics Gábor 400
 Mantuano Rezső 389
 Manutius, Aldus 16
 Márai Sándor 59
 Marcus d' Ephése 20
 Marczell Péter 83–87, 426–429
 Mareş, Alexandru 261
 Margalits E. 412
 Margit főhercegnő 141
 Margittai Péter 366
 Mária, Szűz 36, 109, 131, 140–142, 144–145, 148–149, 152, 186, 232
 Mária Anjou (magyar királynő) 252
 Mária királyné (Lajos, II. magyar király neje) 136–137
 Mária (nápolyi királyné) 99
 Mária Dorottyia (János nádor felesége) 234
 Mária Terézia (magyar királynő) 196–197, 225, 322, 405, 460
 Marinelli-König, Getrude 111–112
 Marinelli-Marcacci, Olga 5
 Mariosa Jakab 196
 Márki Sándor 58, 332, 334
 Márkus Rozália 376–388
 Marmontel, Belisaire 85
 Marosi Mihály 363
 Marosi-Molter család 363
 Marót Károly 58
 Marrow, J. H. 185–186
 Martinovics Ignác 431
 Martos Erzsébet, Z. 393
 Marx, Karl 277
 Márza, Eva 168, 260–268
 Márza, Iacob 168, 262
 Masen, Jacob 108
 Máté, Szent (evangélista) 36
 Máté Jánosné I. Ujfalvi Krisztina
 Matkó István 173
 Mátyás, I. (magyar király) 63, 98–99, 133, 252, 254, 435, 437
 Mátyás, II. (magyar király) 246–247, 253, 256, 258
 Mátyus István 363
 Maulbertsch, Franz Anton 309
 Maurer, Joseph 309
 Mauss (pesti könyvkereskedő) 231
 Mautter, Nicolaus 294
 Mazal, Otto 10
 Mazilu, Dan Horia 172
 Medgyesi Pál 366
 Mednyánszky Alajos 42
 Medvedich Balázs 198
 Megyer József 232
 Megyeri Zsigmond I. Sámbar Megyeri Zsigmond
 Mehmed pasa 73
 Mehmed, IV. (török szultán) 80
 Melich János 303, 333
 Melischek, Gabriele 112–113
 Méliusz Juhász Péter 21, 39
 Menhardt, H. 136, 138
 Merényi Lajos 67
 Merle 86
 Merzbacher, Dieter 465
 Mészáros István 335
 Meszlényi 88
 Metastasio, Pietro 231
 Meteş, Stefan 265
 Metternich-Winneburg, Clemens Wenzel Lothar 44–45, 55
 Mezey László 103–105, 122, 302
 Michael, Horst 149
 Michalek Mano 460, 462
 Micu-Klein, Inochentie 268
 Migazzi-család 270
 Migne, J.-P. 141
 Mihail Ştefan de Valachie 267
 Miha(j)lovits Andre 399
 Mihalik Sándor 429–432
 Mihályfalvi János 231
 Míka, Zdeněk 116
 Mike-család 270
 Mikes Kelemen 460
 Miklós Jutka 342–343
 Miksa, I. (magyar király) 252, 255
 Miksa, I. (német-római császár) 133–134, 136, 138, 141, 147–148, 153–154, 192
 Mikszáth Kálmán 98, 111, 396–399, 431
 Milde, Wolfgang 92, 465
 Milkau, Fritz 241
 Miller, Peter 92
 Milovanović, Nikolas 309–310
 Minio-Paluello, Laurentius 194
 Mirabeau, Gabriel Honoré Victor Riqueti de 381, 384
 Misalector Teutophilus 315

- Mišanič, O. V. 304, 306
 Miskolczi Csulyak István 333
 Mitrovics Gyula 283, 290
 Moerbeke, Guillelmus de 82–83, 194
 Moldvai Kiriak 167, 169–170, 175
 Molière, Jean-Baptiste 110
 Mollay Károly 62, 294
 Molnár Aladár 332
 Molnár Borbála 231
 Molnár István 374
 Molnár János 93, 195, 335
 Molnár Sámuel 374
 Mommsen, Theodor 195
 Monok István 4, 16–27, 93, 113–116, 237–239, 333, 357
 Monostory Klára 433
 Mortensen, Frau 83–84
 Mortzfeld, Peter 465
 Morvay Győző 282
 Moškoř, Milan 116
 Mossóczy Zakariás 22, 237
 Mózes (ószövetségi) 36–37, 203, 300
 Mózes András 370
 Mózes Huba 61, 109–111
 Möhle, Hans 147
 Möncke, Gisella 62
 Mulder, W. 186
 Munkácsy Mihály 195
 Munkácsy Mihályné 195
 Muntz, Johannes 189
 Muratori, Lud. Ant. 86
 Muşlea, Ioan 174, 264
 Musper, Heinrich Theodor 134–135, 147–151
 Muther, R. 134
 Mutius Scaevola 421
 Müller, Donat 93
 Münster, Sebastian 205, 255
 Mylius Conradus Niddanus 405

 Naamathites, Sophar 317
 Nádasy Ferenc 78–79, 196, 246, 248, 250
 Nádasy Tamás 67
 Nádasi János 419
 Nagy András 374
 Nagy Antal I. Fekete Nagy Antal
 Nagy Dániel 57–60
 Nagy Erzsébet 87–88
 Nagy György 110
 Nagy Gyula 60
 Nagy István 110, 358, 374

 Nagy József 368
 Nagy Lajos 277
 Nagy Mihály 341
 Nagy Miklós 394
 Nagy Sámuel 231
 Nagy Zsigmond 363
 Nagy Ajtai Huszár Antal 209
 Naláczi István 162
 Nánási István 369
 Nasturel, Udriste 172
 Návay Lajos 400
 Negker, Jost de 134
 Négyesy László 283
 Nekesch Schuller, Daniel 207
 Nemegeyi János 366
 Neményi Ambrus 396
 Nemeskéri Erika 111
 Németh Andor 59
 Németh G. Béla 281
 Németh Gyula 278
 Németh S. Katalin 78–82, 223–225
 Németh Mária 224–225
 Németh Noémi 22, 357
 Nemirovskij, E. L. 306
 Nesselrode, F. G. 208
 Neuberg és Führenberg (könyvkereskedő) 231
 Neumarkt, Johannes von 143
 Newenstein (könyvkereskedő) 231
 Nicolai (nyomdász) 167, 175
 Niccoló di Giacomo da Bologna 1, 5–6, 13, 15
 Nicolaus von Löwen 140
 Nicolaus de Lyra 203
 Nicolaus, Jiří 114
 Niemeyer, Chr. 93
 Niewöhner, Friedrich 466
 Nigrinus, Georg 114
 Nilles, Nicolaus 174–175
 Nixon, Howard M. 302
 Nobel Mór 430
 Notker Balbulus 141
 Novotný, Jan 115
 Nowacki, J. 125
 Nuska, Bohumil 115
 Nussbächer, Gernot 162

 Nyáry Jenő 49
 Nyáry Pál 73, 390, 395
 Nyási Demeter 123–124
 Nyíró József 57, 59–60, 434
 Nyíró Sámuel 360

- Oates, J. C. T. 189
 Odescalchy Arthur 396
 Odescalchi, Luigi 34
 Ohly, F. 186–187
 Ohridi, Ștefan I. Ștefán
 Ojtozi Eszter 307, 314–320, 404–407, 466–467
 Oktoich 306
 Oláh-család 66
 Oláh Ilona 67–68
 Oláh Miklós 22, 66–68, 237, 254
 Oláh Orsolya 67–68
 Oláhcsászár Miklós 66–68
 Oldenbourg, Friedrich 82
 Oltványi Ambrus 41
 Opitz, Martin 81
 Oporinus, Johannes 23
 Oprea (nyomdász, protopópa) 167–168, 170, 172
 Orbán, II. (pápa) 142
 Orbán Balázs 396–397
 Orbovai Jakusith András 311
 Ordericus Vitalis 353
 Orelli Zoltán 430
 Origenész 37
 Orléans hercege 384
 Orlovsky Géza 93
 Ormis, Ján V. 43
 Oros, Olexandr 306
 Orosius 255
 Orosz, Joseph v. 44
 Ország László 433–434
 Ortutay Gyula 279
 Ortway Tivadar 137
 Osterwald, Joannes Fridericus 422
 Ostiensis 14
 Osvát Kálmán 56
 Ottó (magyar király) 252
 Ovidius, Publius Naso 81
- Őse-család 204
 Őse Péter I. Maksai Őse Péter
 Ötvös Péter 22
- Paál Árpád 57–58, 60–61
 Paas, John Roger 79
 Pach Zsigmond 277
 Pachenstein de Hallis 82
 Pachenstein, Georgius 82
 Pachenstein, Johannes 82
 Păcurariu, Mircea 173
 Padacz, W. 125
- Padányi Biró Márton 309, 312–314
 Paep, Johannes 237
 Paintner Mihály 419
 Pais Sámuel 366
 Paikoss Endre 404
 Pajorin Klára 23
 Pál, Szent 36–37, 170, 184, 427
 Palacios, Ferdinand 124
 Palágyi Menyhért 282
 Palecsek Iván 400
 Pálffy-család 189
 Palkovič 42
 Pálos Bernardin 42
 Palma Károly Ferenc 195–196
 Palmerston, Lord 426
 Pálóczi Horváth Ádám 231
 Pánek, Jaroslav 115
 Panka Károly 390
 Panzer, Georg Wolfgang 132, 189, 237
 Pap József I. Fogarasi Pap József
 Pápa Mihály I. Tóth Pápa Mihály
 Pápai Imre 77
 Pápai Páriz Ferenc 336, 362, 366
 Papp László 105
 Pappos 20
 Pasor, Georgius 405
 Pásztor Antal 345
 Pásztor Lajos 6
 Patachich Ádám 82, 193–198
 Pataki János 194
 Patykiewicz, W. 125
 Pauler Ákos 282
 Pauli, Johannes 150
 Paulus, N. 140
 Paupié, Kurt 113
 Pavel, Eugen 156–157, 168–170, 175, 261
 Pavercsik Ilona 106–107, 225, 320, 421–422
 Pawluk, T. 119
 Payr Sándor 67–68
 Pázmány Péter 198, 239, 350
 Peček, M. 228
 Péchy Tamás 396
 Pécsi Ferenc 73
 Péczeli József 231
 Pehm József 309, 314
 Pekár Gyula 398, 400–401
 Perczel Dezső 398
 Perényi József 101, 209–210
 Pergen (rendőrminiszter) 386
 Perna, Petrus 23

- Pešek, Jiří 113–116
 Pestalozzi, Johann Heinrich 92
 Pesty Frigyes 247, 395
 Péter, Szent (apostol) 36, 190, 427
 Peter Barth-féle könyvkereskedés 362
 Péteri Takács József 93
 Pethe Ferenc 202–203
 Petik Ambrus 335–336, 338
 Petki Barbara (Apafi György özvegye) 74
 Petki Zsuzsanna 422
 Petőfi Sándor 98
 Petrarka mester 134–135, 147–148, 150–152
 Petrenková, Emília 235–237
 Petrik Géza 106, 200, 202, 412, 415–416, 418, 421–422
 Petrov, Alexej Leonidovič 303, 306
 Petroszky Sándor 93
 Petrus de Barleoneibus 7
 Petrušević, Anton S. 304, 306
 Pétzeli József 322
 Pfeffer, Karl 426–427
 Pfeifer János 309
 Pfeiffer, Peter 465
 Pfister, Albrecht 300
 Picinardus, Hieronymus 19
 Pickering, F. P. 185
 Picco della Mirandola, Giovanni 408
 Pierre de Limoges 6
 Pindaros 85, 408
 Pinter I. Vietor, Hieronymus
 Pintér Gábor 350, 407, 418
 Pintér Márta Zsuzsanna 107–109, 109–111
 Pirckheimer, Biblialdus 409
 Pisa, Alfonso 32, 40
 Piscator, Johann 207
 Plantin, Christoph 23
 Planzer D. 184
 Platthy Mathias 424–425
 Plautus, Titus Maccius 110, 233, 301, 365
 Plecnik, Joze 228
 Plocek, Václav 113
 Plutarkhosz 20
 Pócsi Katalin 332–338
 Podmaniczky 234
 Pohlana (könyvkereskedő) 231
 Pokorny, Jiří 115
 Pole, Reginald 20
 Politianus 409
 Polikárp, Szent (Smirnai) 37, 162
 Pomaro, Gabriella 4
 Pomogáts Béla 56–61
 Pont Zsuzsa 350
 Poór János 377
 Popescu, Rodica 168, 261, 266
 Popović, Petrus 309
 Popovics György 399
 Popp, Vasile 156, 265
 Pór Antal 120
 Possevino, Antonio 31–32
 Pozsgay Imre 227
 Póstyéni Tamás 121
 Pray György 196, 214
 Pražák, Jiří 113
 Preirer, Georg 294
 Proclus 20
 Procopius 255
 Prodan, David 370
 Prohászka Ottokár 100, 282
 Prokop, Gy. 120
 Prónay 234
 Pseudo-Longinus 20
 Pseudo Niccolò 6
 Ptašník, Joannes 305
 Ptolemaiosz, Claudius 20, 255
 Pukánszky Béla 48
 Pukánszky Kádár Jolán 315, 331, 351–352
 Puky Miklós I. Buzáki Puky Miklós
 Pulszky Ágost 395, 397, 401
 Pulszky Ferenc 41, 43–55, 94–97, 195, 395
 Pulszky Károly 396
 Pusch, Joannes 34
 Putilava, Gheorghe 160–161
 Pürer, Heinz 386
 Pyritz 78
 Raabe, Paul 464
 Ráday-család 230
 Ráday Gedeon 230–231, 320
 Ráday Pál 230–231
 Radnóti Aladár 278
 Radó Polikárp 194, 292
 Radocsay Dénes 194
 Radu (protopópa) 156
 Răduțiu, Aurel 159
 Radvánszky 234
 Radványszky Béla 396
 Rákócziak 373
 Rákóczi Ferenc, I. (erdélyi fejedelem) 237
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 222, 230–231

- Rákóczi György I. (erdélyi fejedelem) 77, 108, 155–156, 207, 264–265, 404, 407
 Rákóczi György II. (erdélyi fejedelem) 160, 173
 Rákóczi Pál 198
 Rákóczi Zsigmond 77
 Rákosi Mátyás 277
 Rákosi Viktor 398, 400
 Rambaldi, P. L. 435–436
 Ransanus, Petrus 254
 Ranschburg Gusztáv 189
 Rapant, Daniel 44
 Raț, Ștefan de Kișfalău, – Micești 266
 Rát Mátyás 425
 Ratdolt, Erhard 144
 Ravasz László 282
 Regéczi Horváth András I. Horváth András
 Regiomontanus, Joannes 187
 Reichersdorffer, Georg 332
 Reinhard, Franck 345
 Reizner János 77
 Rejtő István 111, 227
 Reményik Sándor 59
 Révai József 231–233
 Révay Péter 254, 311
 Rezey Sylvius 397
 Rháday 325
 Rhédei Zsigmondné 322, 361
 Rheder, Melchior 73
 Ribarič, M. 228–229
 Ribics Ferenc Xavér 312
 Richter, F. G. 93
 Richterová, Alena 115
 Riedl Frigyes 283
 Rimely Károly 137
 Rindfleisch, Daniel 69
 Ritter Károly 430
 Robertson, William 86
 Robespierre, Maximilien de 376
 Rohden, Peter Richard 346
 Rolny, W. 119, 126
 Román Sándor 396
 Romhányi Károly 131
 Rónay István 395–396
 Roosevelt 345
 Rosenbaum, Karol 52
 Rosenberg-család (Csehország) 115
 Rosenberg-család I. Széll-család
 Rosenfeld, Hellmut 78
 Roskoványi István 358
 Rosner Mátyás 332
 Rostaházy Kálmán 396
 Rosty Kálmán 419
 Róth Ernő 292
 Rotwicz, Melchior 73
 Rouse, Mary A. 3–4, 14
 Rouse, Richard H. 3–4, 14
 Rousseau, Jean-Jacques 92, 273, 339
 Rozgonyi Varga (Sutor) János 207
 Rózsa György 78–79, 81, 102–103, 227
 Rózsa Mária 112–113, 378
 Rozsnyai Dávid 371
 Rozsondai Marianne 98–99, 105, 295–302
 Royer Ferenc Antal 197
 Ruchon, François 428
 Rudas László 277
 Rudolf, I. (magyar király) 73–74, 246, 253, 255–258
 Ruh, K. 184–185
 Ruland, Martin 410
 Ruli aga 311
 Rumy Károly György 43, 47
 Rupert von Deutz 185
 Ruppelt, Georg 464
 Rus Iosif 266
 Rusu de Sibrel 265
 Rybisch, Gotfried 73
 Rysavá, Eva 116
 Sabellicus 255
 Sabov, Eumenij 303
 Sack, Vera 65
 Sajó Géza 194
 Sak, Jurij 303
 Saktorová, Helena 235–237
 Salamon (magyar király) 251
 Salamon Ferenc 282
 Salianus, Jacobus 255
 Sámbar Mátyás 419
 Sámbar Megyeri Zsigmond 419
 Sándor, VI. (pápa) 144
 Sándor, VIII. (pápa) 20
 Sándor István 417
 Sándor József 58
 Sandrar, Johann 81
 Sarbak Gábor 103–105
 Sárkány János 419
 Sárközy István 328, 330–331
 Sárói N. János 357
 Sartori, Franz 112
 Sartorius (nyomdász) 73
 Sashegyi Oszkár 385, 387

- Sasvári Dezső 292
 Sbardellati (Dudith) János Ágoston 16
 Scaliger, Josephus Justus 255
 Scaliger, Julius Caesar 409
 Schaller, Jacobus 237
 Schäufolein, Hans 147
 Schaumberg, Georg I. von 298, 300
 Schedel, Hartmann 143, 182
 Schedius Lajos 233
 Scheffczyk, L. 185
 Scheffer 345
 Schelwer-család 270
 Scheiber Sándor 292
 Scheidig, W. 147
 Scherr, T. 93
 Scheurl-család 62
 Scheurl, Christoph (II) 66
 Scheurl, Siegfried Freiherr von 62
 Schiller, Johann Ch. 86
 Schlözer, August Ludwig 212, 214, 321, 326–328, 340
 Schmidt, Hans 239
 Schmidt-Biggemann, Wilhelm 333
 Schmidt-Glinzer, Helwig 464
 Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf 241
 Schneider, Cornelia 300
 Schneider, Heinrich 298
 Schneider, K. 142, 144
 Schnitz 345
 Scholtz János 272
 Schonaeus, Cornelius 301
 Schooner, Hugues 2–3, 14
 Schottenloher, Karl 66
 Schönberg, Oswald 466
 Schöndorf, K. E. 144
 Schönfeld-nyomda 115
 Schönsperger, Hans 132
 Schönsperger, Johann, id. 133–134
 Schönsperger nyomda 147, 150
 Schöpflin Aladár 286
 Schramm, Hans Peter 177–183
 Schreck, Wolfgang 34
 Schreiber Frigyes 397–398
 Schreiber, W. L. 142
 Schroeder, Klaus H. 81
 Schuhardt, Christian 287
 Schulte, J. F. von 121
 Schultingius, Cornelius 301
 Schulz, J. H. 93
 Schulzer, 92
 Schumacher, J. 410
 Schütz Antal 100
 Schütz, Walter 112
 Schwarz, Blasi 295
 Schwegler Kristóf 195
 Sebastianovich Ferenc 196
 Sebestyén György 102–103
 Sebestyén Kálmán 463
 Sebestyén Mihály 203–207, 357–375
 Seethaler, József 112–113, 189–192
 Segesvári Bálint 408
 Segesvári Lajos 231, 405–406
 Seidlitz, W. von 151
 Seisenegger, Jakob 136
 Senckenberg és Kayserling (könyvkereskedő) 231
 Sepsi Andrea 110
 Šerban Cantacuzino (Havasalföldi fejedelem) 163
 Seregély István 99–100
 Servet Mihály 39
 Seuse, Heinrich 184–186
 Shamotulanus, Georgius 121
 Sheridan 467
 Siderius János 407
 Siklós Margit 434
 Silagi, Denis 41
 Silvan Othmar 139, 147
 Silvestru (szerzetes) 156–158
 Šimeček, Zdenek 115
 Simeon (ószövetségi) 199
 Simler, Josias 16
 Simon János 358, 362, 364–365, 368
 Simonescu, Dan 260–261
 Simonič, Simeon Stefan 303
 Simonyi Iván 396
 Simonyi Zsigmond 195
 Simonyi-Semadam Sándor 399–400
 Šincai, George 158
 Šindelář, Karel 116
 Sincerus 44
 Sinclair, Upton 277
 Singrenius, Johannes 190–192
 Sipos Domokos 58, 60
 Sipos-Richter Teréz 439
 Sisics Nándor 400
 Skarga, Piotr 349
 Slapan György 295
 Sluterus, Severinus 406
 Smetana, Ján 236
 Smolová-Kropáčová, Věra 115
 Smrček, Otto 116

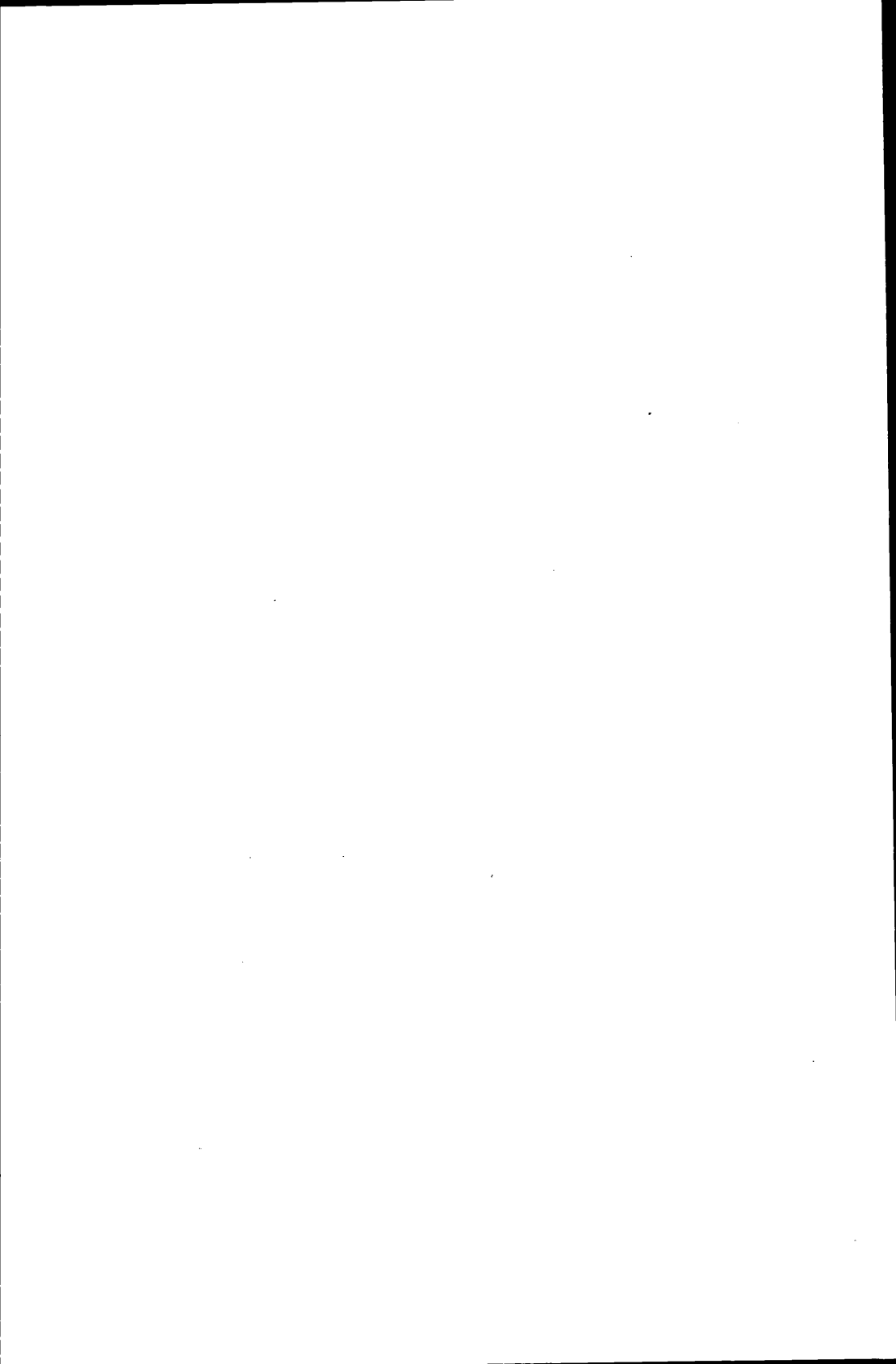
- Soffy (perzsa császár) 63
 Sokolowski, A. 124
 Solohov, Mihail 277
 Solf, Sabine 464
 Soltész Zoltánné 194, 237–239, 240–241, 293
 Sólyom Jenő 234
 Somkuti Gabriella 93–97, 224
 Sommer, Cornelius 194
 Sommervogel, Carlos 315
 Somogyi István 346
 Somogyi (Csizmazia) Károly 87–88
 Somogyvári Gyula 232
 Somossy Ignác 395
 Sonnenfeld Adolf 341, 343
 Sonnevend Péter 100
 Sóos András I. Szűcs András
 Soós Ferenc 404
 Soperling, G. 410
 Sophoklész 85
 Sóron László 100
 Spahr, B. L. 79
 Spányik Glicér 93
 Spielenberg Sámuel 368
 Spielmann Mihály 205–206, 358, 364
 Spranger, Eduard 287
 Sréter Alfréd 397
 Stamprech, Franz 379, 385
 Stanislaus, Szent 421
 Staud Géza 196, 301, 461
 Stäudlin, Carl Friedrich 87
 Ștefan Tipografal 265
 Ștefan Mihai 267
 Ștefan, Simion 156–159, 170, 262–266
 Stefanidze I. Istvanovics, Mihai
 Stefansvili I. Istvanovics, Mihai
 Stegmüller, O. 142
 Steinbeck, John 277
 Steiner, Hans 148, 150
 Stejskal, Karel 114
 Stelzer, Winfried 13
 Stepán István 73
 Storno 271
 Ștrempel, Gabriel 156, 159
 Strabon 81, 255
 Strohmayer (besúgó) 231
 Strutz, Barbara 465
 Stuhlmann, M. H. 84
 Štúr 52
 Sugár István 68
 Suhites, Baldad 317
 Surmin György 399
 Šuštar, B. 229
 Svatos, Michal 114
 Svatošová, Hana 116
 Swift, Jonathan 467
 Sylvester Péter János 217
 Szabó András 196, 358, 369
 Szabó Dávid 322
 Szabó Dávid I. Baróti Szabó Dávid
 Szabó Ervin 100
 Szabó Ferenc 110, 398
 Szabó Géza 418
 Szabó György 61
 Szabó István I. Szombati Szabó István
 Szabó Károly 28, 74, 155, 158, 170, 304, 309, 315, 417, 419–420
 Szabó Lőrinc 59
 Szabó Miklós 203–204
 Szabó Péter 110
 Szabó Sámuel 366
 Szalai Zoltánné 296
 Szalárdi János 371
 Szálka Irma 315
 Szamosközy István 73
 Szamotulski, Grzegorz 121
 Szántó (Arator) István 31–32, 349
 Szántó Tibor 194, 198
 Szapáry Györgyné 271
 Szaplóczay Miklós 398
 Szász Károly 282, 288–289, 397, 400
 Szász Zsombor 399
 Szászký-Tomka János 231
 Szathmári Pap Mihály 320, 322, 406
 Szathmári Sámuel I. Váradi Szathmári Sámuel
 Szatmár-Némethi Mihály 366
 Szatmárnémeti Pap István 334–335, 338
 Szauder József 223, 230
 Szczucki, Lech 17, 23
 Széchen grófok 270
 Széchényi Ferenc 112, 231
 Széchényi György 77
 Széchényi István 44–45, 47, 271, 273, 283
 Széchényi János 271
 Széchényi Júlia 98
 Széchényi Lajos 97
 Széchényi Móríc 271
 Széchenyi Tivadar 398
 Szécsi Domonkos 12
 Szecskó Károly 462

- Szegedy János 200
 Székely Ádám 93
 Székely György I. Dózsa György
 Székely Jakab 63
 Székely László 162
 Székely Márton 358–359, 366
 Székely Mihály 430
 Szekfű Gyula 10, 348
 Szelényi Ödön 339
 Szelepcsényi György 315
 Szelestei N. László 66–68, 82, 99, 106–107, 193–
 198, 225, 238, 417–423
 Széll (Rosenberg) család 270
 Szenci Molnár Albert 198, 206, 333, 407, 409
 Szende Katalin 294
 Szendrei Janka 103–105
 Szentes Reginald 108
 Szentgyörgyi István 60
 Szentgyörgyi (esperes) 331
 Szentimrei Jenő 57–61
 Szentirmai, A. 124
 Szentiványi Dezső 309
 Szentiványi Márton 420
 Szentiványi R. 123
 Szentkereszty Pál 200
 Szentkirályi Zoltán 399
 Szentpéteri Hodor József 231
 Szent-Simoni József 405
 Szép Beáta 328–331
 Szepessy Tibor 23
 Szepsi Csombor Márton 333–334
 Szerdahelyi György 196
 Szigeti István 207
 Szigeti Kilián 292
 Sziklay László 45–46, 52
 Szikszai Hellopaeus Bálint 198
 Szilágyi András 110
 Szilágyi Dezső 395, 397–398
 Szilágyi Farkas 371
 Szilágyi Ferenc 83–84, 463
 Szilágyi Gábor 352–353
 Szilágyi Imre 228–229
 Szilágyi József 358
 Szilágyi Mihály 358, 364
 Szilágyi Sámuel 231
 Szilágyi Sándor 77, 130
 Szilárdy Zoltán 232
 Szily Kálmán 334
 Szinnyei József 87, 100, 226, 246, 303, 315, 404–405,
 407–408, 415, 418, 424
 Szlabey Györgyi 439
 Szluha László 94
 Szokolai Dániel 331
 Szokolyai Anderkó István 404
 Szombati Szabó István 57
 Szontagh Gusztáv 424
 Szontagh Pál 288, 396
 Szőnyi Éva 224
 Szőnyi Virág Mihály 405
 Szörényi Sándor 418
 Szörényi László 196
 Sztálin, Jozsif Visszarionovics 277
 Sztarchich Lőrinc 413
 Sztelhó Gábor 235
 Sztřípszky Hiador 158, 163, 166, 168–171, 304, 306,
 419
 Szucsics Pál 195
 Szuhány Ferentz 323
 Szujski, J. 124
 Szűcs András 206
 Szűnésziosz 408–409
 Tabéry Géza 56–57, 59, 61
 Tacitus, Publius Cornelius 81
 Takács József I. Péteri Takács József
 Tállyai Pál 256
 Tamás, Szent (Aquinoi) 3, 82, 143
 Tamás Lajos 158
 Tamás Pál 227
 Tangl, M. 118
 Tannstetter, Georg 190–192
 Tapolcsányi Gergely 232
 Tapolczai Bertalan 122
 Táray Andor 396
 Táray Ferenc 60
 Tárnai Andor 186, 348
 Tasso, Torquato 86
 Tauscher Béla 400
 Tavernerius, Amatus 237
 Taxonyi János 335
 Telegdi Miklós 22, 418
 Teleki 112, 214
 Teleki-család 362
 Teleki Géza, gr. 347
 Teleki Imre 321, 327–328
 Teleki Jánosné 361
 Teleki József 362
 Teleki Józsefné 361
 Teleki László 362
 Teleki Mihály 362

- Teleki Pál 334, 400
 Teleki Sámuel 325, 362–363
 Teleki Sándor 398
 Telgársky, Jozef 236
 Témáni Elifáz 314–320
 Temesvári Pelbárt 108, 144
 Tepelea, Gabriel 265
 Terbe Lajos 348
 Terentius, Publius Terentius Afer 301
 Tertullianus 37
 Tétsi Miklós 358, 360–361, 368, 371
 Deutsch 204
 Thallóczy Lajos 173
 Thaly Kálmán 399
 Theiner, Agustinus 10
 Themanites Eliphaz (álnév) I. Témáni Elifáz
 Theodosie (havasalföldi metropolita) 173
 Theofil püspök 166, 173
 Théophrastes 20
 Therszitész 408
 Thioly, F. T. 427
 Thököly Imre 431
 Thukyrides 20
 Thun Leó 44
 Thuránszky Pál 217
 Thury Etele 405, 407
 Thurzó György 237
 Thurzó János 305
 Tiepolo 276
 Tímár Kálmán 193, 197
 Tisza István 400
 Todoreszku 167–168
 Toldalaghi László 361
 Toldalagi Mihály 422
 Toldy Ferenc 88–89, 137, 195, 463
 Tolnai Gábor 336
 Tolnai Vilmos 281–291, 348
 Tolsztoj 277
 Toma (nyomdász) 167, 170
 Tomescu, Mircea 260–264
 Tomicki-család 69
 Tomka-Szászky János 335
 Tommaso Amadeo da Ferrara 123
 Tompa László 59–60
 Tompa Mihály 98
 Tonk Sándor 22, 203–204, 207, 350, 357–358
 Topai, Toma 161
 Topic, Franz 115
 Tordai Ádám 350
 Torma Károly 49
 Toroczka Ferenc 207
 Torstensson, Lennart 19
 Tóth András 225
 Tóth Árpád 59
 Tóth Kálmán 395
 Tóth Pápa Mihály 93
 Tóth Péter 110
 Tóth Sándor I. Kovásznai Tóth Sándor
 Tóth Tihamér 100
 Tótfalusi Kis Miklós 172, 198–199, 202–203, 365
 Töppler 272
 Török József 128
 Transchenfels Emil 398, 400
 Trapp 339–341
 Traszümakhosz 408
 Trausch, Joseph 207
 Trefort Ágoston 48
 Trenck, Friedrich 377
 Treugosorius Irenophilus 314
 Triod 306
 Tritheim 255
 Trócsányi György 390
 Tröster, Johann 80
 Trusen, W. 117
 Tsétsi János 407
 Tumlér, Ján Jozef 424
 Turóczi-Trostler József 79, 81, 409
 Turrerinus, J. A. 361–362
 Tüll Alajos 335
 Türr István 195
 Tüskés Gábor 110, 348–350, 413, 464–466
 Udvari István 101, 307
 Ugron Gábor 399
 Újfalvi Krisztina 320, 322–323
 Ulanowski, B. 119, 124–126
 Ulászló, I. (magyar király) 252
 Ulászló, II. (magyar király) 65, 136, 252
 Ullein–Reviczky Antal 345
 Ulrich, Anton hg. 78
 Unterkircher, Franz 133, 136, 138–139
 Urbach, Ioannes 121
 Urfus, Valtentin 115
 Utitz, Josef 286
 Uzsai János 1, 7, 10, 12, 122
 Ürményi Bernát 397
 Ürményi József 93
 Ürményi Miksa 395
 Vadász Sándor 377

- Vagnolus de Mevania 122
 Vajda Sámuel I. Csernátomi Vajda Sámuel
 Vajkovic Imre 195–196
 Valach, Julius 305
 Valentin, Jean-Marie 110
 Vály András 321, 323–325
 Vanvilliers 85
 Váradi Baranyi László 334–335, 338
 Váradi Szathmári Sámuel 406
 Várady Balázs 193
 Várady Gábor 395
 Várdai Béla 283
 Varga András 16
 Varga Imre 107–109, 110, 232–233, 350–351, 460–462
 Varga Imréné 294
 Varga János I. Rozgonyi Varga János
 Vargha 185
 Vargha B. 330
 Vargha György 334
 Vargha Zoltán 426
 Várhelyi Ilona 110
 Varjas Béla 257
 Váró Ferenc 206
 Vas Béla 432
 Vásárhelyi 368
 Vásárhelyi János 193
 Vásárhelyi Judit 333, 406
 Vásárhelyi Pál 432
 Vásári Miklós 12–13
 Vass Sámuelné 211
 Vasiliu (protópópa) 168
 Vay 234
 Vay Borbála I. Teleki Jánosné
 Vazul, Szent, Nagy 37
 Vecsei I. Vetsei
 Vécsey Tamás 395
 Vekene, Emil van der 241–242
 Vekerdi László 227
 Velencei Katalin 235–237
 Vencel, IV. (cseh király) 114, 133
 Veres Gáspár I. Bojthi Veres Gáspár
 Veres József 397
 Veress Endre 13, 28, 30, 34, 155
 Verestói 322
 Verestói György, ifj. 405
 Vértesy Miklós 194
 Vesalius 23
 Veszprémy László 103–105
 Vetsei (Pataki vagy Pap) István 334, 338
 Vetulani, A. 121
 Viczián János 100
 Vietor, Hieronymus 190–192
 Vietor és Singrenius-féle műhely 190–192
 Vígh Károly 42
 Vigyázó Ferenc 296
 Villers, Charles François Dominique de 85
 Vincent, Antoine 203–204
 Vincent, Franz von 209
 Vincent, Maria Magdalena 209
 Vinci Zoba János I. Zoba, Ioan
 Vincze Gábor 417
 Viola Ernő 328
 Virág Mihály I. Szőnyi Virág Mihály
 Viski János 374
 Vita Zsigmond 207
 Vitályos László 341–343
 Vitéz Imre 321, 323
 Vitéz János 187, 194
 Vitéz József 323
 Vitovský, Jakub 114
 Vitus (prépost) 114
 Vizi Mária 110
 Vizkelety András 62, 78, 103–105, 132, 140, 143–144, 146, 194, 302
 Voetius, Gisbertus 404
 Voigt Vilmos 196
 Voinovich Géza 281, 283, 285
 Voit Krisztina 269–280, 345–347
 Volkmann, Ludwig 435
 Volkmann, Rolf 240–241
 Voltaire, François Marie Arouet 85, 273, 467
 Vossius, Isak 19, 21
 Vovko, A. 229
 Völker, P. G. 140–141, 146
 Vörös Antal 196
 Vörösmarty Mihály 49, 102–103
 Vuillemin-Diem, G. 83
 Wackernagel, Ph. 141, 143
 Wagner, Blasizij 292
 Wagner, Ernst 80
 Wagner József 396
 Wagner Károly 196
 Waldapfel József 277
 Walde, Otto 16–20, 27
 Wallenstein, Emanuel 254
 Walter Gyula 59
 Wappler cég 368
 Wass Krisztina 360

- Weber 283
 Wehli Tünde 1, 103–105
 Wehmer, C. 133–134
 Weigel, Johann Christoph 329–330
 Weingand-Wigand és Köpff (könyvkereskedő) 231
 Weiteni Orbán 294
 Weller Emil 132, 314–315, 317
 Wenzig, Joseph 43
 Werbóczy István 200–202
 Werner, Arnold 465
 Werner Györgyné 434
 Werner Gyula 400
 Werthes, Klemens 331
 Wesselényi Miklós 49, 273
 Weszprémi István 198, 407, 417
 Weyrauch, Erdmann 465
 Wężyk, Piotr 69
 Wicken, Georgius 408
 Widmann, Hans 298
 Widmanstetter-féle nyomda 239
 Widmanstetter, Georg 239
 Willeumier-Schalij, J. M. 185
 Wilmart, A. 142
 Wimpfeling, Jakob 141
 Winckler, Michaelis 132
 Windisch Éva, V. 77, 222–223
 Windisch Károly Gottlieb 333
 Windischgrätz, Gottlieb von 80
 Winkler Mihály 136–137
 Winkler Pál 193, 197
 Winsch 345
 Wissin, Kaspar Zacharias 115
 Winterburger-műhely 189
 Witte, Karl 435–436
 Wittenbach 371
 Wix Györgyné 224
 Wizdálková, Bedriska 114
 Wójcik, W. 124, 126
 Wolf-Dieter, Otte 465
 Wolff-Christian 336
 Wolff, Samuel 69
 Wülpacher 1, 14
 Xenophon 85
 Ybl Miklós 390
 Zágoni István 60
 Zahn, Peter 181
 Zamponi, Stefano 4–5, 14
 Zápolya János 108
 Zay 234
 Zay Károly 53
 Zedler, Albrecht 300–301
 Zedler, Gottfried 298
 Zedlitz báró 44–45
 Zeiller, Martin 81
 Zelenyák János 400
 Zelliger Alajos 88
 Zeman, Herbert 42
 Zeyk János 214
 Zichy Jenő 396, 399
 Zichy Péter 421
 Zilahi 322
 Zilahi Sámuel 231, 358, 365, 368–369, 371
 Zimmermann, H. 147
 Zinner, Ernst 189
 Zluny Frangepán Anna 67
 Zoba, Ioan (din Vint) 161, 163, 166–169, 266
 Zollikofer, Georg Joachim 85
 Zoványi Jenő 77, 317, 404–407, 419
 Zrínyi Ádám 96–97
 Zrínyi Miklós 47, 52, 79, 93–97, 222, 231
 Zrínyi Péter 80
 Zsámboki János 22, 69, 233, 245, 254
 Zsatkovics Kálmán 303
 Zsigmond (magyar király) 252
 Zsigmond, III. (jengyel király) 306
 Zsók Béla 110
 Zsolt Béla 57, 59

A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe

Az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 2042. jelzetű 14. századi kódexe Johannes Andreae *Glossa ordinaria in Librum sextum*, valamint *Lectura in arborem affinitatis* című művét tartalmazza. Az 1350-es évekre datált, Niccolò di Giacomo da Bologna fiatalkori miniaturáival és műhelyében készített díszítéseket is tartalmazó kézirat 1548-ig Magyarországon volt használatban. Az egykori Hofbibliothekben 1576 óta tartják számon.¹ A kódexszel eddig csak művészettörténeti szempontból foglalkoztak. Ennek alapján téves következtéseket vontak le a kódex magyar tulajdonosára, használgójára.² A kodikológiai vizsgálat kibővítette a kutatási szempontokat és új eredményre vezetett.

Johannes Andreae (†1348) kánonjogásznak a bécsi kódexben lévő két műve a középkori kánonjogi oktatás klasszikus tananyagába tartozott. Az ún. *libri extraordinarii* közé sorolták. Ez azt jelentette, hogy nemcsak a professzorok, hanem a tanítás engedélyével rendelkező diákok is előadhatták a benne foglaltakat.³ A középkori egyetemeken az oktatás alapja a *lectura* volt. A *ius canonum* (kánonjog) esetében az egyházi jogszabálygyűjteményekben (*Decretum Gratiani*, *Decretales*, *Liber sextus*, *Clementinae*) a tanár az előírt szövegrészt (*textus*) felolvasta (*lectio*), majd magyarázatot (*glossa*), illetve kommentárt (*lectura seu commentaria*) fűzött hozzá. A tanárok kötelesek voltak a meghatározott rend szerint előadni a jogforrást. Az előadásról a tanulók diktálás

¹ 1548-ból német nyelvű bejegyzés olvasható a kódex f. 118v-n: „Herr dem Will geschech Wülpa-cher.” A kódex hátsó kőtestáblájának belső oldalán az alsó pergamenvisszahajtás alatt a M 4002 jelzet található, amit már Hugo Blotius bécsi udvari könyvtáros adott a kötetnek 1576 előtt. Vö. *Kódexek* 108.

² *Kódexek* N. 65. – Wehli Tünde felkérésére foglalkoztam a kódex lehetséges magyar tulajdonosának azonosításával. KÖRMENDY Kinga: *Megjegyzések Uzsai János kódexéhez*. In: HOFFMANN Edit: *Régi magyar bibliofelek*. Előszó, jegyz. szerk. WEHLI Tünde. Bp. 1992. 221–222.

³ ERDŐ Péter: *Introductio in historiam scientiae canonicae*. Praenotanda ad Codicem. Roma, 1990. 80–81, 85. Itt köszönöm meg Erdő Péternek a kódex kánonjogi problémáinak megoldásához adott segítségét.

alapján jegyzetet készíthettek. Nehézséget okozott mint az oktatásban, mind a tanulásban, hogy a jogforrás-szövegek nehezen voltak hozzáférhetők.⁴

Az egyetemek különböző fakultásain tartott előadások alapjául szolgáló művek szövegeit tartalmazó, ún. egyetemi kéziratoknak a középkori egyetemek mellett külön másolási gyakorlata alakult ki.⁵ Az ún. stationarius a nála elhelyezett mű kéziratát meghatározott díj ellenében másolásra kölcsönadta. De nem a teljes művet, hanem csak annak egy részét, azt meghatározott terjedelmű másolási egységekre, ún. peciára bontva.⁶ A peciára bontott mű kéziratát, amelynek szövegét az egyetem hivatalosan ellenőrizte és amelynek sokszorosítását felügyelte, exemplarnak nevezték.⁷ A másoló mindig egy peciát kapott másolásra, és ezt lemásolva kölcsönözte és másolta a következőt. A visszakapott peciát a stationarius egy másik másolónak kölcsönözte ki. Egy művet ezzel a módszerrel egyidőben több példányban lehetett sokszorosítani. Nem egy másolat készült az egymás utáni részek (ívfüzetek) egyidőben való másolásával, ahogy a nagyobb másolóműhelyekben eddig is dolgoztak. A stationarius közreműködésével készült másolatok lapszélén mindig jelölték a lemásolt vagy a következő pecia számát. Általában a p., p^a, pe, pec. rövidítést használták, római számmal együtt. A pecia-jellel megjelölt szövegkezdet, ill. szövegvégződés alapján lehet azonosítani az azonos exemplarról készült másolatokat, az egyes exemplarokat, valamint azonnal felismerhetők az egyetemi könyvkultúrához tartozó kéziratok.⁸

A kutatás számára biztos támpontul az eddig ismert egyetemi kéziratok és az egyetemek statutumai szolgálnak, amelyek szabályozták a stationarius mű-

⁴ MAFFEI, Domenico: *Un trattato di Bonaccorso degli Elisei e piu antichi statuti dello Studio di Bologna nel manoscritto 22 della Robbins Collection* = Bulletin of Medieval Canon Law. New series. 5 (1975). 101. — *Handbuch* 73–75.

⁵ A Biblia, Sententiae, a kánon- és civiljog, orvostudomány, ezek magyarázatai, valamint a filozófia, teológia, beszéd- és legendagyűjtemények hivatalosan előadott szövegeiről készült másolatokban találunk ún. pecia-jeleket. Nem találunk viszont az ún. nem egyetemi kéziratokban, azaz a liturgikus kódexekben és egyéb, kisebb, meghatározott közösség számára másolt kéziratokban. Vö. *Destrez* 19–20.

⁶ A pecia vagy petia középkori latin terminus technicus, darabot jelent. A legváltozatosabb szövegkörnyezetben fordul elő. Pl. földdarabka, szövedarab. Így jelenti a könyvnek azokat a darabjait is, amit még nem kötöttek össze. Vö. *Schooner* 17–18. A pecia szó ez utóbbi értelemben használatos a nemzetközi könyvtörténeti szakirodalomban a nemzeti nyelvű alakok mellett. A magyar nyelvben a pecia szónak *pece* és *pecéz* főnév és igealakban a körülhatárolás, kijelölés értelme van meg, beleértve a könyvben való jellel megjelölést is, elsősorban a régebbi nyelvhasználatban. Vö.: CZUCZOR Gergely — FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. Pest, 1870. 5. köt. 129–130. A magyar nyelvű könyvtörténeti szakirodalomban egyedül Gábel Asztrik foglalkozott a pecia-jeles kódexek problémájával. Ő ív-nek fordította a pecia szót. Vö. GÁBEL Asztrik: *A középkori kéziratok identifikációja és lokalizációja*. Liturgikus és egyetemi kódexek. = MKSz LXI (1937). 299–300. Mivel az ív a kodikológiában füzet jelentéssel nem ugyanazt a részegységet jelöli mint a pecia, részünkről a nemzetközi szakirodalomban is használatos pecia kifejezést megtartva, pecia-jeles vagy pecia-jellel ellátott kéziratok megnevezéssel említjük az egyetemi kéziratokat.

⁷ *Fink-Errera* 242.

⁸ *Schooner* 20–21, 27.

kódését is. Ezek alapján az 1270–1350 közötti időszakból rendelkezünk leginkább feltárt forrásokkal. Sajnálatos tény, hogy a kódexkatalógusok csak kivételes esetekben tüntették fel a kódexekben lévő pecia-jeleket. Ez nagyon megnehezíti a források áttekintését és a módszer elterjedésének megfigyelését.⁹ A kutatók jelenlegi tapasztalata szerint az egyetemeken a 13. század közepétől lehet a pecia módszerrel történt másolás rendszerességét nyomon követni. Az alkalmazás kizárólagos elsőbbsége Bologna ill. Párizs javára az eddig ismert és feldolgozott kéziratok alapján nem dönthető el. Párizsban a teológiai előadások és a *Biblia*, Bolognában a jogi oktatáshoz szükséges jogforrások kerültek először pecia módszerrel sokszorosításra.¹⁰ A párizsi stationariusok tevékenységének kutatói azon a véleményen vannak, hogy a módszert Bolognából vették át, és a párizsi egyetem sajátos szükségleteinek megfelelően alakították ki. Ebben a folyamatban döntő jelentőségűnek látják a domonkos tudósok tevékenységét.¹¹

A pecia-jeles egyetemi kéziratokra Aquinói Szent Tamás műveinek kritikai kiadása kapcsán figyeltek fel. Az első összefoglalás ebből kiindulva Jean Destrez munkája. A mai napig alapműként számoltartott tanulmányának az a végkövetkeztetése, hogy mindig egy exemplarról másoltak, és a stationariusok tevékenysége teljes mértékben megfelelt az egyetemek által előírt szabályoknak. Ezt a merev és változatlan szabályosságot a későbbi kutatás ugyan nem látja igazolhatónak, de óriási, az eredeti kéziratok vizsgálatain alapuló anyagismertetést ma sem lehet figyelmen kívül hagyni.¹² A jelenkori kutatásnak továbbra is Aquinói Tamás életművének szövegkritikai problémái, a kéziratok hagyomány, a középkori autográf és hiteles szöveg fogalma, valamint az ehhez kapcsolódó terminus technikusok fogalmi tisztázásai állnak a középpontjában.¹³ A mintapéldány, illetve a több exemplar léte, azonosítása elsősorban a középkori jogtörténet forrásainak feltáróit és kutatóit foglalkoztatta és foglalkoztatja.¹⁴

⁹ Uo. 25–26. – Pecia-jelzést és másolásra vonatkozó bejegyzést közöl BARTONIEK Emma az Országos Széchényi Könyvtár Cod. 65. jelzetű, 14. századi itáliai civiljogi kódexéből. L. Uő.: *Codices latini medii aevi*. Bp. 1940. 54–55.

¹⁰ Schooner 25.

¹¹ Rouse 78–85. – A koldulórendek konventjeinek nagy szerepére a módszer elterjesztésében l. még Schooner 27–28.

¹² Destrez 11–42. – Destrez kéziratok hagyatékáról l. BATAILLON, Louis Jacques: *La fond Jean Destrez-Guy Fink-Errera à la bibliothèque du Saulchoir*. In: *La production du livre* 13–15.

¹³ *La production du livre* 12, 155–252, 285–308.

¹⁴ BATTELLI, Giulio: *Le pecie della glossa ordinaria al Digesto, al codice e alle decretalii in un elenco bolognese del trecento*. In: BATTELLI, G.: *Scritti scelti*. Codici, Documenti, Archivi. Roma, 1975. 397–418. – Uő.: *Osservazioni sull' Exemplar*. In: *La production du livre* 115–123. – GENEST, Jean-François: *Le fonds juridique d'un stationnaire italien à la fin du XVIIIe siècle: matériaux nouveaux pour servir à l'histoire de la pecia*. In: *La production du livre* 133–154.

A mintapéldány szövegének sokszorosításával foglalkozó stationariusok működése azonban nemcsak előnyt jelentett az egyetemek számára. A növekvő visszaélések megszüntetésére az egyetemek testületi erejük megerősödésével ellenőrzésük alá vonták a pecia kölcsönzésének és másolásának folyamatában résztvevőket.¹⁵

A bolgónai egyetem 14. század eleji statutumai előírták az oktatás módját, a hivatalos tananyagot, szabályozták és ellenőrizték a másolásra kerülő tananyag szövegének a hitelességét, a stationarius és a librarius működését, tevékenységét.¹⁶ Az exemplar szövegének hitelességére, a jó szövegre az ún. peciariusok ügyeltek. Bolognában 6 peciariust választottak. Az ultramontánokat és az itáliaikat 3-3 személy képviselte. Ők évente kijelöltek egy helyet, ahol a stationariusoknak kötelező volt az exemplarokat bemutatni. A szövegellenőrzés után kötelezték őket a szövegromlás helyeinek, ill. a rossz szövegű pecia, a *pecia corrupta* vagy *pecia falsa* kijavítására. Ezzel (a stationarius költségén) külön személyt, correctort bíztak meg.¹⁷ A javítás tényét jelölték, cor[rectum] jelzéssel. A statutumok azt is előírták, hogy az egyes művek hány másolható peciára voltak bonthatók, ezek száma és ára szintén meghatározott volt. E taxatio alapján a Bécsben lévő Apparatus Johannis Andreae super sexto libro decretalium „sunt XVIII et dimid. quaterni, taxati VII sol.”¹⁸

A szakirodalomban ismertetett pecia-jelzéssel ellátott Johannes Andreae *Liber sextus* magyarázatokban azonban ettől eltérő pecia számjelzésekkel találkozunk. G. Pomaro a firenzei könyvtárak pecia-jeles kánonjogi kézíratainak feldolgozásakor olyan Johannes Andreae kommentárral ellátott *Liber sextus* exemplarokat ismertetett, amik 35 ill. 37 peciából álltak. Közülük a 37 peciát tartalmazó kézirat olasz eredetű.¹⁹ S. Zamponi a jogi kéziratok exemplar 29 problémáival foglalkozva arra a következtetésre jutott, hogy az egyetemek álláspontjában az exemplarokkal kapcsolatban két időszakot lehet megkülönböztetni. Az első időszakban a meghatározott és szigorúan megkövetelt pecia-szám, a meghatározott másolási díj az exemplar egyedi voltát volt hivatva biztosítani. A második időszakban a stationariusnál elhelyezett exemplar gyakorlati hasznosításáról volt szó. Abban az esetben, ha a kereskedelem törvényei kikényszerítették, több egyidejűleg érvényes exemplar lehetett. A másola-

¹⁵ Rouse 46. L. még: ROUSE, Richard H. – ROUSE, Mary, A.: *A könyvkereskedelem a párizsi egyetemen a XIII. század második és a XIV. század első felében*. In: *A könyves kultúra. A XIV–XVII. század. I. Válogatás az angolszász szakirodalomból*. Szerk. MONOK István. I. köt. Szeged, 1992. 17–20.

¹⁶ Denifle 291–297. – *Malagola* 5–44, 47–172. – BÉKEFI Remig: *A bolognai egyetem XIV. és XV. századi statutumai*. Értekezések a történeti tudományok köréből. XIX. köt. 7. szám. Bp. 1901. 4–24.

¹⁷ Denifle 279. – *Malagola* 20–21, 28–30.

¹⁸ Denifle 298. – *Malagola* 32.

¹⁹ POMARO, Gabriella: *Manoscritti peciati di diritto canonico nelle biblioteche fiorentine*. Studi medievali. Ser. 3. 22 (1981). 422. 6. sz. jegyzet.

ti példányok mindenben egyeztek az eredetivel.²⁰ S. Zamponi a jogi kéziratok exemplarjainak vizsgálatai során foglalkozott a bolognai statutum taxatiójában megjelölt quaternus másolási egységgel is. Szerinte a quaternus az exemplar szövegének felosztásában dupla pecia számot jelöl. Így a bolognai statutumban előírt Johannes Andreae *Liber sextus* magyarázat XVIII et dimid. quaterni másolási egységet tartalmazó exemplarja teljesen megfelel a 37 peciára osztott exemplarnak. Ő a firenzei kódexen kívül még egy 37 peciára osztott Johannes Andreae *Liber sextus* magyarázat példányt ismer.²¹

A quaternus eredete S. Zamponi szerint az lehet, hogy a stationarius questionum számára a statutum előírta, hogy a peciariusok által előzőleg már két példányban lemásoltatott egyetemi disputatio kérdéseket „in quaterno” formában jegyzővel irassák le és helyezték el az egyetem levéltárában. Így a disputatio kérdéseinek eleve két, különböző másolási egységben megadott exemplarja volt.²² Ennek alapján látja tarthatatlannak Destrez egy exemplar azonos peciaszám elméletét.²³

A stationariusoknak, akik úgy működtek, mint a modern kiadók, az volt az érdekük, hogy minél jobb szövegekkel rendelkezzenek. Ehhez pedig a javítások nyomán újabb és több exemplarra volt szükségük.²⁴ Az exemplarról a 15. században azonban már az egyetemek hatáskörén kívül is készültek másolatok. G. Fink-Errera szerint talán a papír széleskörű elterjedése, valamint a librariusok helyzetének megváltozása hozta magával, hogy klerikus másolók is foglalkozhattak egyetemi kéziratok másolásával.²⁵

Az ÖNB Cod. 2042. jelzetű kódexében a f. 116v–117r-n lévő miniaturákat Niccolò da Bologna fiatalkori munkájának tartja a művészettörténeti kutatás. A kódex f. 1r-n lévő illusztráció valamint a díszes kezdőbetűk Niccolò da Bologna műhelyében készültek.²⁶ A kódex f. 1r–115v része Johannes Andreae

²⁰ Zamponi 128.

²¹ Uo. 132. 29. sz. jegyzet: *Bibliotheca Medicea Laurenziana Fies*: 121, Pistoia, Archivio Capitolare ms. C 129.

²² Zamponi 130. – Több exemplarból álló exemplar-törzset tételez fel Fink-Errera 197–208.

²³ Zamponi 129–130. – A quaternus problémáról és a változó pecia terjedelemeről l. még Fink-Errera 211–216.

²⁴ Fink-Errera 220.

²⁵ Uo. 221–222. 71. sz. jegyzet. – Egyetemi könyvmásolatok (stationarii) hiányában bérmásolók (laici) másoltak Perugiában a 15. században. Köztük is ismert és gyakorolt másolási módszer volt a pecia-rendszer. A másolást vállalók német klerikus studensek voltak, akik később testületbe is tömörültek. Vö. Olga MARINELLI-MARACCI: *Codici e copisti a Perugia nel secolo XV*. In: *Xenia medii aevi historiam illustrantia oblata Thomae Kaeppli*. O. P. Ed. Raymundus CREYTENS O. P. – Pius KÜNZLE O. P. Tom. II. Roma, 1978. 551–556. Storia e letteratura 142.

²⁶ BERKOVITS Ilona: *Magyar kódexek a XI–XVI. században*. Bp. 1965. 28, 30. – *Kódexek* 107. – Niccolò da Bologna által illusztrált pecia-jeles kánonjogi kódexet a nyomtatott szakirodalomból eddig egyet ismerünk: *Bibliotheca Vaticana Vat. lat. 1456*. Johannes ANDREAE *Novella in Decretales* c. műve. A kódex lapszéli jegyzeteket, másoló javításokat is tartalmaz. A f. 1r-n pedig az „1420 die XV iunii Nicolaus

Glossa ordinaria in librum sextum c. műve, amelyben pecia-számokat, correctum és questio megjelöléseket találunk. A szöveg két kéztől származó lapszéli jegyzetekkel van ellátva a 14–15. század fordulójáról. A kódexben található másik mű, Johannes Andreae *Lectura in arborem affinitatis* című munkája (f. 116r–117v.) nem tartalmaz pecia-jeleket, csak lapszéli kiegészítéseket. Mindkét mű írása littera bononiensis az 1350–1360-as évekből. A kézirat bolognai eredetét a fentiekén kívül az is bizonyítja, hogy a pecia-számok jelölése szerint: „hic f[i]n[is] XXXVII p.” (f. 115r) a bolognai statutum XVIII et dimid. quaterni terjedelemben meghatározott hiteles szöveget tartalmaz. Ennek alapján a 37 pecia-jelet tartalmazó Johannes Andreae *Liber sextus* magyarázat kéziratok újabb példánya vált ismertté.²⁷

A kódexben a fentiekén kívül utalást találunk a jogi kódexek pecia módszerrel történő másolására a 15. századból is. A f. 118v alján halvány kurzív írással a következő bejegyzés olvasható: „p. d. pet[rus] de panormo de scicilia [sic!] pro pe[cia] ope[ris] Sexti ad st[at]ionarium h[abe]t xxiii 8 Iunii.” (l. az 1. sz. mellékletet). A *p. d.* rövidítés feloldása nem egyértelmű. A *p.* lehet *precium* vagy *pecia* is.²⁸ A *d.* rövidítés ettől függően *dedit* vagy *debet* értelemben oldható fel. Erre Destrez alapján következtethetünk. Ő idézi egy párizsi kézirat bejegyzését: „Magister Johannes de Gonessia debet pro hystoriis III solidos et VI denarios, de quibus solvit XVIII denarios, postea XII denarios. Perfect XII pecias. Non habet peciam modo... Et desunt quatuor pecie, nec habet modo peciam...”²⁹ Ennek alapján nem elképzelhetetlen egy olyan olvasat sem, ami arra utal, hogy az egész mű lemásolásában még hiányzik pecia, 24 van a stationariusnál: „p[ecie] d[esunt] pet[rus] de panormo de scicilia pro pe[cia] ope[ris] Sexti ad st[at]ionarium h[abe]t xxiii 8 Iunii”.³⁰

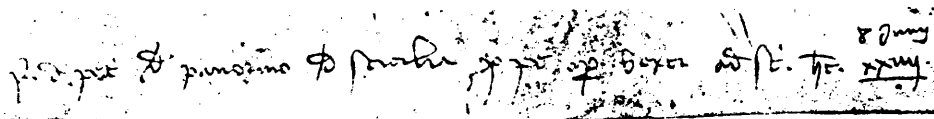
scripsi” beírás olvasható. Vö. *Catalogue I.* 257. A fenti kódexhez kapcsolódik Johannes ANDREAE *Novella in Decretales* c. művének egy másik kézírata, amit szintén Niccolò da Bologna ill. Pseudo Niccolò díszített, és ugyancsak a fenti beírás olvasható benne 1420-ból. Vat. lat. 2534. Vö. *Catalogue II.* 106–107. — A pecia-jeles bolognai egyetemi kéziratok írásáról, díszítéséről l. Destrez 46, 52, 54, 57. Pl. 24–25.

²⁷ L. a 21. sz. jegyzetet. A bolognai kéziratokban mindig a pecia végét jelölték. Vö. Destrez 13. — Az ÖNB Cod. 2042. jelzetű kódexében hiányzik a XIII, XV–XVI, XXII, XXIV–XXVI, XXVIII–XXIX, XXXI–XXXII. pecia jelzése, mert a kötéskor ill. a fűzőskor a lapszélre eső jelzéseket beszorították, ill. körülvágták. Vö. *Függelék. A kódex részletes leírása.* — Itt köszönöm meg MADAS Editnek a kódex pecia-jeleinek azonosításában nyújtott segítségét. — A nyomtatott szakirodalomból még 3 olasz eredetű pecia-jeles Johannes ANDREAE *Liber sextus* magyarázat kódexről van tudomásunk. Vat. lat. 1394, Vat. lat. 1395 littera bononiensis, Vat. lat. 1396 littera textualis gothica írású. Egyiket sem díszítették Niccolò da Bologna műhelyében. Sajnos a kódexek leírásában nem közlik a pecia-számot. Vö. *Catalogue I.* 183–186.

²⁸ BATAILLON, Louis Jacques: *Comptes de Pierre de Limoges pour la copie de livres.* In: *La production du livre* 267.

²⁹ Destrez 36. L. a 2. sz. jegyzetet.

³⁰ Köszönöm PÁSZTOR Lajosnak (Roma, Archivio Segreto Vaticano), hogy olvasati javaslatomat szíves volt ellenőriztetni.

1. sz. melléklet

ÖNB Cod. 2042, f. 118v

A bejegyzésben szereplő Petrus de Barleonibus sive Perleonibus de Panormo de Sicilia 1419–1420, ill. 1422–1423-ban a natio citramontanorum rektora volt a bolognai egyetemen.³¹ Az ő számára készült tehát másolat pecia módszerrel a *Liber sextus* magyarázatból a 15. század első évtizedeiben Bolognában. Az erre utaló feljegyzés a hivatásos másolónál vagy a könyvkereskedőnél kerülhetett bele a kódexbe, mintegy üzleti emlékeztetőül.³² Ez utóbbira nemcsak G. Fink-Errera fentebb idézett véleményéből következtethetünk a librariusok helyzetének megváltozásáról a 15. században és a klerikus másolók szerepére való utalásából, hanem a kódex szövegében található szövegkritikai tevékenységre utaló jelzésekből is.

A kódex 116r oldalán a második columna közel fél oldalnyi üres helyére a kódex írásával közel egykori kéz bejegyzése olvasható. Ezt egy későbbi kéz a *vacat* szóval törölte, úgy, hogy a bejegyzés szövegének kezdetéhez a *va-* vége után pedig a *-cat* szótagot illesztette. A törlés fent leírt módjával a kódex szövegében több helyen találkozunk.³³ (1. a 2. sz. mellékletet). A bejegyzés szövegére a későbbiekben térünk vissza. A kódexet az egyetemi előadásokhoz kapcsolódó kiegészítő jegyzetekkel szinte oldalanként ellátta két: 14–15. századi kéz. Ezek egyike mint korrektor eszközölhette a törléseket, de lehetett az a kódex tulajdonosa is, a másik bejegyzővel együtt. Ha tulajdonosai voltak a kódexnek, tőlük kerülhetett a kézirat könyvkereskedőhöz vagy bérmásolóhoz.

Mivel a Petrus de Barleonibusra utaló lapalji bejegyzés alapján feltételezhető, hogy a kódex a 15. század elején még Bolognában volt, Magyarországra legkorábban az 1420-as évek közepétől kerülhetett. Ezt támasztja alá a kódex kötésének a vizsgálata is. A fatáblás sima fehér bőrkötés gerincerősítéséhez egy 15. századi közjegyzői oklevél csfkjait használták. Ezek a veszprémi egyházmegyéhez tartozó helységnevek olvashatók. Erre alapozta a művészettörténész Berkovits Ilona azt a feltételezését, hogy a Veszprém megyei [!] Uzsárol származó, az 1340-es években Bolognában tanuló Uzsai János lehetett a kódex

³¹ MALAGOLA, Carlo: *Monografie storiche sullo studio Bolognese*. Bologna, 1888. 152–153.

³² A kódex szövegéről való másolásra utaló jelnek látjuk az egyes ívfüzetek jobb alsó sarkában a piros és fekete tintával írt egymástól független ívfüzet számozásokat. 14. századi kódexről, különösen jogi kódex esetében, előfordul 15. században készített másolat. Vö. Vat. lat. 1456. f. 1r. „1420 die XV iunii Nicolaus scripsi” — *Catalogue I*. 257.

³³ Többek között f. 49r, 113r. Vö. *Destrez* 38.

Quia lecturam abo
 nis diuisis olim i
 totum modum
 tenenti by. i. c. c. c. c.
 yspanus post illa
 lecturam ipius abo
 nis nouum mod
 assumens p. f. a. s. m. e. n. c. a. s. r. l. a. s.
 ipius intellem. ap. ure. fuit. n. s. i. c.
 q. p. p. multa u. r. o. m. e. n. t. i. a. r. u. m. q. u. i.
 suum obscantatem. Aliquibus
 notum ignotum. Aliis ignotis
 ignotus reddunt. A. t. e. r. e. n. s. i. g.
 ego. lo. m. m. i. r. e. c. c. o. r. u. m. t. e. c. c. o. r. e.
 m. u. n. u. s. q. n. d. o. i. g. n. a. s. m. u. c. i. t.
 onem. u. b. o. r. s. e. c. c. o. f. u. i. s. e. u. t. b. i. n. a.
 b. o. m. a. m. o. s. i. n. g. u. i. m. i. t. a. t. u. s. r. a. f. f. i. n. i.
 tatis ignotum nota q. b. i. n. i. b. n. o.
 tam q. c. o. c. u. l. o. r. u. m. i. n. s. p. e. c. t. e. n. o. n. i.
 s. i. m. f. i. e. r. e. t. i. n. a. q. u. o. r. u. m. s. c. r. i. p. t. a.
 r. e. u. o. l. u. t. p. r. o. u. t. e. c. c. p. o. n. e. c. o. r. d. i. c. o.
 p. l. a. m. p. r. a. m. o. q. u. e. n. s. r. o. u. t. r. a.
 u. b. o. r. e. m. r. o. q. u. o. f. u. i. t. i. n. u. e. n. t. i. o.
 u. b. o. r. i. s. f. o. a. n. s. i. t. a. n. t. e. n. u. c. i. a. t. e. r. o.
 r. o. q. u. o. i. n. u. o. l. u. m. i. n. e. t. e. c. c. a. l. i. u.
 r. e. p. e. t. a. u. r. q. o. l. u. m. f. u. i. t. i. n. t. e. c. c. a. s. p. e.
 q. o. n. u. s. e. c. c. i. p. u. s. t. e. i. s. p. a. u. t. s. o. l. o.
 p. r. o. b. a. t. i. o. e. n. i. m. r. o. c. u. l. a. m. a. l. i. a. m.
 u. i. n. a. t. i. n. s. i. t. e. g. r. a. d. e. a. g. n. a. n. o. i. c.
 t. e. r. y. q. u. i. n. e. c. a. l. i. q. u. a. r. e. c. o. n. f. i. o. n. e.
 f. a. q. u. e. t. a. m. m. e. l. i. a. s. p. a. p. i. u. n. t. u. r.
 q. u. a. m. e. l. e. c. t. a. n. o. n. e. t. e. c. o. n. a. p. l. i. c.
 s. f. u. s. f. i. b. i. n. e. c. q. a. g. r. o. r. u. m. m. e. l. i. o.
 s. u. b. i. a. t. u. r. o. c. u. l. i. s. t. r. i. q. u. i. n. t. e. c. c. p.
 s. c. r. i. p. t. q. u. i. a. i. n. d. i. c. a. n. t. e. e. s. i. r. e. q. u.
 l. u. q. u. i. m. s. i. n. s. p. e. c. t. o. a. n. m. u. l. i. e. r.
 s. i. t. p. g. a. n. e. s. f. r. e. c. t. a. m. s. p. l. l. i. m. p. n.

locorum puritate machigati
 o. an. mult. sit. uirgo. cepha. pro
 posuisti. an. a. r. e. t. e. f. i. g. l. s. i. n. u. a. t.
 u. l. a. t. i. m. p. e. o. r. u. m. e. t. e. d. n. s. i. n. u.
 n. e. a. n. s. i. t. a. m. o. r. e. c. c. i. m. a. t. i. o. s. t. e. c. f. i.
 l. q. s. i. t. p. a. p. a. l. e. s. a. n. s. i. n. t. u. c. u. l. f. i. e. o.
 e. m. u. n. e. f. i. l. i. s. A. d. s. m. d. i. e. q. u. o. d.
 e. a. u. t. e. n. t. i. c. a. q. u. i. p. e. c. c. a. n. i. s. t. e. o. r.
 r. a. l. e. c. c. o. r. q. u. e. l. y. q. u. i. t. A. d. r.
 c. u. m. d. i. e. q. u. i. a. i. n. t. e. c. c. i. s. t. e. c. o.
 s. a. n. r. a. f. t. r. a. c. t. a. t. i. s. u. t. i. l. e. f. u. i. t. r.
 a. b. o. r. e. m. p. o. n. e. r. e. q. u. i. a. i. n. t. e. c. c. i.
 t. a. l. i. b. e. t. e. e. m. t. r. a. c. t. a. t. i. o. s. m. l. o. c.
 u. o. l. u. m. i. n. e. u. a. l. e. f. u. i. t. r. e. p. e. t. e. c. o.
 m. a. t. i. m. e. q. u. i. a. n. o. m. i. n. i. u. e. n. t. i.
 d. u. b. u. m. i. d. s. i. n. e. c. c. u. a. l. r. o. m. u.
 s. i. t. s. q. s. a. m. o. s. i. m. q. u. i. a. r. e. p. e. t. a.
 l. e. c. t. a. p. r. o. b. i. t. e. t. e. c. e. m. i. n. s. t. o. r. u.
 l. a. n. a. i. t. e. m. e. c. c. o. q. u. i. a. n. i. q. u. i.
 c. a. n. o. n. e. s. a. r. e. a. m. a. t. i. a. m. u. s. t. a. m.
 m. u. l. t. a. m. e. t. a. n. t. c. o. n. e. c. t. a. r. i. n. e. c. c. p.
 d. i. e. n. s. f. u. i. t. s. m. s. t. a. t. u. m. n. o. u. o. r. u.
 u. n. u. m. a. n. t. i. q. u. a. m. a. b. o. r. e. m. t. o.
 a. t. e. e.

Lamentum beuuum datorum
 suum commentum prouin
 alium uetorumum truilinum
 nullam diu roudum meuz
 quim quentium uirgines in
 paribus transiluanis ppositum
 hantiluanum domulicam
 nobulissimum. qe. ppositum s
 gomensent duscitum. r. l. o. n. e.
 stem uinum q. prouidum. t. e.
 domino archiepo sngonuen
 se nichil dico quia non habo
 t. e. c. o. r. e. m. d. i. c. e. a. l. i. q. u. e. d. b. o. n. u. m.

tulajdonosa. A teljes félreértést fokozta, hogy Uzsait később önkényesen azonosították János veszprémi püspökkel.³⁴ Az oklevélcsíkon kívül a bekötéskor két fólióból álló pergamenívet is kötöttek a kódex elé, amelyre a *Liber sextus* rubricáinak jegyzékét másolták. A pergamenlap azonban már ekkor nem volt teljesen üres, mert a rubricajegyzék fölött még két hosszabb szövegű 14. századi bejegyzés is található. (1. a 3. sz. mellékletet).

A 14. századi bejegyzések közül először I. (Nagy) Lajos király (1342 – 1382) supplicatiójával foglalkozunk.³⁵ A király a pápához intézett kérvényében megbízottja útján utólagos felmentést kér István, a görögök és szerbek császárának fia számára a magyar király egy katolikus hűbérese lányával kötött házasságához. A szerb király fiának magyarországi érdekeltségű házasságkötésére nyomtatott forrásokban nem találunk utalást. III. Dusán István szerb uralkodó 1346-ban koronáztatta magát a görögök császárává, szerb királyi címét pedig fiára ruházta.³⁶ A supplicatióban ezek a címek olvashatók, a házasságkötést pedig, mint egy magyar – szerb háborús időszak lezárására adott biztosítékot indokolja. Az utólagos házasságkötési engedély, ill. a felmentés-kérés ezért csak 1346 után íródhatott. Nagy Lajos király balkáni politikájának és hadjáratainak egyik epizódja lehetett, hogy az 1346 – 1347-ben létrejött magyar – szerb békekötés egy ilyen politikai házasságkötésen is alapult.³⁷ A supplicatio szövegéből arra következtethetünk, hogy a király követe útján csak szóbelileg terjesztette elő kérését a pápai udvarban.³⁸ Ezekre a kényes diplomáciai feladatokra a *capella regia* magas jogi képzettséggel rendelkező tagjait vette igénybe a király, elsősorban a *comes capellae regiae* látott el ilyen feladatokat.³⁹ A bolognai, padovai egyetemet végzett, kánonjogi fokozatokkal is rendelkező királyi káplánok diplomáciai tevékenysége eddig csak a nyomtatásban megjelent vatikáni forráskiadványokból ismertes. Ez a supplicatio a *capella regia* ilyen típusú te-

³⁴ *Kódexek* 108. – A katalóguscikk írója, Otto MAZAL felismerte, hogy a kötésre felhasznált oklevélcsíkok egy 15. századi oklevél darabjai, ennek ellenére átvette BERKOVITS Ilona véleményét. – A veszprémi püspök ekkor Garai János *comes capellae*, a királyné kancellárja. Vö. *Bónis* 33.

³⁵ Itt köszönöm BORSA Ivánnak a supplicatio olvasati problémáiban nyújtott lényeges segítségét, valamint a kódex feldolgozásának figyelemmel kísérését.

³⁶ HÓMAN Bálint – SZEKŰ Gyula: *Magyar történet. II.* Bp. 1936. 160.

³⁷ Köszönöm ENGEL Pál szóbeli véleményét a supplicatio valószínűsíthető történelmi háttéréről. Vö. HÓMAN Bálint – SZEKŰ Gyula: *i. m.* 209–210.

³⁸ 1346. jún. 29-én VI. Kelemen pápa Nagy Lajos királynak küldött levelében a követéről és az előterjesztett kérésről a következőket írja: „Venientem pridem ad nostram presentiam dilectum filium Iohannem Prepositum ecclesie sancti Iohannis de Castro Quinqueecclesiensi, *licentiatum in iure canonico, Secretarium et consiliarium tuum*, et litteras Regias per ipsum nostro apostolatui presentatas... et que ipse nobis sub eadem credentia prudenter et eleganter nobis curavit exponere, dicteque littere continebant, placibiliter et plene audivimus et intelleximus diligenter: ...respondimus, sicut ipse tue Regali Celsitudini referre plenius poterit *viva voce*. (THEINER, Agustinus: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Tom. I. N. MLXXXI. 714.) A követ-küldés és a levél tárgyáról a pápai levél nem tesz említést.

³⁹ *Bónis* 32, 34, 36.

vékenységének jelenleg ismertté vált egyetlen hazai emléke. Ezen kívül eddig ismeretlen adatot szolgáltat a középkori szerb – vatikáni – magyar kapcsolatokhoz is.⁴⁰

A királyi kápolna tagjai a diplomáciai feladatokon kívül részt vettek a hazai jogszolgáltatásban is. A *capella regia* 1374-ig hiteleshelyként is működött, továbbá liturgikus feladatokat is ellátott.⁴¹ A királyi káplánok közül egyeseket terhelhetett a prédikáció tartás kötelezettsége is. A kódexhez kötött pergamenlapon a *supplicatio* fölötti két sorban összefoglalás olvasható a bibliamagyarázat egyik középkori módszeréről. A szentírásmagyarázat nemcsak a teológia egyik szakterülete volt. A mindennapos lelkipásztori gyakorlatban a prédikáció alapja, így az *ars predicandi* nélkülözhetetlen része. A kódexben kötött pergamenlapon a szentírásmagyarázat hármass felosztású módszere olvasható: „*Nota quod triplex est sensus seu intellectus in data scriptura: videlicet allegoricus, tropologicus et anagogicus.*” Majd a magyarázati módok jellemzőit ismertette a bejegyző. A hármass felosztású írásértelmezés a patrisztikus hagyományra megy vissza, a skolasztika előtti időszak módszere. A 13. században *triplex sensus spiritualis* kifejezésként Bonaventuránál található meg, és ferences iskolázottságra enged következtetni.⁴² Elterjedését az egyetemeken taglalt *Forma predicandi* is elősegítette, és az egyetemjárásokkal vált széleskörűvé.⁴³ A 14. század első felétől már a skolasztikus hagyományra épülő négyes felosztású írásértelmezés a használatosabb.⁴⁴ Az ismertetett bejegyzés tehát tartalmilag egy korábbi értelmezéshez kapcsolódik. A latin nyelvű bibliamagyarázat az egyetemet járt egyháziak ismeretanyagába tartozott bele.⁴⁵ Így a királyi kápolna tagjai is alkalmazhatták magas rangú hallgatóiknak tartott szentbeszédekben, de egyéb, élőszóval való kifejtést igénylő diplomáciai feladataik megoldásához is.

A *capella regia* önálló tevékenységei fokozatosan megszűntek. Önálló intézményként való létezéséről 1430-ig van tudomásunk. Ekkor a királyi curia központi panaszfelvevő helyeként (*audientia*) működött.⁴⁶ Ebben az időszak-

⁴⁰ KÖRMENDY Kinga: *Nagy Lajos ismeretlen supplicatiója az ÖNB Cod. 2042. jelzetű kódexében*. Adalék az Anjou-kori *capella regia* gyakorlatához. (Előadás.) Emlékkülés Hajnal István születésének 100. évfordulója tiszteletére. Velem, 1992. szept. 10–12. = Vas megyei Levéltár Közleményei. (Megjelenés alatt)

⁴¹ *Bónis* 32, 43.

⁴² *Lexikon des Mittelalters*. Bd. II. Bibel. Geschichte der Auslegung. 51–58. Sp. Különösen 52–55 Sp. – LUBAC, Henri: *Exegèse médiévale*. Tom. II. Première partie. Paris, 1959. 421–422. – Uő: *Der geistige Sinn der Schrift*. Einsiedeln, 1952. 14–20. Christ heute 2. Reihe 50.

⁴³ CHARLAND, Th. M. O. P.: *Artes praedicandi. Contribution a l'histoire de la rhétorique au moyen age*. Paris–Ottawa, 1936. 110. Publications de l'Institut d'études médiévales d'Ottawa. VII.

⁴⁴ *Lexikon des Mittelalters* i. h. 55. Sp.

⁴⁵ L. a 43. sz. jegyzetel.

⁴⁶ *Bónis* 94. – *Handbuch* 450–452.

ban kerülhetett az a 15. századi közjegyzői oklevél a capella regiába, amelynek csíkjai gerincerősítésként szolgáltak a bolognai kánonjogi kódex bekötéséhez.

A kánonjog ismerete a központi államigazgatásban a 15. században is nélkülözhetetlen volt. Ezért nem a véletlennek tulajdonítjuk, hogy a bekötéskor a pápához intézett házasságjoghoz kapcsolódó királyi supplikatíót megőrző pergamenlapot illesztették a kódex elejére. Hiszen a kódexben külön mű foglalkozik a házasságjoghoz kapcsolódó rokonsági fokozatok tárgyalásával. A pergamenlap a rajta lévő supplicatioval és a ráírt, a kódexhez a bekötéskor készített rubricajegyzékkel együtt a jogszolgáltatás segédeszözéül, formularium kiegészítőként szolgált a használók számára. A pergamenlap 14. századi és 15. századi őrzési helye az oklevéllel együtt az egykori capella regia volt. A bolognai kánonjogi kódex 15. századi magyarországi használatának és bekötésének helye így csak a királyi kancelláriába beolvadt egykori capella regia lehetett. A kódex további használatának során jogi megjegyzések kerültek a hátsó kötéstábla belső oldalára is. A fatáblán három kéztől származó bejegyzések találhatók. A hátsó kötéstáblán kívül a felső harmadban a XXXVIII. számjegy a kötéssel egykorúnak látszik, a felette lévő írás viszont már olvashatatlan.

A fentiek alapján elfogadhatatlannak tartjuk, hogy a kódexet továbbra is az 1345-től haláláig, 1351-ig Egerben tevékenykedő Uzsai János személyéhez kapcsoljuk.⁴⁷ Nem azonosítható a kódex 116r oldalán a második columna utolsó harmadába írt, és már említett bejegyzés leírója sem. A nehezen értelmezhető, a kódex írását kínosan utánzó betűtípussal írt szöveg egy jövedelemelosztással hozható kapcsolatba. Név szerint említi Domonkos erdélyi prépostot, név nélkül az esztergomi prépostot és érseket.⁴⁸ A Balog nembeli Szécsi Domonkos 1330–1356 között volt erdélyi prépost. Javadalmával kapcsolatban több vitás ügye volt a pápai curiában.⁴⁹ A bejegyzés, vagy annak mintaszövege csak az 1356 előtti időszakra érvényes. Alkalmi jellegét elsősorban a hibásan másolt (a betűtévesztés miatt értelmezhetetlen latin szöveg) sugallja. Egyedül az esztergomi érsekről írottak értelmezhetőek: „nichil dico quia non habeo decorationem dicere aliquod bonum.” (1. a 2. sz. mellékletet). A beíró személyével kapcsolatban csak feltevéseink lehetnek. Bolognában tanuló, a littera textuális írásában járatlan magyar diák? A beíró személyében esetleg a kódex első,

⁴⁷ Vö. BÓNIS György: *Uzsai János Ars notariája* = Filológiai Közlöny 7/1961/229–260.

⁴⁸ A capella regia egyetemet végzett tagjaiból valóságos jogász kör alakult ki, amelynek szellemi vezéralakja Vásári Miklós esztergomi prépost, majd esztergomi érsek (1350–1358) volt. Mivel a bejegyzés valószínűsíthető időpontjában ő volt az esztergomi érsek, az elmarasztaló szavak órá vonatkozathatók. Vö. Bónis 34, KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 45. A bejegyzésben említett esztergomi prépost De Judicis Vilmos (Guillaume de la Jugée), VI. Kelemen pápa unokaöccse, számos magyarországi javadalom birtokosa az esztergomi prépostság (1352–1373) mellett. Vö. KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 56–57. és Bónis 35.

⁴⁹ BEKE Antal: *Az erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején*. (Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékek világánál.) = Magyar Sion 8/1894/449–450.

a 14. század közepe utáni possessorát is sejthetnénk, hiszen van adatunk arra, hogy egyes Bolognában tanuló magyar diákoknak adósságaik fejében meg kellett válniuk könyveiktől.⁵⁰ A kódex így kerülhetett hitelező diáktárshoz, de inkább könyvkereskedőhöz.⁵¹ A kódex díszes kivitele mindenképpen jelentős anyagiakkal rendelkező megrendelőt, ill. első tulajdonost indokol. Arra is van példa, hogy a Bolognában elkészült kódexek sohasem kerültek haza Magyarországra a megrendelőhöz. Vásári Miklós esztergomi prépost 1343-ban Bolognában készített két kódexét ma a padovai káptalani könyvtár őrzi.⁵²

A tanulmányunkban ismertetett adatok és következtetések alapján a kódex a bejegyzésekkel és törlésekkel együtt, kötetlen állapotban véglegesen a 15. század 30-as éveitől kerülhetett Magyarországra. Ezután kötötték be és volt használatban Budán, az államigazgatás központjában.

Az ÖNB Cod. 2042. jelzetű 14. századi kánonjogi kódexét eddig csak mint a középkori magyarországi kánonjogi műveltség és a bolognai könyvfestészet egyik Magyarországon található emlékét tartották számon. Mostantól a Niccolò da Bologna által illusztrált pecia-jeleket tartalmazó kódex a 14–15. századi bolognai egyetemi könyvkultúra és könyvkereskedelem ismert példányainak számát is gyarapítja. Újabb bizonyítékul szolgál a bolognai jogoktatás középeurópai kisugárzásához.⁵³

Függelék A kódex részletes leírása

Wien, ÖNB Cod. 2042.

Bonifacius, VIII.: Liber sextus decretalium cum apparatu Johannis Andreae. Johannes Andreae: Lectura in arborem affinitatis.

Bologna, Italia. s. XIV/med. II+118 f. quaterniones.

Membr. ff. I–II. 445×275 mm. ff. 1–118. 440×275 mm.

Teg. Hungaria. s. XV/med.

Scriptura: littera bononiensis s. XIV/med.

Illustratio: Niccolò di Giacomo da Bologna (f. 116r–v, 117r). – Illuminatores bononienses (f. 1r, et litterae initiales cum figuris passim).

⁵⁰ VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221–1864.* Bp. 1941. 22.

⁵¹ A bolognai stationariusok, librariusok az iskolák közelében telepedtek le. Vö. FRATI, Lodovico: *Gli stationarii bolognesi nel Medio Evo.* Archivio Storico Italiano. V. ser. Tom XLV. 1910. 380–390.

⁵² Padova, Bibliotheca Capitolare A 24, A 25. Vö. GEREVICH Lászlóné: *Vásári Miklós két kódexe = Művészettörténeti Értesítő* 6(1957). 133–137. – Vásári Miklós személyére és tanultságára l. *Bónis* 34.

⁵³ Destrez nem ismerte a Bécsben lévő kódexet, mert nem volt módja Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország könyvtáraiban kutatni. Vö. *Destrez* 19. – Az osztrák szakirodalom elsősorban a *Decretum Gratiani* kéziratokat tekintette át. (EHEIM, Fritz: *Die Handschriften des Decretum Gratiani in Österreich.* *Studia Gratiana* 7/1959/125–173). A kánonjogi kéziratokkal csak a 14. század elejéig foglalkoztak. (STELZER, Winfried: *Gelehrtes Recht in Österreich von Anfängen bis zum frühen 14. Jahrhundert.* *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung.* Ergänzungsband 26. 1982). L. még a 26–27. sz. jegyzeteket.

Additiones: s. XIV/2. (f. 1r, 38v, 39r, 47v, 51v, 55v). s. XV/1. (ff. 1–118r–v. passim.)

Provenientia: Bologna

Possessor: Buda, cancellaria regia, Hungaria. (cf. f. 1r). – Wülpacher 1548. (cf. f. 118v). – Wien, Hofbibliothek, 1576. (cf. in interiore parte tegumenti posterioris signaturam Bibliothecae Palatinae Vindobonensis ante annum 1576.)

Lit.: Berkovits Ilona: Magyar kódexek a XI–XVI. században. Bp. 1965. 28, 30. – Kódexek 107–108.

f. 1r. „Nota quod triplex est sensus seu intellectus in data scriptura...” – Supplicatio Ludovici regis Hungariae 1346–47. – Registrum rubricarum Libri sexti decretalium.

ff. Iv–IIV. vacua

ff. 1r–115v. Bonifacius VIII. Liber sextus decretalium

ff. 1r–115v. Johannes Andreae: Apparatus in Librum sextum

ff. 1r–115v. Additiones ad Apparatum. (Archidiaconus f. 38v, 39v, 40v, 41r–v, 42r, 44r, 47v, 51r, 55v, 57r–v, 58r–v, 59v, 60v, 63v, 64v, 67r, 70r, 91r–v, 94r, 96v, 99r, 101v. Bonifacius f. 24v, 63v. Clemens VII. 5v, 81v. Guillelmus f. 37r, 39v. Innocentius IV. f. 36r–v. Johannes Andreae f. 56r–v, 57r, 58r, 60r–v, 61r, 63r–v, 67v, 68r, 69v, 70r, 71v, 72r, 76r, 83v, 97r, 101r, 102v. Johannes Monachus f. 23v, 24v, 32r, 33v, 35v, 36r–v, 37r–v, 38r–v, 39r–v, 40r–v, 41r–v, 42v, 43r, 47v, 55v, 56r, 60v. Ostiensis f. 38v, 39r, 47v, 51v, 55v.)

ff. 116r–117v. Johannes Andreae: Lectura in arborem affinitatis

f. 118r. vacuum

f. 118v. „1548 Herr dem Will geschech Wülpacher.” – „p. d. pet[rus] de panormo de scicilia pro pe[cia] ope[r]is Sexti ad st[ationarium] h[abe]t xxiii] 8 Junii.”

Peciarum I–XII, XIV, XVII–XXI, XXIII, XXVII, XXX, XXXIII–XXXVII. notae: f. 3r in margine: „hic f[i]n[is] p. p[ri]ma.” f. 6r in margine: „hic f[i]n[is] II p.” item ff. 9r, 12r, 15r, 17v, 20v, 23v, 26v, 30r, 33r, 36r, 42r, 51r, 55r, 58r, 61r, 64v, 72r, 87v, 99r, 102v, 107v, 112v, 114v, 115r.

Correctorum notae: f. 33r in margine: „cor”, f. 38r in margine: „cor [finis] III”, f. 115r in margine: „cor [finis] XV”

Questionum notae: f. 24v in margine: „q̄o”, item ff. 55v, 58v, 91r, 101r, 102r, 104v, 108r–v, 109r.

Rövidítések

Bónis = BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971.

Denifle = DENIFLE, Heinrich: *Die Statuten der Juristen-Universität Bologna vom J. 1317–1347 und deren Verhältniss zu jenen Paduas, Perugias, Florenz*. Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters. Bd. 3. Berlin, 1887. 196–397.

Destrez = DESTREZ, Jean: *La Pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle*. Paris, 1935.

Catalogue I. = *A Catalogue of Canon and Roman Law Manuscripts in the Vatican Library*. Compiled at the Institute of Medieval Canon Law under the direction of Stephan KUTTNER with aid of the Deutsches Historisches Institut Rom under the direction of Reinhard ELZE. Vol. I. Codices Vaticani latini 541–2299. Città del Vaticano, 1986. (Studi e testi 322.)

Catalogue II. = *A Catalogue of Canon and Roman Law Manuscripts in the Vatican Library*. Compiled at the Institute of Medieval Canon Law under the direction of Stephan KUTTNER with aid of the Deutsches Historische Institut Rom under the direction of Reinhard ELZE. Vol. II. Codices Vaticani latini 2300–2746. Città del Vaticano, 1987. (Studi e testi 328.)

Fink-Errera = FINK-ERRERA, Guy: *Une institution du monde médiéval: la „pecia” = Revue Philosophique de Louvain 60/1962/ 184–243.*

Handbuch = *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*. Bd. I. Mittelalter. (1100–1500). Hrsg. von Helmut COING. München, 1973.

Kódexek = *Kódexek a középkori Magyarországon*. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. 1985. nov. 12.–1986. febr. 28. Bp. 1985.

La production du livre = *La production du livre universitaire au moyen age*. Exemplar et pecia. Acte du symposium tenu au Collegio San Bonaventura de Grottaferrata en mai 1983. Text réunis par Louis J. BATAILLON, Bertrand G. GUYOT, Richard H. ROUSE. Paris, 1988.

Malagola = MALAGOLA, Carlo: *Statuti della Università e dei collegi dello Studio bolognese*. Bologna, 1888.

Rouse = ROUSE, Richard H. – ROUSE, Mary A.: *The Book trade at the University of Paris ca. 1250 – ca. 1350*. In: *La production du livre*. 41–113.

Schooner = SCHOONER, Hugues: *La production du livre per la pecia*. In: *La production du livre 17–37*.

Zamponi = ZAMPONI, Stefano: *Exemplaria, manoscritti con indicazioni de pecia e liste di tassazione di opere giuridiche*. In: *La production du livre 125–132*.

KÖRMENDY, KINGA

**Ein Kodex mit ungarischer Bezug aus der Buchkultur der Universität Bologna
im 14.–15. Jahrhundert**

Die Abhandlung enthält neue Forschungsergebnisse über Cod. 2042. der Österreichischen Nationalbibliothek, aus dem 14. Jahrhundert, der zwei Werke des Johannes Andreae (*Glossa ordinaria in Librum sextum, Lectura in arborem affinitatis*) enthält. Bisher beschäftigte man sich mit dem Kodex nur von kunsthistorischem Gesichtspunkt aus und man hat falsche Folgerungen bezüglich seines Besitzers und seines Benutzers gezogen. Die Verfasserin erweiterte die Forschungsgesichtspunkte mit ihren kodi-kologischen Untersuchungen und stellte fest, daß der Kodex samt den Einschriften und Löschungen seit den 30-er Jahren des 15. Jahrhunderts in Ungarn geraten konnte, wo er eingebunden und zu Buda benutzt wurde. Die Feststellungen der Abhandlung, beweisen, daß der von Niccolo da Bologna illuminierte und pecia-Vermerke aufweisende Kodex ein bislang unregistriertes Denkmal der Bologneser Buchkultur an der Universität aus dem 14.–15. Jahrhundert vertritt. Aufgrund einer Eintragung auf Blatt 118v kann bewiesen werden, daß eine Kopie des *Liber sextus* mit pecia-Technik in Bologna noch in den 1420er Jahren hergestellt wurde. Die Handschrift kam dann, etwa ein Jahrzehnt später nach Ungarn. In Buda konnte sie nur in der königlichen Kanzlei eingebunden worden, da das Pergamentvorsatzblatt mit der Supplikation Ludwigs I., Königs von Ungarn (1342–1382) an den Papst um 1346, in welcher der König um Dispensation für die ungarische Heiratsabsicht des serbischen Königssohnes bittet, nur hier zum Handschriftencorpus hinzugefügt werden konnte. Diese Supplikation ist zudem eine bislang unbekannte Quelle für die ungarisch-serbischen Beziehungen zum Vatikan.

Dudith András könyvtára

I.

Dudith András (1533–1589) a magyarországi és az európai későhumanizmus kiemelkedő, izgalmasan bonyolult egyénisége. Azon kevesek közé tartozott, akik mind politikai, mind egyházszerkezeti, mind pedig tudományos szempontból fontos szerephez jutottak. Dudith mégis végül — az egyházi és a világi hivatalviselésből egyaránt kiábrándulva — kétszer is megnősült, a szentháromságtagadással szimpatizált és élete utolsó éveit mintegy száműzetésben, csak a tudománynak, az olvasásnak, a könyveknek szentelte. Aktív pályafutása során Európa vezető szellemi egyéniségei tartották őt számon — több fontos ismeretése a tridenti zsinaton köttetett —, levelezési kapcsolatban állt kora megannyi teológusával, tudósával, vezető államférfiával.

Pierre Costil alapvető Dudith-monográfiája¹ révén már eddig is jelentékeny ismeretanyaggal rendelkezünk a filológus hajlamú pécsi püspök szellemi horizontjáról, tudományos tevékenységéről s kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszeréről, melybe Théodore de Bèze, Aldus Manutius, Bullinger, Josias Simler vagy éppen Justus Lipsius is beletartozott. Kutatásai során Costil fellelt néhány, a Dudith-könyvtárból elbitangolt nyomtatványt vagy kéziratot, ám leginkább ő is Otto Walde közleményére² hagyatkozott, amely a Dudith-könyvtár Svédországba került könyveinek egy részét vette számba. E közlések, bár halvány, de igen jelentős információk voltak Dudith András bibliotékájáról. Ezen túl, hacsak nem számolunk Sbardellati (Dudith) János Ágoston esztergomi prépost, váci püspök 1535-ben Padovában lefoglalt könyveinek jegyzékével³ — amely könyvek állítólag Dudith Andrásra maradtak —, akkor egészen a legutóbbi időkben hazai könyvtárakból előkerült hat Dudith-birtokolta könyvön kívül igen keveset tudhatnánk Dudith eszméinek forrásvidékéről. Azért e feltételes mód, mert szerencsére Borsa Gedeon Otto Walde uppsalai könyvtörténész publikációjának Dudith-vonatkozású közlései nyomán a *Régi Magyar-*

¹ COSTIL, Pierre: *André Dudith humaniste hongrois 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits* greco. Paris, 1935. (a továbbiakban. COSTIL 1935.)

² WALDE, Otto: *Storhetstiden litterara Krigsbyten*. Uppsala, 1916.

³ *Magyarországi magánkönyvtárak. 1533–1657.* Sajtó alá rend. VARGA András. Bp.–Szeged, 1986. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez. 13. — a továbbiakban *Adattár* 13.)

országi Nyomtatványok I. kötete számára svédországi könyvtárakban maga is szemügyre vett olyan anyagot, amelynek köze volt Dudith valamikori könyvtárához. Borsa Gedeon adta tehát a — köszönettel vett — ötletet, s a Művelődési Minisztérium pedig a négy hónapos ösztöndíjat, hogy Otto Walde adatait felhasználva-értékesítve rekonstruálhassuk az egyik legjelentősebb magyar későhumanista könyvtár töredékét. Walde hatalmas proveniencia-katalógusát kellett fellelni csupán, mert a szegedi *Adattár* sorozatban kiadott kötetünk⁴ szinte összes eredménye tulajdonképpen tőle származik, az ő rendkívüli kutatásain alapszik, amely, messze túlmenve a Svédországba került könyvanyag feltérképezésén, többek között számos külföldi könyvtár Dudith-könyveiről is fontos tudósítással szolgál.⁵ Az ő katalógusa volt az a zsinórmérték, amely mentén haladva saját kutatásainkat végeztük, az ő lelőhely-jelzeteit követve vehettük kézbe a konkrét példányok jó néhányát. Már ahova eljutottunk — Drezda, Lund, Róma, Stockholm, Strängnäs, Uppsala, Västerås —, s amely kötetekhez hozzájuthattunk. Számos könyvet nem találtunk a katalógusban, néhány elpusztult vagy eltűnt — főként Drezdából —, egyesek helyett pedig más kiadást, vagy a szóban forgó kiadás más példányát hozták ki, s az idő rövidsége miatt nem volt lehetőség a korrekcióra. Meglehetősen sok, Európa különböző helyein őrzött kötetet természetesen nem vehettünk kézbe, ilyenkor a Walde-katalógus megjegyzéseire támaszkodtunk, más esetekben (mint például Kiel vagy Boroszló) Erdei Klára, illetve Lech Szczucki volt készséges segítőtársunk.

A teljesítménynek kijáró tisztelettel kell azonban megjegyezni, hogy Otto Walde proveniencia-katalógusa nélkül — melyet csak néhány, kolligátumban rejtve maradt művel, illetve általa természetszerűleg nem regisztrált bejegyzéssel tudtunk csak kiegészíteni — ma is a sötétben tapogatóznánk. S könyvtári raktárak mélyén könyvek tízezreit kellene kézbevenni, megsejlelni, átvizsgálni, nem találunk-e bennük a Dudith-könyvekre oly jellemző ismérveket, mint a possessorbejegyzés, a dedikáció, a jelmondat, a metszésen levő D-szám vagy a marginális. Vagy ha minden árulkodó jegy nélküli, a kötése alapján nem ismerhető-e fel. Ugyanis Walde is ezen ismertetőjegyek alapján gyűjtötte össze őket Európa számos könyvtárából. Sajnos azoknak a könyveknek az azonosítása, amelyeket nem tudtunk kézbe venni, meglehetősen sok gondot okozott, hiszen Walde, akinek feladata nem a Bibliotheca Dudithiana állományának rekonstruálása volt — a Svédország történetére vonatkozó levéltári anyag felkutatására alkalmazott levéltári delegátusként utazott Európa országaiban —, egy-egy kötetéről meglehetősen keveset jegyzett fel: az általa feltételezett szerző nevét, a mű címének néhány szavát, a kiadás helyét, s legtöbbször évét, továbbá

⁴ *Dudith András könyvtára*. Részleges rekonstrukció. Összeáll. és az előszót írta: JANKOVICS József, MONOK István. Szeged, 1993. (a továbbiakban: *Adattár* 12/3.)

⁵ WALDE, Otto: *Proveniencianteckningar*; kéziratok cédulakatalógus az uppsalai Egyetemi Könyvtár kéziratárában.

a könyv formátumát. Miután Dudith érdeklődése élete végén jelentős részben korának nonkonformista szellemi irányzatai felé fordult, s az ilyen kiadványok hiányos, vagy éppen hamis adatokkal jelentek meg, az egyes kiadások azonosításához többször kellett tudós barátaink segítségét kérni.

Ennek ellenére mégis Walde kutatásai alapján foglalhatjuk össze azt a keveset és bizonytalanat is, amit Dudith könyvtárának sorsáról tudunk. Dudith láthatóan — a formátum és a beszerzés alapján elhelyezett, illetve számon tartott — jól rendezett, gazdag könyvtárat alakított ki magának tanulmányai, vándorlásai során, majd paskowi és boroszlói visszavonultságában. Gyűjtőköre a klasszikus szerzőktől a katolikus és a protestáns, illetve az eretnekgyanus teológiai műveken át a történelmet, a jogtudományt is magába foglalva a matematikáig, a csillagászatig és az orvostudományig terjedt. Kifejezetten szépirodalmi mű kevéssé található az ismert kötetek között, s kiemelkedő hangsúlyt kapott a visszavonultság ideje alatti gyűjtésben-vásárlásban a természettudomány, azon belül is az orvostudomány felé fordulás.

A könyvtár nagyságát a D-számok — mely jelzés a könyvek felső metszésén található — alapján lehet megbecsülni. E méret szerint újrainduló sorszámozás részint a beszerzésről vall, részint pedig a raktározás jellegére utal, a kötetek eszerint nem állítva, hanem a metszésükön levő számmal kifelé fordítva, vízszintesen voltak egymásra helyezve. A legmagasabb sorszámok: folio: 664, quarto: 972, octavo: 2125. (Kisebb méret nem szerepel.) E számok alapján egyetérthetünk Waldéval, aki körülbelül négyezerre tette Dudith könyveinek számát. Hozzá kell azonban fűznünk, hogy ez csupán a kötetek száma, a műveké ennél jóval magasabb: mint listánk is mutatja, a kötetek jelentős része vagy eredeti kiadói kolligátum, vagy pedig későbbi egybekötetés révén létrejött, több darabból álló tomus. Így, jelenlegi ismereteink szerint, Dudith András könyvtára megközelítően 5–6000 műből állhatott. A D-számoknak az Adattár-kötetben közölt mutatója — hiányossága révén — azt is szemléletesen megmutatja, mennyire szétszóródott a bibliotéka, eredetileg egymás mellett található köteteiből jószerével alig maradt ránk. E jegyzék által az is kiténik, hogy az eredeti könyvmennyiségnek nem egészen 10%-áról van csupán tudomásunk. Ezért is hangsúlyoztuk a kötet szennycímlapján: részleges rekonstrukciót tart kezében az olvasó.

A maga korában igen tekintélyesnek számító — ezt az azonosítható munkák alapján bizton állíthatjuk — s minőségében is komoly értékkel bíró gyűjteményt joggal kívánta a wittenbergi egyetemre hagyni tulajdosa, ahol egy kollégiumot — Collegium Dudithiana — is szeretett volna létesíteni tanulni vágyó fiatal honfitársai részére. E nemes szándékának megvalósításában azonban hirtelen halála megakadályozta.

Halála után 1609-ig könyvtára — elég rossz körülmények között — Boroszlóban maradt. Az özvegy 1609–1610-ben adhatta el, s ezen akció során kerülhetett a könyvek tetemes része, de nem teljes mennyisége Nikolsburg-

ba, a híres Dietrichstein-könyvtárba. Az ekkor már jelentős bibliotékát Adam Dietrichstein (1527–1590), Nikolsburg ura alapította, s Franz Dietrichstein (1527–1636) olmützi érsek-bíboros, az ellenreformáció egyik vezéralakja folytatta a gyarapítást. Az idők folyamán a Dudith-könyveken kívül Jakob Conrad Praetorius von Perlenberg, a Beck von Leopoldsdorf család, illetve Giacomo Malipiero és Hieronymus Picinardus — „Scholasticus Olomucensis” — velenicei könyvtárát is megszerezték. A könyvtárnak Dudith könyvein kívül is volt néhány magyar vonatkozású darabja.

Dudith András könyveinek egy másik, nagyobb csoportja Drezdába, Friedrich August fejedelmi könyvtárába került. Jó részük ma is ott található, ám úgy látszik, ott érte a legnagyobb pusztulás Dudith volt könyvtárát, mert a Walde által még ott talált könyvek jelentős része vagy elpusztult a második világháborúban, vagy — jobb esetben — „csak” eltűnt, így valamikori felbuklásában még reménykedni lehet.

A Dudith-könyvtár néhány darabjára viszont — 1610-es, 1614-es 1615-ös dátumok és S. A. T. I. S. possessor-bejegyzések vallanak erről — Georg Serack (Sherhackl) von Hartenfels tett szert, talán amikor a könyvtár azon opuszait, amelyek nem kellettek a két nagy könyvtárnak, a család kiárusította; s az évszámok arra engednek következtetni, hogy nem is egyszerre.

Szinte lehetetlen minden ma ismert könyv útjának nyomon követése. Az azonban bizonyos, hogy a könyvtár Dietrichsteinékhez került része osztozott a híres könyvtár köteteinek sorsában. Vagyis, amikor a Rákóczi-szövetséges svéd hadvezér, Lennart Torstensson 1645-ben Jankaunál győzelmet aratott a Habsburg-csapatok felett, s Bécs elfoglalására készülve nem tudott átkelni a Dunán — igaz, az erdélyi segédhad sem érkezett oda időben —, Torstensson visszavonult, s elfoglalta az Ausztria határán fekvő Nikolsburgot. A gazdag hadizsákmány nem elhanyagolható része lett a Dietrichstein-féle könyvnyűjtemény is. A könyveket hordókba rakták és Svédországba szállították. Hamarosan az ugyancsak bibliofil Kristina királynő könyvtárában helyezték el őket, Isak Vossius könyvtáros gondviselése alá. E királyi könyvtárból aztán a másod- és a harmadpéldányokat különböző svédországi könyvtárakba osztották szét, némelyikük pedig magángyűjteménybe került.

A Dudith-könyvek útvonala(i) tehát az alábbi módon rekonstruálható(k):

1. Dudith (Boroszló) — Dietrichstein (Nikolsburg) — Kristina (Stockholm) — majd innen Uppsala, Lund, Strängnäs, Västerås, Skara, Vaxjö, Linköping, Magnus de la Gardie, Vossius (Leiden), Koppenhága stb.

2. Dudith (Boroszló) — Friedrich August (Drezda) — egy részük szétszóródott, eltűnt.

3. Dudith (Boroszló) — (S. A. T. I. S.)[?] — Friedrich August vagy Dietrichstein — Kristina: ez az útvonal azonban bizonytalan, mert nem dönthető el, hogy von Hartenfelstől került-e Dietrichstein könyvei közé, vagy fordítva; vagy egyáltalán nem került be a Dietrichstein-könyvtárba — egy része ugyanis

Friedrich Augustéba került —, hanem más úton, esetleg később került Svédországba. Mindenesetre a szokásos Dietrichstein-exlibrist nem tartalmazza. Ez azonban önmagában nem zárja ki, hogy a nikolsburgi tékába tartoztak volna, mert számos esetben fordul elő, hogy a bizonyíthatóan onnan származó könyvekben nem található exlibris. Az útvonal azonban jó okkal feltételezhető, mivel Walde is azt tapasztalta, hogy nem egy esetben mind a Dietrichstein, mind a Kristina jelzés hiányzik, ám a könyvek nagy valószínűséggel osztoztak a tulajdon-jegyekkel ellátottak sorsában.

A tudományok iránt oly fogékony Kristina római könyvtárának kötetei örököse, Azolini bíboros birtokába kerültek, akitől VIII. Sándor pápa vásárolta meg a kódexekben gazdag gyűjteményt.

Néhány — s ezek közé tartoznak a Magyarországon fellelt példányok, az Akadémiai Könyvtár kötetén kívül, mely megjárta Drezdát — valószínűleg korábban kikerült Dudith birtokából, s el sem jutott a boroszlói könyvtárba.

Mint már esett róla szó, jelenlegi ismereteink szerint az 5–6000-re becsülhető Dudith-könyvtár anyagának alig tíz százalékáról van tudomásunk. Felmerülhet a kérdés, bővíthető-e még az egykor Dudith birtokában volt kötetek száma. Feltétlenül.

Ugyan nem bizonyítható megnyugtatóan, de amint már említettük, a szakirodalom már régen felvetette annak lehetőségét, hogy Dudith tulajdonába kerültek volna nagybátyja könyvei.⁶ Természetesen saját munkái sem hiányozhattak bibliotékájából, aminthogy arról is van tudomásunk, hogy egyik művét — a kor szokásai szerint — ajándékba küldte. Reginald Pole kardinális — akinek titkára volt, s életrajzát is lefordította — alkotásai sem hiányozhattak könyvei közül. Barátai, tudóstársai neki ajánlott munkái közül Costil többet említ, s a kéziratos dedikációk arra vallanak, hogy a kortársak közül számosan megküldték neki könyvüket.

Könyvtárában azonban nem csupán nyomtatványokat, hanem kéziratokat is szép számmal őrzött. A neki fontos és kedves műveket maga is lemásolta. Cicero-t állítólag háromszor is. A birtokában lévő kéziratok — többnyire saját másolatai — közül Costil az alábbiakat említi:⁷

„Saint Jacques l'apôtre (attrib.) Liturgia; Denys d'Halicarnasse, de Thucydides historia judicium, de admiranda vi in elocutione Demosthenis, de Isaeo, de Dinarcho, ad Ammaeum epistola prima, ad Pompeium epistola, Ars rhetorica (apocryphe), de compositione verborum; anonymus, Commentarius vetus in quattuor Evangelia; pseudo-Longin, de Sublimi genere dicendi; Diodore de Sicile, Bibliotheca historica, livres XIII–XV; Appien, Hannibalis historia, livre VII de l'Historia Romana; Théophraste, de Calore et frigore; Plutarque, Quaestiones conviviales, livre IV; Ptolémée, Opus quadripartitum; Proclus, Paraphrasis du même ouvrage; Diophante, Arithmetica; Ptolémée, Tractatus ineditus en 1585; Geminus, Elementa Astronomiae; Pappos, Collectiones mathematicae; Saint Grégoire de Nysse, Commentarius in Cantica Cantorum; Marcus d'Éphèse, de Processione Spiritus Sancti; Apollonius Dyscole, de Collatione verborum.”

⁶ *Adattár* 13. 6–8.

⁷ COSTIL 1935. 228.

Ma — tudomásunk szerint — Stockholmban, Rómában, Leidenben, Wolfenbüttelben őriznek autentikus Dudith-kéziratokat.

A Leidenbe Vossius révén került Modrevius-féle Sylva-másolatról, melyet Dudith 1568-ban készített („MDLXVIII Cracoviae descripsit Andreas Dudithius”), a római Bibliotheca Vaticana-beli Reg. gr. 127. („Excripts ANdr. Dudith Cracouiae manu sua”, „1570. Mart. 20.”), és Reg. lat. 1115. („Andr. Dudith de Orehowicze etc. late βίολογος 1569”) jelzetű kéziratokról Costil jóvoltából eddig is volt tudomásunk. Ugyanő tudósít a wolfenbütteli Diophanti-féle aritmetikáról is (HAB Gudiani Graeci 4188.).⁸

A stockholmi Királyi Könyvtár kézirtárában B. 726. jelzet alatt található 196 oldalnyi „Consilia et casus juridici secundum statua Hungarica, Bohemica. — de rebus variis” című kézirat is Dudith birtokában lehetett. A jól kiírt, olvasható betűkkel készített kéziratnak csupán a második fele — 45 oldalnyi szöveg — származik Dudith kezétől, illetve az utolsó oldalon szereplő dátum: „MDLXIII.”. E második részt összeállítója amolyan kronológiai jegyzőfüzetnek szánhatta. A hónapok sorrendjében felírta az azon hónapban történt fontosabb eseményeket, költők, írók, uralkodók, hadvezérek (például Hunyadi János, Hunyadi Mátyás, Erasmus, Luther stb.) születésének vagy halálának dátumát, a jelentősebb történelmi események időpontját. Ugyanígy járt el az adott hónapban esett bibliai történések, ünnepek dátumaival. Legvégül a naptár-rendszerekre (annus Lunaris, annus Solaris, annus Aegyptus, annus magnus, annus Julianus) vonatkozó tudnivalókat rögzítette.

A margókra ezúttal is — mint a nyomtatványok esetében tette — kivetítette a bekezdések kulcsszavait, neveit, fogalmait, görögül, latinul egyaránt jegyzetelve. A szövegben görög–latin versszakok, versbetétek is felbukkannak. Fontos megjegyezni, hogy a folio méretű kézirat is kapott D-számot (670), tehát a kéziratokat nem különítette el a könyvtárban, hanem a nyomtatott könyvekkel együtt tartotta azokat.

Leginkább azonban Bussow⁹ nikolsburgi katalógusa alapján bővíthetjük az ismert Dudith-kötetek számát. Természetesen ezen összeírás nyomán csak a valamiképpen — szerző, téma, kiadási hely stb. szempontjából — magyar vonatkozást mutató művekről állítható nagy valószínűséggel, hogy közük lehetett Dudith könyvtárához. Egyesekről — mivel azok ma is őrzik Dudith keze nyomát —, mint például Dávid Ferenc vagy Méliusz Juhász Péter munkája, biztos kijelenthetjük, hogy Dudith könyve lehetett.

Két Svédországba került könyvről ugyancsak feltételezhetjük, hogy Dudith könyvei közé tartozhattak. Legalábbis szerzőjük, Károlyi Péter vélhetően Dudith közvetítésével próbálta eljuttatni Théodore de Bèze-nek dedikált kötetét.

⁸ COSTIL 1935. 296., 435.

⁹ Az *Adattár* 12/3. függelékeként közöltük a Bussow-katalógus magyar vonatkozású tételeinek leírását.

Végül — valamilyen oknál fogva — ezek nem jutottak el a címzetthez, s valószínűleg Dudith könyvei között köthettek ki a Dietrichstein-könyvtárban, hogy aztán végső helyükre, a västerås-i dóm könyvtárába kerüljenek.¹⁰

II.

A nemzetközi könyvtártörténet hazánkkal kapcsolatban alig tud többet, mint azt, hogy a 15. században Budán volt a híres Bibliotheca Corviniana. Ezt a képet — mondjuk meg őszintén — a magyar szakemberek sem igyekeztek megváltoztatni, sőt a Mátyás könyvtára pusztulása feletti egyfajta szomorúság kifejezésekként általában azt hangsúlyozták, hogy a török időkben a magyarországi könyvkultúra a mélyponton volt. A könyvkiadást tekintve minden bizonnyal így van. A könyvkereskedelem forrásainak feltárására eddig nem irányult szervezett kutatás, ugyanakkor ami a könyv fogyasztását, tehát az olvasást illeti, a legutóbbi tíz év kutatási eredményei meggyőzően bizonyítják, hogy társadalmunk valamennyi rétege, vallási csoportja az európai átlagnak megfelelő színvonalon állt. Vannak Magyarországon is kiemelkedő példák: csak a 16. századot tekintve a tudós főpapok közül említhetjük Oláh Miklóst, Telegdi Miklóst, Mossóczi Zakariást;¹¹ városaink lakosságának műveltsége (Sopron, Kassa, a bányavárosok vagy az erdélyi polgárközösségek¹²) bármelyik európai civitásával összemérhető, s humanista tudósaink is felveszik a versenyt a nyugati elittel. Hans Derschwam beszercebányai könyvtára,¹³ Zsámboky János bécsi gyűjteménye¹⁴ ugyan a hazai értelmiség szűk köre számára volt csak nyitott, a magyarországi olvasmányműveltség felmérésekor mégis joggal vesszük számba

¹⁰ *De regno Christi liber primus. De regno Antichristi liber secundus. Albae Juliae, 1570 (RMNy 270):* „Rdo D. Theodoro Bezae Antichirroram(?) Blasphemiae et omnia (...) superius(?) falsissimae mittit hoc ex Hungaria (...) 1570.” — Petrus CAROLINUS: *Brevis erudita et perspicua explicatio orthodoxae fidei de uno vero Deo. Vitebergae, 1571. (RMK III. 612.):* „Clarissimae Viro D. Theodoro Bezae Geneuam Vitebergae.”

¹¹ *Adattár 13. 36–43.: Telegdi: A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Sajtó alá rend. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11.) 437–484.: Mossóczi.

¹² *Kassa város olvasmányai. 1562–1731.* Szerk. MONOK István. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 15.); *Erdélyi könyvesházak II.* Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/2.); *Nyugatmagyarországi könyvesházak.* Sopron, Kábold, Kismarton, Kőszeg, Mór, Ruszt. Szerk. MONOK István, ÖTVÖS Péter. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 18.)

¹³ *A Derschwam-könyvtár.* Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Közread. BERLÁSZ Jenő. Sajtó alá rend. KEVEHÁZI Katalin, MONOK István. Szeged, 1984. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12.)

¹⁴ *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587).* Gulyás Pál olvasatában. Szerk. MONOK István. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12/2.)

azokat is. Az ezekkel egyenrangú Dudith-könyvtár a képet csak kiegészíti. A tulajdonos életének nagyobb részében nem élt szülőföldjén, meglévő kapcsolatait levelezéssel,¹⁵ könyvek cseréjével tartotta fenn, s figyelemmel kísérte a magyarországi politikai, egyháztörténeti fejleményeket.

Könyvtárának fejlesztését szellemi érdeklődésének változásaihoz alakította. Az Adattár-kötetben nemrég kiadott töredék-katalógus is számos tanulságot rejt magában abból a szempontból, hogy Dudith András miként intézte könyvbeszerzéseit.

A Dudith könyveiben szereplő, egyéb possessoroktól származó bejegyzések-ből egyértelműen kiderül, hogy könyveit általában újan vásárolta, nem örökölt, nem vett meg kisebb hagyatékokat. Az a kevés név, amelyik könyveiben előfordul, többségében a tudós püspök halála után került a kötetekbe.

Láthatóan voltak favorizált kiadói. Mindenekelőtt a bázeli könyvtermés van jelen hangsúlyosan a könyvtárban. Johannes Oporinus és Petrus Perna az, akitől rendszeresen vásárolt, s ez nem véletlen. A 16. századi nonkonformista szellemi áramlatok képviselői szinte kivétel nélkül megfordultak a svájci városban; Bazel egyetemén olyanok is katedrát kaphattak, akiket máshonnan eretnekséggel vádolva küldtek el. A nyomdászok közül elsősorban az említett kettő volt az, aki kiadta műveiket.

De más szempontból is érthető Dudith Bazel-orientáltsága könyvbeszerzése. A humanista filológia csúcsteljesítményei is — konkurálva a párizsi műhelyekkel — itteni kiadók gondozásában jelentek meg (a fentiek mellett Sebastianus Henricpetri és Johannes Frobenius említendő). Elsősorban a bibliai filológia, az egyházatyák műveiről van szó, s az antik auktorok kritikai kiadásai gyakran szintén innen származó kiadásban jutottak Dudith kezébe.

Velence főként az észak-itáliai filozófiai, matematikai, csillagászati és orvostudományi műveket kiadó városként van jelen a gyűjteményben, Antwerpen (s főként Christoph Plantin) az antik auktorok színvonalas kiadójaként s a modern orvostudomány (Vesalius) felkarolójaként szerepel, az Estienne-család párizsi és genfi műhelyei a humanista filológiában Bázellel eredményesen versengőkként (patrisztika, középkori egyházatyák, 15. századi humanisták), a németországi nyomdák (elsősorban Frankfurt am Main: Wechel; Köln: Cholinus Maternus) pedig mint a korszak nagy hitvitáinak színvonalas műveit közvetítők jelennek meg a katalógusban.

Az is feltűnik e 340 kötet katalógusának tanulmányozásakor, hogy Dudith általában első kiadást vásárolt. A második vagy későbbi kiadások akkor kerültek a gyűjteménybe, ha azok valóban javított, kiegészített kiadások voltak, s nemcsak a kiadó írta azt — üzleti megfontolásból — a címlapra.

¹⁵ A Dudith-levelezés kritikai kiadásának csak az első kötete jelent meg: Andreas DUDITHIUS: *Epistulae*. Ed. curantibus Lecho SZCZUCKI, Tiburtio SZEPESSY. Pars I. 1554–1567. Ed Tiburtius SZEPESSY, Susanna KOVÁCS. Commentariis instruxerunt: Clara PAJORIN, Halina KOWALSKA. Bp. 1992. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova. Tomus XIII/1.)

Egy-egy, a tulajdonost közelebbről is érdeklő témakör számos művel szerepel a gyűjteményben. Ilyen témakörök például az Aristoteles tekintélyét támadók a logikában és a dialektikában, Galénosét pedig az orvostudományban. Sok mű foglalkozik a tridenti zsinattal, ami nem meglepő, hiszen tudjuk, hogy Dudith részt vett a katolikus egyházat megreformáló alapelveket kidolgozó zsinat munkájában.

A teológiai kérdések közül a szentháromsággal, a Jézus emberi és isteni természetével és az úrvacsorával kapcsolatosak álltak érdeklődése homlokterében, illetve a jezsuita rend tevékenysége, a katolikus teológia egyes vitapontjaira jezsuita szerzők által adott válaszok.

A könyvgyűjtő Dudith Andrásról tehát elmondhatjuk, hogy egyedülálló jelenség a 16. századi magyarországi vagy magyar bibliofilek között. A kelet-európai könyvtárlajdonosok tudniillik nem voltak abban a helyzetben, mint például a párizsi, a bázeli, általában az európai gyűjtők: a városban számos helyen akadtak könyvkereskedésre, tudtak választani a kiadók közül, saját maguk nézhették meg a könyveket, mielőtt megvették azokat. Közvetlenül tudták irányítani a gyűjtemény gyarapítását. Ezért egysíkúbbak, tartalmilag homogénebbek az európai magánkönyvtárak, mint mondjuk a magyarországiak. Ugyanakkor a magyarországi tudós, főúr, főpap, lelkész vagy éppen polgár részben a közvetítő — (könyv)kereskedő, utazó barát, alumnus stb. — ízlésének volt kiszolgáltatva, arról nem is beszélve, hogy a hozzáférhető könyvekről alig kapott előzetes információt. A könyvekre szánt pénzt tehát úgy költötték el, hogy megvették azokat a könyveket, amelyeket ajánlottak nekik, illetve, amelyekről tudomást szereztek. Jelentős részben az ilyen beszerzési lehetőségek miatt a gyűjtemény tartalmi arculata sokszínű lett, nem alakultak ki igazi szakkönyvtárak.

Dudith András élete nagyobb felében utazgatott, Európa számos városában megfordult, kapcsolatokat épített ki, s ezeket ápolta is. Ezért ő személyesen tájékozódhatott s vásárolhatott, vagy olyan emberek ajánlottak neki beszerzendő könyveket, akik pontosan ismerték érdeklődését. Ehhez járult az is, hogy — különösen élete végén — szinte utólagos lektorként működött: sok szerző küldte el neki megjelent munkáját, hogy a tudós humanista elmondja róla véleményét. De ezek a szerzők is általában azok körébe tartoztak, akiket a modern szakirodalom nonkonformistáknak nevez, illetve az ezekkel hevesen vitatkozó táborába.

Így a Bibliotheca Dudithiana töredék-katalógusa a két említett „gyűjteménytípus” erényeit egyesíti: nem egysíkú, ugyanakkor kirajzolódik belőle a tulajdonos szellemi arca. Egy kelet-európai humanista könyvtára — ma azt mondánánk: egy kelet-európai europééré.

III.

Dudith András rendkívül tudatos olvasó: hol az ismeretszerző tanuló, hol a tudós textológus megnyilvánulásait fedezhetjük fel szövegkezelése, szövegértelmezése nyomaiban. Az aláhúzások-kiemelések, a marginális megjegyzések, a kommentárok, a korrekciók, a kiegészítések árulkodó jegyei győznek meg erről.

Lássuk néhány nagyon jellemző olvasási szokását, amelyből visszakövetkeztethetünk befogadói módszerére, olvasói, könyvhasználói egyéniségére!

Könyvtára eddig előkerült köteteinek nagyobb hányada őrzi Dudith keznyomatát: jelmondatát, possessor-bejegyzését, aláhúzásait, marginálisait. A possessor-bejegyzés többnyire állandó szövegű, de nemegyszer utal a tulajdonos léthelyzetére, a könyvhöz jutás körülményeire is. A jelmondat hol latinul, hol görögül, de van, amikor mindkét nyelven együtt szerepel. (Bene qui latuit, bene vixit, illetve variánsai, görögül pedig: *λατε βίωσας*)

A bejegyzések többsége a láthatóan szívesen és élvezettel használt piros tintával készült. Elvértve barna színű tintával is ír, s ritkán, csupán néhány esetben lelhetők fel ceruza-jelekre emlékeztető irón-nyomok is. Többszöri olvasásra utalnak az eltérő színű megjegyzések egyazon művön belül. A nagyon gondosan, olvashatóan megrajzolt, jól kiírt betűkkel készített marginálisokban a szövegelsajátítás, a tanulás általánosan bevált és követett módszereivel él. A szöveg adott szavát aláhúzza, vagy ahhoz jelet illeszt — néha egy mutatóujjat rajzol oda —, a margón ismételi, összefoglal, kiemel, forrást jelöl, vitatkozik, kommentárt fűz, a művön belüli helyekre, illetve a témát érintő más művekre utal. Esetenként pontos hivatkozással, az oldalszámot is megadva. Az sem ritka, s ezek talán a legfontosabb glosszái, amikor egy adott szövegrészt a margón kijavít, arról értékítéletet mond.

Mindezen vizuális módszerek — a személy-, a hely- és a betegségnevek kiemelése — részint az emlékezetbe vésést, a rögzítést segítik elő, később a felidézést, a keresett helyek megtalálását is megkönnyítve egyben. Az utókor számára pedig — az eddig jelzettekén túl — Dudith tájékozottságáról, szellemi horizontjáról vallanak. Rámutatva esetenként olyan művek ismeretére is, amelyek nem szerepelnek a jelenleg számon tartott Dudith-könyvek között. E marginálisok feltárása ezért is szükséges, feldolgozásuk azonban csak több szaktudomány művelőinek összefogásával képzelhető el.

A marginálisok görög és latin nyelven készültek, magyar megjegyzés csak egy-két alkalommal fedezhető fel. Természetszerűleg magyar nyelvű munkánál. Am ezek megléte annál fontosabb, mivel teljes egyértelműséggel tanúskodnak Dudith aktív magyar tudásáról, nyelvismeretéről.

Van még néhány kisebb jelentőségű, de korántsem érdektelen jellegzetesége is Dudith könyvhasználatának. Általában a könyv elején található üres lapokra ír szívesen, a hátsókat sokkal kevésbé használja a számára szükséges

információ vagy egyéb bejegyzések rögzítésére. E — főleg elülső — lapokra többnyire a fontosabb oldalszámokat, a szerzőre vonatkozó tudnivalót vagy a tartalmi kiemeléseket jegyzi be. Az illusztrációkba is gyakran ír, a címlapképeket előszeretettel alkalmazza possessor-bejegyzései számára — melyeket az ábra köré ír, vagy éppen az ábrába helyez —, s a képeket nem ritkán ki is színezi piros tintával.

Egy-egy műre vonatkozó értékítéletéről bejegyzéseinek mennyisége is árulkodhat. Számos kötetnek csak az elején találhatók marginálisok, s a vége felé ritkulnak, vagy teljesen megszűnnek. Ilyen esetekben minden bizonnyal az érdeklődés csökkenéséről, alábbhagyásáról kapunk jelzést. Máskor a tudatosan szelektív olvasás nyomait fedezhetjük fel, amikor egy hatalmas tomosznak, vagy a több darabból álló kolligátumnak csak bizonyos fejezetei, könyvei, illetve darabjai őrzik a felhasználás célirányosságának lenyomatát. Ha egy mű — főleg az eredeti kolligátumok, s nem az utólagos egybeköttetés jóvoltából — két példányban is megvolt könyvei között, az egyik bizonyosan olvasatlanul maradt, vagy Dudith valami emlékeztetővel jelezte, hogy tudomása van a kötet duplum-voltáról.

Az olvasó lelkületéről, az olvasás körülményeiről pedig néha olyan beszédes jelek tudósítanak évszázadok, háborúk és szállítások viszontagságai múltán is, mint egy-egy — bizonyára saját készítésű — nyíl alakú könyvjelző vagy lepré-selt virágmaradvány a sárguló, töredezett fóliók között.

Munkánk — a részleges könyvtár-rekonstrukció kiadása — során csupán az egy-két magyar vonatkozású, vagy eszmetörténeti szempontból fontosnak, Dudith gondolkodásmódjára jellemzőnek ítélt polemikus vagy informatív megjegyzését emeltük ki a kötetekből. Arra azonban kifejezetten ügyeltünk, legfőbb célkitűzéseink között szerepelt, hogy a Dudith-kép kiteljesítésére alkalmas, mert személyes kapcsolatokra utaló, életrajzi vonatkozásokat tartalmazó könyvbejegyzéseket — tehetségünk és lehetőségeink szerint — már most a Dudith-kutatás asztalára helyezzük.

Mert, ha elszórtan is, de találkozhatunk ilyen, senki mástól nem tudható, önmagára reflektáló, élethelyzetére utaló marginálissal, aminthogy a Bázelen, 1579-ben kiadott *De cometarum significatione* című művének ajánlását is így fejezi be: „Ex solitudine mea Pascouiana, apud Morauos, pridie Kal. Mart. M. D. LXXIIX.”

JANKOVICS, JÓZSEF – MONOK, ISTVÁN

András Dudiths Bibliothek

András Dudith (1533–1589), Bischof von Pécs (Fünfkirchen) war eine hervorragende Persönlichkeit des ungarländischen und des europäischen Späthumanismus. Nach Otto Waldes Publikation und handschriftlichem Katalog versuchten die Verfasser die Bruchstücke einer der bedeutendsten ungarischen späthumanistischen Bibliotheken zu rekonstruieren. Anhand des Provenienzkatalogs stöberten sie die Bände der Bibliothek auf, die in Sammlungen verschiedener Länder gerieten und danach fassten sie ihre Kenntnisse bezüglich des Sammelkreises und der Dimension der Bibliothek Dudiths und des Schicksals der Bibliothek nach Dudiths Tod zusammen. Außer den Drucksachen berücksichtigten sie auch die Standorte der handschriftlichen Werke der Bibliothek. Weiterhin beschäftigt sich die Studie mit der Praxis des Bücherbezugs von Dudith. Er war hauptsächlich nach Basel orientiert; außerdem hatte er auch von Venetianer, Antwerpener und von deutschländischen Verlegern stammende Bücher. Am Ende würdigt die Studie anhand der Possessoreinschriften die Eigenschaften von András Dudith als Büchersammler und Buchleser.

BARLAY Ö. SZABOLCS
A Kolozsvári Disputa 31 tézise

A 16. századot nem véletlenül nevezik a hitviták korának. A nemzetközi és hazai szakirodalomban számtalan elemzést találunk, és nem hiányoznak a szintézis jegyében írt művek sem. Mégis léteznek fehér foltok a disputák történetében. A jelen tanulmány épp egy ilyenre kívánja felhívni a figyelmet. Tudniillik az 1581-ben Kolozsvárott rendezett és nyomtatásban is megjelent disputa nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi hitvita-irodalomban is vagy ismeretlen, vagy legfeljebb megemlített kérdés. A feltárt és itt bemutatott adatok több szempontból módosítják ismereteinket, és ami számunkra a legfontosabb: a Kolozsvári Disputa minőségi többletet jelent a hazai művelődésben, filozófiai és teológiai gondolkodásban. A téma jelentősége még nyilvánvalóbbá válik, ha a latin nyelvű disputát a nemzetközi összefüggések tükrében szemléljük.

Nyomda- és szövegkritikai megjegyzések

Már magával a szöveggel, kinyomtatásával, a nyomda és a kiadás helyével is számos téves adat látott napvilágot. Ennek okát abban kereshetjük, hogy maguk a közreadók, vagyis a hitvitát rendező jezsuiták szándékosan és a címlap alján feltűnően Claudiopolit jelölték meg. A felületes szemlélő joggal gondolhatja tehát, hogy az amúgyis Kolozsvárott meghirdetett disputát egy ottani nyomdában készítették. Ennek a tévedésnek esett áldozatul Szabó Károly is, őt ugyanis félrevezették a Heltai nyomda könyvdíszekre emlékeztető keretdíszek. Adatát mások is átvették. A jezsuiták rendtörténete segít tisztázni a tévedést. Rudolf Bzenski kéziratossal jegyzete a disputa szövegét krakkói nyomtatványnak jelzi. Erre a következtetésre jutott Veress Endre, majd legutóbb Borsa Gedeon, aki szerint sem a papír nem kolozsvári, sem pedig a betűtípus.¹ Ha ez a kérdés tisztázódott is, továbbra sem kaptunk választ arra, hogy mi lehetett az oka a megtévesztő névcserének? Mi indította a jezsuitákat arra, hogy Krakkó helyett Kolozsvárt nyomtassák a címlapra?

¹ VERESS Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig* = Erdélyi Múzeum 1906. 178. — BORSA Gedeon: *Három tévesen feltételezett hazai nyomda.* = MKsz 1965. 348. és RMNy 740.

THESES
DE PVRO ET
exprefso Dei verbo,
TAM SCRIPTIS, QVAM VIVA
voce tradito: & pari vtriusq;
autoritate, neceffitate,
vtilitate, ac
fine.

Ad difputandum publicè propofitæ, cum Clau
diopoli in Tranfylvania nouum Gymnafium
focietatis IESV aperiretur,
Anno D. 1. 5. 61.

Defendentur à Ioanne Pufchio focietatis IESV
Præfide Wolfgango Schrecklo, Theologo
ciusdem focietatis IESV.

Cum licentia Illuftriffimi Principis Tranffyluæ &c.

CLAVDIOPOLI

A legelfogadhatóbb érv az ellenszenv tompításával van kapcsolatban. Mivel a jezsuitákat Erdélyben idegen betolakodóknak, a már elfogadott hitújítás ellenségeinek tekintették, még ellenszenvesebbek lennének, ha az őket támadó, kritizáló tézisek címlapján még külföldi kiadó és nyomda is szerepelne. És ne feledjük, hogy az unitáriusok szellemi vezérért, Dávid Ferencet épp a jezsuiták megjelenésekor ítélték el! Dávid ekkor már két éve halott. Ebben a légkörben tudományos és maguktól a jezsuitáktól kezdeményezett disputát rendezni — több mint provokáció. És valóban annak érezték az erdélyi atyafiak, mert megtagadták a szellemi párbajon való részvételt: tüntetőleg távolmaradtak. Ezen nincs mit csodálkoznunk, ha elolvassuk a szakmai szempontból tökéletesen megszerkesztett tézisek szövegét. Erre a kihívásra és rögtönzött tudományos válaszadásra aligha vállalkozott valaki is az akkori protestáns teológusok közül. Ehhez legalább egy Dávid Ferencre lett volna szükség. Az pedig, aki valóban alkalmas lett volna e feladat elvégzésére, nagyon is jól látta, hogy az ellenérvek felsorakoztatása hosszú hónapokat igényel.

Erre a szakmai munkára az akkori Erdély legképzettebb protestáns teológusa, Laskai Csókás Péter jelentkezett. Három évi megfeszített munka után elkészült az óriási opponensi tűzzel megírt refutáció. 1584-ben ugyanis Genfben közreadta a jezsuiták kolozsvári disputájára adott válaszát, a *Theorematum de puro et expresso Dei verbo examen et refutatio* című, több száz oldalas művet.

Könyvészeti szempontok miatt is nélkülözhetetlennek kell mondanunk Laskai válaszát. Az a különös helyzet állt elő ugyanis, hogy a jezsuiták kolozsvári tézisének egyetlen példánya sem maradt fenn. A székelykeresztúri unitárius gimnázium féltve őrzött példánya a második világháború óta elveszettnek tekintendő. Ezt 1906-ban Veress Endre még látta, címlapjáról fotómásolatot készített, és közölte a nyomtatvány adatait: 95 mm széles, 156 mm magas tükrű címlappal ellátott A-C₃ ívjelzésű, 4 rétvű, 14 számozatlan levélnyi szöveg. A latinul írt könyvecske mégsem nevezhető teljesen elveszettnek, mert éppen Laskai Csókás genfi kötete alapján rekonstruálható mind a 31 tézis. A szerző ugyanis azzal jelezte tárgyilagos opponensi szerepét, hogy az egyes fejezetek bevezetőjeként kurzív szedéssel idézi a jezsuita tételeket, betűhíven, egyenként, és ezt követően adja meg saját válaszát, illetve cáfolatát. Minderre az OSzK-ban található Laskai-kötetben bukkantam rá. Jelzete: RMK III. 729. A 31 tézis a következő oldalakon található: 41, 42, 54, 55, 81, 126–127, 142, 183–185, 224, 257–258, 273–274, 276, 308–309, 325–326, 335, 337, 363–366. Számunkra ezért oly nélkülözhetetlen Laskai műve, nem szólva szakmai, teológiai remekléséről. A jelek szerint ma ez az egyedüli forrása mindannak, amit a kolozsvári hitvita témaköréről tudni lehet.

Visszatérve a címlapon feltüntetett Claudiopoli-kérdésre, van még egy magyarázat, és ez is, ha közvetve is, Laskai munkájával van kapcsolatban. Azért sem készülhetett Kolozsvárott a jezsuita tézis-anyag, mert a letelepedésük óta mindössze néhány hónap telt el. És mivel jelentéseikből, leveleikből pontosan

rekonstruálható iskolaalapítással kapcsolatos tevékenységük, elképzelhetetlen, hogy közülük bárki ilyen tudományos alapossággal megírt disputaszöveget adhatott volna közre. A megtalált 31 tézis ugyanis nemcsak bibliai forrásokat idéz, hanem számtalan ún. egyházatya művének egy-egy megállapítására, szó szerinti idézetére utal. Ez eleve tudományos munkát, sőt több tudós együttes kutatói tevékenységét igényli. És mint később látni fogjuk, itt valóban több évig tartó közösségi munka eredményéről van szó.

Egy jezsuita munkaközösség szellemi műhelye

Kutatásaink egyértelművé tették, hogy a jezsuita rend római központja már Loyolai Ignác korában tudatosan foglalkozott az egyetemes egyház aktuális problémáival. A rend kezdettől fogva úgy képezte szerzeteseit, hogy azok képesek legyenek megfelelni a legkülönbözőbb kihívásoknak. Az egyes feladatokra speciális stúdiumokon készítették fel az arra legalkalmasabb személyeket. És amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a reformáció egyre radikálisabb teológiai újításokba bonyolódik, és Luther, Kálvin tanai valóságos lavinát zúdítottak a nyugati egyházra, akkor létrehozták azokat a teológiai kollégiumokat, amelyeknek elsődleges feladata a reformáció különböző változatainak, elágazásainak szakmai átvilágítása, kritikája volt. És mivel a protestáns oldalon igen felkészült tudósok, biblikusok, egyháztörténészek dolgoztak, szükségképpen a jezsuiták is a legtehetségesebb rendtagokat képezték ki erre a speciális tudományos feladatra.

Az összefüggések után kutatva, nem ért váratlanul, hogy ennek a munkaközösségnek a létrehozását különösen a mi térségünkben származó jezsuiták szorgalmazták. Közülük különösen Szántó Arator István nevét kell megemlítenünk — azét a jezsuitáét, akit „robustus hungarusnak” neveztek, nem annyira termete, mint inkább megalkuvást nem ismerő, félelmetes harcolni tudó személyisége miatt. Római tartózkodását arra használta fel, hogy szünet nélkül felhívja rendje legfelsőbb előljáróinak és a vatikáni illetékeseknek a figyelmét a keresztény hit alapjait is kikezdő unitárius radikalizmusra. Szövetségest talált abban az Antonio Possevinóban, aki a rendi központ titkára, majd Báthory István legodaadóbb híve lett. E két kiváló szervező és igen képzett jezsuita elszántságának köszönhető, hogy Európa minden nagyobb rendi kollégiumában a jezsuita kiképzéshez szervesen hozzátartozott a reformáció tantételeinek ismerete, kritikája, sőt tudományos szinten megkísérelt cáfolata. Ma már nyomon követhetjük azt a hihetetlen gyors és precíz információs tevékenységet, melynek következtében a kelet-európai lengyel, ill. erdélyi reformátorok írasa-

it és az arra adott kritikái cáfolatokat néhány hónapon belül körözték a jezsuita kollégiumok tanárai és hallgatói között.²

1572 körül a jezsuita rend filozófusai, biblikusai, történészei elkészültek néhány olyan művel, amelyek rámutattak a katolikus és protestáns egyházak által is elítélt, üldözött teológiai szabadgondolkodás, illetőleg az egykori arianizmus lényegi és tartalmi összefüggéseire, sőt nézetazonosságára. Ezek a kutatások tudományos munkaközösségekben történtek, melyeknek élére a római jezsuita generális a legmegfelelőbb tudósokat állította. Ezek közül itt most csupán annak a spanyol származású Alfonso Pisának a nevét említem, aki minden Keletről megszerezhető protestáns és unitárius írást, nyomtatványt vagy eredetiben (latin), vagy fordításban kézhez kapott, feldolgozott és tanulmányozásra átadott a rendi teológiai központok tanárainak. Érthető, hogy előljárói őt szemelték ki a megszervezés alatt álló ún. Erdélyi Misszió (Missio Transylvania) élére, és ezért előbb Bécsbe helyezték, majd saját elhatározásából a lengyel provinciába ment. Jó megjegyezni azt is, hogy Alfonso Pisa mindezt tudatosan tette, mert csatlakozva Szántó István és A. Possevino jezsuitákhoz, Báthory Istvánban látta a katolikus reform-mozgalom legaktívabb támogatóját.

Minden jel arra mutat, hogy A. Pisa és szűkebb köre készítette és nyomtatta ki azokat a téziseket, melyek az általam Kolozsvári Disputának nevezett krakkói (és nem Claudiopoli) írás anyagát alkotják. Hogy Pisa mennyire otthonosan mozgott Dávid Ferenc és köre tevékenységének, írásos dokumentumainak ismeretében, perdöntőnek ítélem a következő mondatát, melyet egy 1574-ben írt levelében találtam: „Habeo et Confessionem trinitariorum in Transilvania Claudiopoli impressam”. Bár Pisa végül nem lett tagja az Erdélyi Missziónak, de élete végéig meghatározó irányítója volt az említett teológiai szellemi műhelynek. A hallei kollégium egykori professzorának, Alfonso Pisának *Acta et canones primi ocumenici concilii Niceani c.* műve nélkülözhetetlen azok számára, akik akár abban az időben, akár most tárgyilagosan akarnak kutatni a hitújítás legradikálisabb, dogmáktól irtózó vonulatának történetében.³

A jezsuiták kolozsvári kollégiuma

Báthory Istvánnak évtizedeken keresztül nem sikerült megvalósítania mérész tervét, hogy a protestánssá vált Erdélyben is működjenek jezsuita iskolák. Tervét még akkor sem tudta keresztülvinni, amikor fejedelemmé választották. A protestáns erdélyi rendek csak akkor egyeztek bele ebbe, amikor lengyel királyként oly mértékben megnőtt tekintélye és hatalma, hogy kérése elől már

² *Monumenta Antiquae Hungariae* (MAH) II. 1976 Roma. Ed. L. LUKÁCS – BARLAY Ö. Szabolcs: *Romon virág*. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 108–113.

³ Alfonso Pisa: vö.: MAH (I. a 2. sz. jegyzetet) I. 477, 479, 492, 493, 506, 514, 523, 553, 612, 629, 971.

nem tudtak kitérni. A jezsuiták erdélyi „honfoglalásáról” másutt részletesen beszámoltam, a jelen tanulmány témáját szem előtt tartva, itt most csupán a legfontosabb összefüggésekre hívom fel a figyelmet.

A két Báthory testvér: István király és Kristóf, aki magát csak erdélyi vajdának nevezte, nagyon jól tudták, hogy a protestáns rendek érzékenységére nagyon kell figyelniök. Ezért csak az alkotmányos megoldást látták megvalósíthatónak. Vagyis előbb országgyűlési határozatot követeltek, mely lehetővé teszi — a tordai országgyűlésének még hatályos döntése ellenére — szerzetesek, jelen esetben a jezsuiták működését. 1579 novemberében az erdélyi rendek ugyancsak Tordán hatálytalanították a 20 évvel előbb hozott törvényt. Így eltűnt minden akadály, és Leleszi János gyulafehérvári jelentkezése után a lengyel provinciális vezetésével megérkezett az első jezsuita csoport Erdélybe. Rövid időn belül Báthory Kristóf biztosított számukra épületet, visszaadta a katolikusoktól elkobzott templomot. Néhány hónapon belül, 1579. december 20-án szerény ünnepség keretében megnyitották az első jezsuita iskolát, melyet később Báthory István universitas rangjára kívánt emelni.

Oroszországi hadjárata közben írta alá azt az okiratot, mely részleteiben is meghatározza a jezsuiták által vezetett kollégium célját és feladatát. 1581. május első napjaira tűzték ki az ünnepélyes megnyitást, melyen nemcsak a város, de Erdély vezetői is megjelentek. Eljött Kristóf fejedelem és kiskorú fia, Zsigmond is. Mivel régi szokás volt ilyen esetben szellemi vetékedést is rendezni, a jezsuiták úgy döntöttek, hogy nyilvános disputát szerveznek. És itt érkeztünk el a lényeghez. A szervezés ugyanis nem azzal az eredménnyel járt, amit vártak. Ők ugyan felkészültek a hitvitára, de ellenfeleik keresztülhúzták számításaikat, mert tüntetően távol maradtak, vagyis nem jelentek meg a hitvitán.

Érdemes megvizsgálni a távolmaradás okait. Mindenekelőtt a két félnek magáról a disputáról vallott homlokegyenest ellenkező véleményére kell rámutatni. Európa-szerte kétféle hitvitát ismertek a reformáció évtizedeiben. Az egyiket nevezhetnénk népinek, a másikat tudományosnak (akadémiainak). Hazai viszonylatban különösen az előbbit kedvelték, mert a két „főszereplő”, vagyis a „védő” és az őt támadó „ellenfél” esélyét nagyban, sőt sokszor teljesen a közönség, a jelenlévő hívek közössége befolyásolta. Az értelmi, tudományos szintről rendszerint az érzelmek, szenvedélyek talajára süllyedt a vita, sőt tettelességre, még kivégzésre is sor került. Erről a hazai hitvita szakirodalom is sok adatot tud felsorakoztatni. A másik póluson van az a disputa, melynek megvan a maga története, és amelyet minden nevesebb universitáson külön tanítottak is az egyetemistáknak. A jezsuita iskolákban még fokozottabban ügyeltek a disputának mint tantárgynak az elsajátítására, a tézisek pontos megszövegezésére, precíz előadására, a vitákon való viselkedés szabályaira. A vitát vezető elnök felelőssége rendkívül nagy volt, neki kellett figyelmeztetnie a vitában résztvevőket, hogy csak akkor szólhatnak meg, ha a másik befejezte érvelését stb.

A kolozsvári események megértéséhez éppen a fent említett áttekintés nyújt segítséget. Országszerte ugyanis annyira elharapódzott a hangoskodó, durva vitatkozás, még a legszentebb hittételekkel kapcsolatban is, hogy a községek szívesen vették a fejedelmi intézkedést, mely tiltotta az ilyen népies, kiszámíthatatlan és éppen ezért veszélyeket magában rejtő vitákat, melyeken a nagyobb hangerővel vitatkozók döntötték el olykor még a helyi lelkész és családja sorsát is.

Tény, hogy a jezsuiták soha nem vettek részt ilyen kétes jellegű vitán, annak ellenére, hogy az iskolájuk megnyitását követő hónapokban felszólították őket a protestánsok, hogy álljanak ki a nép elé, és vállalják a megmérettetést. Megjelölték a helyet és az időpontot is: Kisvárdán Szent György napján. Minderről a misszió egyik tagja, az olasz P. Odescalchi Rómába küldött levele ad hírt. A beszámoló érdekességéhez tartozik, hogy megnevezi azt a vitatkozást, amely egyedül méltó a disputához: „academicamente”.⁴ Vagyis a jezsuiták csak a tudományosan előkészített, kinyomtatott és előre ismertetett (kifüggesztett) hitvitán voltak hajlandók résztvenni. Ezen viszont meg az erdélyi hitújítók nem akartak megjelenni. Minden bizonnyal más lett volna a helyzet, ha Dávid Ferenc még élt volna, mert ezekben az években alighanem ő vállalkozott volna egyedül egy ilyen akadémiai szintű hitvitára. Félelmetes bibliai és teológiai jártassága és fölényes vitakozó kedve bizonyára a hazai hitviták történetének egyik legnagyobb eseményévé avatta volna a kolozsvári ünnepélyes megnyitót. Így azonban a kinyomtatott szöveg alapján csak arról értesülhetünk, hogy a fejedelem engedélyével megrendezett és az ő jelenlétében lezajlott disputának elnöke Wolfgang Schreck volt, a defensor pedig Joannes Pusch, mindketten a jezsuita misszió tagjai. Ellenfél híján bizonyára egy másik jezsuita látta el a vitapartner szerepét. Jellemző, hogy három évig kellett várni, mire a 31 tézis darabokra szedve, megrostálva, cáfolva megjelent a válasz, a kiváló képességű református teológus, Laskai Csókás Péter tollából.⁵

A jezsuiták 31 tézisének tartalma

Veress Endre 1906-ban megjelent tanulmánya nem tartalmazza sem a tézisek szövegét, sem azok szakmai elemzését. Érthető, mert nem a disputa, hanem a Báthory-egyetem bemutatása volt a célja. Így csak érintette ezt a témát és felismerve fontosságát másolatban közölte az akkor még Székelyudvarhelyen őrzött egyetlen példány fedőlapját és a 31 tétel közül egyet. Arányt vesztenék, ha a Laskai Csókás Péternél megtalált 31 latin nyelven írt teológiai

⁴ Luigi Odescalchi: vö.: MAH (I. a 2. sz. jegyzetet) 82, 106. — és BARLAY Ö. Sz.: *i. m.* 128–131.

⁵ Laskai Csókás Péter: vö. BALÁZS László, in: *Studia et acta ecclesiastica* 3. Bp. 1973. 1007–1022.

tézist másolatban, vagy akárcsak fordításban is közölném.⁶ Ehelyett a tézisek alap gondolatát, összefüggéseiket, művelődéstörténeti relációit kívánom szintézisben bemutatni.

A disputa tételeinek tüzetes vizsgálata egyértelművé teszi, hogy Kolozsvárott 1581 májusában nem egy-két dogmáról folyt a vita, és nemcsak egyik vagy másik protestáns egyház valamelyik tantételét kívánták cáfolni, hanem mindennek végső gyökeréig akartak hatolni: a kérdések kérdését vették elő, ami mindkét fél létezésének feltétele. A „lenni vagy nem lenni” ugyanis az alapkérdés tisztázásától függ, attól, hogy miben jelölik meg a szembenálló felek hitük garanciáját. Pontosan fogalmazva: a 14 lapnyi tézisanyag azt kívánja bemutatni, hogy mire építik hitrendszerüket a katolikusok, és mire a protestánsok, függetlenül attól, hogy Luther, Kálvin vagy Dávid Ferenc egyházáról van-e szó? Míg a római egyház hitrendszere két pilléren nyugszik, addig az összes protestáns felekezet teológiája egyetlen pillérré támaszkodik. A katolikus hitrendszer két pillére a szentírás és a hagyomány, a protestánsoké csak a *Biblia*. A jezsuiták krakkói nyomtatványának már a címe is bizonyítja, hogy az Isten ígéjének továbbadása a kulcskérdés, vagyis hogyan, milyen eszközökkel jut el hozzánk az ige? A cím utal a katolikus álláspontra: „tam scriptis, quam viva voce tradito”. Tehát „scriptis” = írás (*Biblia*) által és „viva voce” = élő szó útján (hagyomány). Ezzel szemben a protestánsok üres fecsegésnek minősítik mindazt, ami nem a *Biblián* alapszik. „Mindazt, amit a szentírás tekintélye nem támaszt alá, éppúgy lehet semmibe venni, mint ahogy bizonyítottnak is lehet mondani.” Itt van a lényeg! És ebben az alapkérdésben oly áthidalhatatlan a tézisek és anti- tézisek álláspontja közötti szakadék, hogy szintézisről lehetetlenség beszélni. A jezsuita tézisek szerint a reformátorok önmaguk csapdájába esnek, mert az *Ó- és Újszövetség* maga is a szavakkal továbbadott hagyományon nyugszik. Jézus soha nem mondta, nem parancsolta meg apostolainak, hogy írják le azt, amit mondott vagy tett. Ennek következtében, ha — per absurdum — nem maradt volna fent egyetlen szentírási könyv vagy levél, a katolikus hitrendszer akkor is ugyanaz lenne, mint most. A római egyház szerint Jézus kezdettől fogva úgy rendelkezett, hogy az élőszo erejével és hitével hirdessék mindazt, amit mondott, tett és ahogy élt!

A nyomtatvány teljes címe fordításban: *Tézisek Isten tiszta és kimondott ígéjéről, éppúgy az írottól, mint az élő szóval átadottól: mindkettő egyenlőségéről, tekintélyéről, szükségességéről, hasznosságáról és rendeltetéséről.*

Az első három tézist a disputa nyitányaként kezelhetjük. Itt még semmi másról nincs szó, csak arról a vitathatatlan tényről, hogy van kinyilatkoztatás, mely Istentől ered, és közvetítők által szól mindenkihez. Ezt azért hangsúlyozza, mert ebben mindkét fél megegyezik. A harmadik tézis már kijelöli a disputa alaptémáját: mi a különbség a teológiai objektivitás és az intuitív subjektivitás között?

⁶ Faksimile a 31 tézisiről kéziratban, nyomdakészen, vö. BARLAY Ö. Sz.: *Utunk Európába a Mohács utáni évtizedekben*. Értelmiségünk fejlődéstörténetének néhány állomása c. doktori értekezés 223–260.

A negyedik tézis szembeállítja a *verbum loquens-audiens* fogalmát a *verbum scribens-legens* fogalmával. Ha nincs írott ige, attól még nem csorbul az elmondott és a szavak által megértett, hallott ige hitele és érvényessége. Pál apostolt idézve leszögezi: a hit a *verbum* hirdetéséhez van köve leginkább, nem pedig az olvasásához (Róm 10.10.). Ehhez csatlakozik az ötödik tézis tétele: a *verbum evangelicum*, a kimondott szó nagyobb hatású, mint a leírt, olvasott. Hiszen a betű öl, a lélek pedig él, mondja Pál apostol (2 Kor 3.6.).

A disputa szerzői gyakran utalnak Pál apostol leveleire. Ezt teszik a hetedik tézisben is. „Ragaskodjatok a hagyományokhoz, melyeket akár élőlőszóval, akár levelünkéből tanultatok (2 Tessz 2.15.). Előszerezetten gyűjtik össze azokat a bibliai mondatokat, melyekből egyértelműen látni lehet, hogy mennyi iratlan hagyomány él az egyházban. Lukács evangélista maga vallja, hogy az események szemtanúitól, az ige hirdetőitől akarta megtudni az igazságot. Több régi egyházi író, ún. egyházatyát idéz ez a tézis, pl. Eusebiust: „az apostolok a szóban áthagyományozott tanításokat iratlan törvényként adták át nekünk”.

A hetedik tézis kimondja, hogy a katolikus teológia *Biblia*-centrikus, és szigorúan örökös az ún. kánonba sorolt inspirált könyvek felett. Ez azonban nem zárja ki, hogy egyoldalúvá váljék és ne figyeljen ugyanolyan intenzitással a hagyományokra is! A nyolcadik tézis különbséget tesz a hitigazságokra vonatkozó hagyomány és a szertartásokra, morális előírásokra vonatkozó hagyomány között. Félix pápa (†274) például már 150 évvel a híres niceai zsinat előtt kijelenti, hogy az apostoloktól kapott szent hagyományként őrzi a római egyház a most újból kétségbevetett tételt: a Fiú egylényegű az Atyával. — Nem ilyen horderejűek ugyan, de azok is Jézushoz és az apostolokhoz nyúlnak vissza, melyek a böjti önmegtartóztatások szokásait, az ún. böjti fegyelmet hagyományozták ránk.

A kilencedik tézis a hitvita eddig rejtett célitűzését kívánja napfényre hozni és megválaszolni: a két hitalap, vagyis a két forrás közül melyiken van a nagyobb hangsúly, az Íráson, vagy a Hagyományon? (A latin szöveg ezt így fogalmazza: vajon melyiknek oldalán van a „magnum momentum”.) A későbbi viták alakulása miatt perdöntő a válasz: „Bár az egyház mindkettőt igen fontosnak tartja, mégis az iratlan nagyobb fontosságúnak kell mondanunk, mint az írottat”. A merész fordulatot azonnal követi az okfejtés: a fő ok a hit, hiszen — Pál szerint — „a hit a hallásból ered” (Róm 10.14.). Ennek a tézisnek folytatásaként, a tizedikben, pszichológiai és pedagógia érveket találunk: a „viva vox” az emberi szó olyan „latens energiákkal” rendelkezik, hogy mellette eltörpülnék a könyvek, levelek, íráskönyvtárak írt szavai. — A tizenegyedik tézis az előbbiekhöz még egy díszítő jelzőt sorakoztat fel, az Ige méltóságát: „maiestas verbi Dei”.

A tizenkettedik tézis egy másik fontos szempontból közelíti meg az alapkérdést. Amint ugyanis Jézus maga is alkalmazta a megkülönböztetést egy-egy rendkívüli esemény kapcsán, és olykor még a 12 apostol közül is kiválasztott hármat, és a többi nem akarta beavatni titkaiba, ugyanúgy — különösen az első évszázadokban — az egyház nem a könyvek betűire, hanem az élő szó hitelére bízta legfélétebb titkait: „ex mente in mentem transusam doctrinam”.

A tizenharmadik tézis az elképzelt protestáns opponens álláspontját veszi összűz alá, amikor kérdezi: mi a garanciája annak, hogy a hagyományok nem torzítják el Krisztus eredeti hitbéli kinyilatkoztatásait? Válasz: az isteni kinyilatkoztatás bizonyosságának és tévedhetetlenségének nem emberi garanciái vannak! Mindkét forrás tisztaságára maga a Szentlélek Isten vigyáz. Az a Lélek, aki vigyáz az Írás tisztaságára, tud és akar vigyázni a személytől személyig átadott hagyományok tisztaságára is!

A tizennegyedik tézis az *Ó- és Újszövetség*ből vett példákkal kívánja bizonyítani, hogy az írásbeliségnek mindenáron való protestáns követelése tarthatatlan állítás. Az őstörténetet évszázadokon át szóban adták át generációról generációra és csak Mózes foglalta írásba, — Ireneustól tudjuk, hogy Máté evangéliuma akkor íródott, amikor Péter és Pál már Rómában voltak és térítettek. Vagyis az egyházalapítás, az evangélicizáció függetleníti magát attól, hogy az ígét írásban rögzítik-e. Különben is — folytatja a tizenötödik tézis — az evangéliumi ige nem a leírt bibliai szöveget jelenti, hanem a lelkünkben lévő befogadókésztséget: „hoc autem est verbum quod evangelizatum est in nobis” (1 Pét.). Az az ige tehát, amit Krisztus és az apostolok hirdettek, függetlenül attól, hogy leírták-e vagy sem, szilárd alapként fog szolgálni mindvégig.

Eppen ezért — folytatja a következő, a tizenhatodik tézis — nagyon elítélendő az, aki kijátssza egyiket, a másik ellenében. Különben is a szentírás nem teszi feleslegessé a hagyományt, hiszen a szentíratok szerzőinek sohasem az volt a céljuk, hogy rögzítsék az összes hittételt, — és a Credo-ban sincs írásba foglaltva minden hitigazság (például az Eucharisztia). Mind az írásnak, mind a hagyományoknak közös a célja: erősíteni hitünket, élénk tárnai hitünk normáit. Igen sok hitigazságot és liturgiai előírást az apostoloktól hagyomány útján örökölt az egyház, Mária szüzességét éppúgy, mint a gyermekek kereszteselését.

Vajon akkor mi lehet az oka annak, hogy egyesek, mint ma a protestánsok, oly nagy szorgalommal kutatják, hogy mi van írásban és mi nincs írásban rögzítve, hiszen ők is tudják, hogy állításuk alaptalan.

Erre ad választ a tizenhetedik tézis, amikor rávilágít a tényekre: még maguk a szentírók is csak nehezen vállalkoztak írásra. János evangélistáról mondja Eusebius, hogy legszívesebben írás nélkül hirdette az ígét.

Ezt folytatja a következő tézis is, idézve János evangélista második levelét: „most nem akarom papírra vetni, de remélem, hogy egyszer eljutok hozzátok és élőlőszóval mondom el...” (2 Jn. 12.).

A tizenkilencedik tézis a szellemi párbajozás mestervágása. Itt ugyanis már nem a hagyomány mellett észérveket, bibliai idézeteket sorolja fel, hanem „ellentámadásba” megy és kereken kijelenti: a hagyományokkal óvta az egyház az írás tekintélyét. Mert már az első évtizedekben számos eretnek azzal állt elő, hogy sok más írás is származik az apostoloktól, és ezeket is a hit alapjaként akarták kezelni. Számos eretnek nevét sorolja fel a tézis írója, és végül a hagyomány nélkülözhetetlen szerepét így foglalja össze: egyedül a hagyományoknak köszönhető, hogy az egyház nem engedte összekeverni és eltorzítani mindazt, amit ma *Ujszövevségnek* hívunk.

Ehhez csatlakozik logikus okfejtéssel a huszadik tézis: az egyházatyák legnagyobbjai is, mint Vazul, Ágoston, Origenes, a hagyomány segítségével győződtek meg arról, hogy igaz, valódi írások vannak birtokunkban. „Evangélio non crederem, nisi me auctoritas Ecclesiae commoveret”, mondja Ágoston.

A huszonegyedik tézisben tovább szórja ellenérveit a vele szemben állóra: sokszor nem veszik észre, hogy olyan szentírási részre hivatkoznak, mellyel épp a hagyomány létét és fontosságát lehet bizonyítani. Érveket hoz fel Mózesről Pálig, a teremtéstörténetről a Títkos Jelenés könyvének utolsó mondatáig. Ha csak azt lenne szabad elfogadni, ami a könyvekben van, abból az következnék, hogy el kellene vetni mindent, amit a szentírók, az egyházatyák a szentírás könyvei után írásba foglaltak és tanítottak. Ezt a katolikusok éppúgy „istentelen dolognak” (impium) tartanák, mint a protestánsok. Ehhez a tézishez csatlakozik a rövid huszonkettedik, mely összegezi az imént megállapítottakat és egy páli idézettel pontot tesz a kérdésre. Vagyis: attól még igaz valami, hogyha nincs is leírva!

A huszonharmadik tézistől kezdve egyre többször fordul egyháztörténelmi megállapításokhoz. Értendő, hogy Lukács evangelistát tartja példaképnek, aki „oknyomozó” történelmi minőségben tünteti fel magát: mielőtt hozzákezdett volna evangéliumának írásához, előbb szorgalmasan utánajárt mindennek, hogy megbízható legyen. Így tettek a későbbiek, mikor az ún. „adulterina evangéliákat” különválasztották a négy hitelestől.

A huszonegyedik tézis szerint valamennyi egyházatya azt vallotta, hogy a hittitkokat bizonyítást nyert hit útján kell átadni. Ireneus az igaz hitet Polikarptól örökölte, Eusebius Ignác püspöktől, ő pedig János evangelistától. Tehát folyamatosan adta át egyik a másiknak az igazságokat.

Az egyháztörténelemből veszi érveit a következő tézis is, a huszonötödik. A sok példa közül íme egy: Ireneus nyíltan szembe fordult a valentinianusok eretnekségével, és így érvelt: ezek a tanok nem igazak, nem az egyház tanai, mert nem az előttünk működő presbiterektől valók.

A huszonhatodik tézis azt a Tertulliót idézi, aki minden idők legaktuálisabb, legmodernebb válaszát adja az egyes korok hitújítóinak: Semmit sem használ az eretnekekkel szemben az írások ütköztetése, hiszen a szóban forgó írásokat vagy tagadják, vagy meghamisítják, vagy kigúnyolják. Ennek ellenére a dolgok rendje az, hogy elsőként a hiteles írásokat sorakoztassuk fel velük szemben.

Egyik érv követi a másikat. A huszonhetedik és huszonnyolcadik tézis is neves egyháztörténelmi személyeket, írókat idéz. Ciprián, Basilius, majd ismét Tertulliót következnek: ha valamilyen régi egyházi szabályt őseink nem foglaltak írásba, akkor azt minden bizonnyal a szokás erősítette meg. A vesztőhelye felé tartó mártír püspök, Ignác, farkasnak nevezi azt, aki mást hirdet, mint amit a hagyományból örököltünk. Farkasok ezek, még ha akár mennyit böjtölnek is, vagy csodákat művelnek. Azért bélyegzi meg őket ilyen keményen, mert mindenkinek megrontására törekszenek: „lupus in grege omnium corruptionem operans”.

A huszonkilencedik tézis egy szellemes ellenérvet említ: Jézus is elítélte a zsidók számtalan hagyományát. Válasz: csak azokat, amelyek emberi találmányok voltak és nem Istentől származtak.

Ezért folytatja a harmincadik tézis azzal a lényeges megjegyzéssel, hogy senki sem mondta az egyházban azt, hogy válogatás nélkül kell elfogadni minden hagyományt. Ha nem is mindent, de az apostoloktól örökölteket igen. Azokat, amelyeket az atyák többsége és a zsinatok elfogadnak. Ezeknek a szerzője ugyanis, hitünk szerint, nem ember, hanem a Szentlélek Isten.

Az utolsó tézis, a harmincegyedik Szent Ágostonnak adja át a szót. Két szabályt említ. Amit az egyetemes egyház vall, azt nem a zsinatok miatt hiszünk, hanem az apostoli tekintély miatt. A másik: akár az apostoloktól, akár a zsinatoktól örököltünk valamilyen hitbéli eligazítást, szabályt, meg kell tartanunk azt, hiszen a zsinatok igen nagy tekintélynek örvendenek az egyházban.

A Kolozsvári Disputa művelődéstörténelmi értékelése

Jóllehet a disputa természeténél fogva a teológia körébe tartozik, mégis rendkívül fontos a művelődéstörténelem számára. Különösen érvényes ez a Kolozsvári Disputa esetében. Tudniillik bármelyik hazai hitvitáról legyen is szó, magyar nyelvűségük miatt szükségképpen csak határainkon belül kelthettek fel

érdeklődést, vagyis lokális jellegűek voltak. És érdemes párhuzamot vonni más szempontból is. Ha például összehasonlítjuk a kolozsvári hitvitát a pécsi disputával, azonnal szembetűnik, hogy ott nem katolikusok az opponensek, hanem két protestáns felekezet vívja szellemi párbaját: a reformátusok és az unitáriusok, még hozzá a nép bevonásával. És nemcsak a vita folyik magyar nyelven, hanem a kinyomtatott szöveg is magyar. Ezzel szemben a kolozsvári disputa éppen latin nyelvezete miatt hatásában átlépi a nyelvi korlátokat, nemzetközivé, vagy inkább nemzetek felettivé válik. Az Európa keleti peremén, Kolozsvárott megrendezett hitvita belekerül a nemzetek közötti és feletti eszmeáramlások vérkeringésébe — a két szellemi központ: Róma és Genf közbeiktatásával. Az eszmeáramlások különös esetével állunk szemben. Itt ugyanis az elvérzettnek hitt erdélyi egyház egy élcsapata, az épp most megtelepedett jezsuita misszió néhány tagja kezdeményezi, szinte provokálja a vitát, még hozzá szokatlan elmeléllel, válogatott stílusban, az egyetemes európai kultúra nyelvén, latinul. És miközben ez a néhány oldalnyi könyvecske bejárja Róma, Itália, Germánia jezsuita kollégiumait, eljut Genfbe is, egy európai híró erdélyi református teológus kezébe, aki a kihívást bámulatos szenvedéllyel elfogadja, és ország-világ előtt válaszol: 14 számozatlan levél helyett több száz oldalon keresztül szűri, vágja, kergeti, úzi, bekeríti, térdre akarja kényszeríteni ellenfeleit, ennek a rettenetesen veszélyes „szektának”, az Erdélybe betolakodó jezsuita rendnek teológusait. Képtelen elviselni, hogy még Kolozsvárra is bemerészkedtek. El is nevezi őket olyan jelzőkkel, hogy betűitől még ma is égnek könyvének lapjai. Mert ezek nem lehetnek Jézus hű követői, hanem „societas Judae” vagyis Júdás katonái, a „júdási szekta” közössége.

Ennek a szellemi vetélkedésnek akció-reakció vonzatában egészen más jelentőségűvé válik a Kolozsvári Disputa ma már semmitmondónak tűnő adata. Mert az 1581-ből származó és ma már sehol fel nem lelhető jezsuita tézisanyag önmagában és egészében a teológia, az egyháztörténelem szakembereit érdekelheti csupán, de a három évvel később, 1584-ben Genfben közreadott cáfolat, a Laskai Csókás Péter *Theorematura* (Vetélkedések) kapcsán az egyetemes és a hazai művelődéstörténelem fontos állomásának kell tekintenünk azt. Itt tehát nem két kolozsvári egyház szellemi párviadaláról van csupán szó, hanem a művelődéstörténelemben különben sem ritka transponálásról, kisebb fogaskerek segítségével egy nagyobbak teljesítményéről. Vagyis az erdélyi jezsuiták szellemi központjának, Rómának és az erdélyi protestánsok szellemi központjának, Genfnek a disputáján vehetünk részt. Ezért csak együtt vizsgálva, a 31 jezsuita tézist és az arra adott genfi választ egymástól el nem választva lehet tárgyilagos képet kapnunk mindarról, aminek a jelen tanulmány mindössze egyik összetevőjét elemezte.

Ugyancsak a művelődéstörténelem érdeklődési köréhez tartozik annak megállapítása, hogy túl a teológiai érvek és cáfolatok bonyolult szakmaiságán, más szellemi értékek élethalálharca is megfogalmazódik ebben a pro és contra dis-

putában. Két nézet, két pólus, két véglet méri össze erejét: a leírt szó igazabb, szentebb-e, avagy a kimondott ígének van-e nagyobb hitele? A reformáció nagy humanistái a leírt és a kinyomtatott, sokszorosított szó, a könyv bővöletében, Jeromosra hivatkozva, pusztá fecsegésnek minősítették a „csak” kimondott, de le nem írt szavakat.⁷ A könyvek nélkül, pusztán az élő szó személyes erejével térítő Jézust és az apostolokat képviselő jezsuiták ezzel szemben az áthagyományozott, de tanúkkal hitelesített ige bővöletében éltek és harcoltak. A 16. század végén ezt a tézis-antitézis problematikát még képtelenek voltak szintézissé formálni.

Végül, van a kolozsvári disputának egy jellegzetesen hazai vetülete. Nevezetesen az a szövetség, amelyet addig sehhol Európában még csak kigondolni sem volt lehetséges.: szövetség a reformátusok és az unitáriusok között. A szakirodalom jól ismeri azt a tényt, hogy minden nézeteltérés és hitvita ellenére Servet Mihály és Dávid Ferenc felléptéig az összes egyház elfogadta az ún. niceai zsinaton megfogalmazott fundamentumot, amit mind a mai napig közös Credónak ismernek el. Mivel az unitáriusok sem a Szentháromságot, sem Krisztus istenségét nem fogadják el, érthető, hogy áthidalhatatlan úr tátong egyrészt a katolikus – lutheránus – kálvinista, másrészt az unitárius teológiai és világnézeti pólus között. A Szentháromság tagadása és a krisztológiai igazságok tagadása Nyugaton legalább az alapigazságok és hitelvek területén közös nevezőre hozta az egyházakat. Ennek egyik legismertebb ténye, hogy a Rómában is halálra ítélt Servétet végül is Kálvin ítélte máglyahalálra Genfben.

Ennek ismeretében több mint elgondolkodtató, hogy az ugyancsak Genfben forgolódo és a kolozsvári jezsuita tézisekre válaszoló Laskai Cs. Péter hitsorsosai nem az unitáriusokat vették célba. Legveszélyesebb ellenségüket nem azokban látták, akik legalapvetőbb hitigazságait is tagadták, hanem azokban a jezsuitákban, akikkel — mind a mai napig — együtt imádkozzák a Credót. És ha azt is meggondoljuk, hogy Mélius Juhász Péter, a nagy reformátor éppolyan hévvel harcolt Dávid Ferenc, sőt János Zsigmond ellen, mint maga Kálvin, akkor választ kell keresni a nem várt fordulatra. Arra, amiről az egyik erdélyi jezsuita számol be Rómába küldött jelentésében a döbbenet hangján: — a két szuperintendens, a kálvinisták és az unitáriusok vezetői mától kezdve (1581. májusi disputa) mindenki csudálatára barátoknak nevezik egymást!

Ezt figyelembe véve, nem meglepő, hogy Laskai ellenválaszában kegyetlen hangvételű gúnyversek is találhatók a jezsuiták ellen, és most már magyarázatot kapunk arra is, hogy a genfi kiadás első oldalán, a címlapon nem véletlen „nyomdahiba” az a bizonyos szócsere, mely a Societas Jesu helyébe tudatosan a Societas Judaet írta.

⁷ Vö. Laskai genfi kiadásának címlapján olvasható Jeromos idézet: „Sine autoritate enim Scripturarum garrulitas non habet fidem”.

BARLAY, Ö. SZABOLCS

Les 31 thèses de la Dispute de Kolozsvár (1581)

La dispute organisée à Kolozsvár en 1581 et parue plus tard en impression aussi, est à peine connue dans la littérature de disputes hongroise et internationale, cependant cette dispute en langue latine marque un surplus de qualité dans la civilisation, dans la pensée philosophique et théologique du pays. Son importance est encore plus évidente, si nous l'examinons dans ses rapports internationaux. Cet imprimé, édité à Cravocie, a dépiqué les bibliographes jusqu'aux derniers temps par son impressum désignant „Claudiopoli” comme lieu d'impression. L'auteur examine les causes de ce changement de nom équivoque, et il désigne Alfonso Pisa, d'origine espagnole, comme auteur des thèses. Il donne une explication du fait aussi, pourquoi on ne prit pas part, à cette dispute ayant un caractère académique, de la part des protestants et pourquoi leur réponse ne parut que trois années plus tard, de la plume de Péter Laskai Csókás. Après avoir rendu compte des thèses, l'auteur analyse l'importance de cette dispute dans l'histoire de la civilisation, l'importance augmentée par le fait que le texte de cette dispute, rédigé en latin, passa dans la circulation de sang spirituelle internationale, par l'intermédiaire de Rome et de Genève.

FRIED ISTVÁN

Magyar hírlapi kísérlet Lipcsében

Vierteljahrschrift aus und für Ungarn, 1843 – 44.

Első ízben II. József évtizedében lett egyértelművé, hogy kialakítható egy olyan közvélemény,¹ amely tevőlegesen képes befolyásolni az események menetét. Az 1780–1790 közötti tíz esztendő egyben a magyar (nyelvű) hírlapírás születésének, kibontakozásának periódusa;² és a magyar újságok visszaszorulása egyben az abszolutista hatalom megerősödését is jelzi (mint erről a következő tíz esztendő történései tanúskodnak). Lassan-lassan mind a kormányzat, mind pedig a kormányzat ellenzékének szerepét betöltő nemesség előtt világossá vált, hogy nem csupán az országon belül kell megnyerni (megformálni) a rokonszenvezők táborát; a szövetségi rendszerek sem teszik fölöslegessé, hogy az európai közvélemény előtt kedvező színben tűnjenek föl, a másik félről viszont kedvezőtlen képet fessenek. II. József periódusának Broschürenflutja, majd a II. Lipót rendelkezésére készült *Babel és Ninive*³ (meg az azokra történő reagálás) mintegy előzménye a reformkor második felében kibontakozó röpirat-háborúnak, amelynek során a magyar ellenzék egyként fölvette a harcot az Udvar és a szláv törekvések ellen. Pulszky Ferenc visszaemlékezéseiben azt az általános vélekedést körvonalazta, amely a szlovák és főleg a horvát mozgalmaknak bécsi fölkarolását tette felelőssé a magyar–szláv viszony fokozatos elmérgesedéséért. „Bécsben [...] — állítja Pulszky Ferenc — minden mozgalom pártolásra talált, mely a magyar elemet ellensúlyozhatná.”⁴

Ezen a ponton azonban kis kitérőt kell tennünk. Ugyanis a Bécsben a század elejétől megjelenő folyóiratok éppen nem ellenséges viszonyt alakítottak ki a magyar szerzőkkel; nem egyszerűen munkatársul fogadták mindazokat, akik a magyar kultúra eseményeiről hírt adtak, hanem magyar nyelvű művekről is közöltek magyar szerzők tollából származó ismertetéseket, sőt: a Birodalomnak legalábbis kulturális egységét manifesztálva, azt a látszatot igyekeztek

¹ FRIED István: *II. József, a jozefinisták és a reformerek*. (Vázlat a 18. század végének magyar közgondolkodásáról.) OSZK Évkönyv 1979. Bp. 1981. 563–591.

² KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. (1780–1795.) Bp. 1970.; *A magyar sajtó története* I. Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979.

³ SILAGI, Denis: *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II.* München, 1960.

⁴ PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. S. a. r.: OLVÁNYI Ambrus. Bp. 1958. 175.

kelteni (az egész Európában ismeretes szigorú cenzúra ellenére), hogy Magyarországon (is) szabadon, az anyanyelvű irodalom éltető légkörében virágoznak a tudományok, minden színvonalas szépirodalmi és tudományos alkotás megjelenhet. A magyar(országi) származású szerzők közül többen vettek részt bécsi honosságú kiadványok szerkesztésében; műfordításaikkal, gyűjtéseikkel, közléseikkel közvetítettek az ausztriai és a németországi olvasó, valamint a magyar kultúra között. Természetesen a bécsi (szépirodalmi-tudományos-divat)lapok anyagában érvényesült a válogatás elve, a kormányzathoz közel álló *Vaterländische Blätter* egészen más szempontokat tartott a magyar vonatkozású anyagok publikálásában szem előtt, mint például Hormayr báró almanachja, a *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, amelynek szerkesztésében-kiadásában Mednyánszky Alajos működött közre. Annyi azonban bizonyos, hogy a bécsi lapok eszközül szolgáltak magyar szerzőknek a kilépésre a német nyelvű olvasóközönség elé, és ezen keresztül egy hívebb magyarságkép megrajzolására.⁵

Az 1820-as, 1830-as esztendőktől kezdve azonban megváltozik a helyzet. Mind egyértelműbb, mennyire jelentőssé válhat egy hazai (magyar) közvélemény megszervezése, s e téren milyen jelentős szerephez juthat a sajtó. A *Jelenkorral* kezdődően, majd a *Pesti Hírlap* megjelentetésével felerősítetten egyértelműen felértékelődik a magyar (nyelvű) sajtó, az újságírás, és ezzel párhuzamosan a szlovák nemzeti mozgalom vezető képviselői szintén a szélesebb közvéleményhez szóló írást veszik igénybe rosszérzésük, fenyegetettségük felpanaszolására. Csakhogy szlovák sajtó nem létezik, az 1810-es években Palkovič kísérlete, a *Týdennjk* bibliai cseh nyelvű volt, ezen a — valláshoz kötött — nyelven szólnak az olvasóhoz Palkovič kalendáriumai, majd a *Tatranka* rendszertelen megjelenésével aligha biztosíthatja a mozgékonyabb újságok felkínálta gyorsabb reagálási lehetőséget.⁶ Ezért a szlovákok (akár II. József évtizedében a magyarok) a röpiratot választják álláspontjuk kifejtésére. Méghozzá többnyire a német nyelvű röpiratot, és ezek közül jónéhányat külföldön nyomtatnak ki. A cél kettős: minthogy a magyar nemzeti mozgalom irányítói vagy tevékeny munkásai közül kevesen olvasnak valamilyen szláv nyelven, a velük való dialógus magyarul vagy németül kezdődhet meg. S bár elvétve magyar nyelvű (szláv érdekű) röpirat is megjelenik, érthető okból (jóllehet a szlovák értelmiség többnyire jól tud magyarul) inkább a németet választják, mikor a Magyarországon megesett sérelmeikről számolnak be, hiszen másik céljuk az, hogy az európai közvélemény figyelmét fölkeltsék, és egy vélt (európai) támogatástól segítve, a magyarokkal folytatott vitában kedvezőbb pozíciót erőszakoljanak ki.

⁵ PÁLOS Bernardin: *Irodalmunk ismertetése a XIX. század eleji német folyóiratokban*. Pécs, 1929.; CSÁKY Moritz: *Die Präsenz der ungarischen Literatur in Wien um 1880*. In: *Die österreichische Literatur, ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830)*. Hg.: Herbert ZEMAN. Teil 1. Graz, 1979. 475–489.; FRIED István: *Haza, állam, nemzet a magyarországi német sajtóban* = MKSz 1989. 237–252.

⁶ Vázlatos ismertetés: VÍGH Károly: *A tizenkilencedik század szlovák hírlaptörténete*. Bp. 1945.

Kezdetől fogva adnak hírt a magyar lapok a szlovák vagy a horvát mozgalmakról, illetőleg azokról a brosurákról (vagy irodalmi alkotásokról), amelyek Magyarország népeinek helyzetét másképpen ábrázolják, mint ahogy az a magyar sajtótermékekből kitetszik. Ugyanakkor beszédes tény, hogy Ján Kollárnak az 1832-re új kiadásban megjelent, magyar (történelmi) személyiségeket a (szláv) Pokolban (az Acheronban) elhelyező szonett-eposzá, a *Slávy dcerát* (A dicsőség leányát)⁷ kiadásakor magyar részről szinte észre sem vették, s az első terjedelmesebb magyar elemzés, amely mindenekelőtt a műből áradó összsláv ideológiát és magyarellenességet bírálta, majd tíz esztendő múlva látott napvilágot. Jóllehet akkorra már részben németre is lefordították,⁸ szinte az összes szláv irodalomban részletesebben méltatták, idézték.⁹ Itt említem meg, hogy bár Pest-Budán és Pozsonyban német (nyelvű) lapok is felzárkóztak a magyar (nyelvű) hírlapíráshoz, az ő közvetítő szerepük eredményessége ugyancsak kétségesnek bizonyult. A pest-budai német nyelvű hírlapokat Magyarország határain kívül alig olvasták, szerkesztésük, színvonaluk nemigen mérhető a németországi (vagy akár a prágai) lapokéhoz. Emellett igencsak helyi orientáltságuk egy bizonyos, szűkebb olvasói kört céltzott meg. Egy kimutatás szerint az 1843-ban¹⁰ Pest-Budán megjelenő német nyelvű lapok előfizetőinek száma (a pest-budai főpostán található a nem pest-budai prenumeránsok névsora) 3071, míg a magyar nyelvű lapoké 9754, a *Fasciculinak* nevezett latin lap 305, két szerb lap (a politikai, illetőleg a szépirodalmi-kulturális jellegű) 793 előfizetővel rendelkezik. Az egyes lapok nem pest-budai prenumeránsainak száma ekképpen oszlik meg:

Vereinigte Ofner-Pester Zeitung	1958
Der Spiegel	592
Der Ungar	247
Das Kundschaftsblatt	26
Das Pesther Tageblatt [!]	248
Jelenkor	894
Nemzeti Újság	450
Pesti Hírlap	3670
Világ	1244
Regélő	647
Athenäum [!]	438
Sion	203
Religio és Nevelés	758

⁷ Ján Kollár szonett-eposzá az 1903-as és az 1952-es prágai kiadásban olvastam.

⁸ Néhány magyarországi adat: RUMY [Carl Georg]: *Vaterländische Ehre im Auslande* = Der Spiegel 1829. Nr. 89. Vö. erről részletesebben: FRIED István: *Rumy Károly György, a kultúrközvetítő, 1828–1847* = Filológiai Közlöny 1963. 204–218.; Uő: *Rumy és Ján Kollár kapcsolatai* = Helikon 1967. 114–118.; *Sonette aus der Slávy dcera, einem lyrisch-epischen Gedichte von Johann Kollár*. Aus dem Slawischen übersetzt von Joseph WENZIG = Der Bote von und für Ungern 1834. Nr. 18–19. Vö. még: WENZIG, Joseph: *Blüthen neuböhmischer Poesie*. Prag, 1833.

⁹ Erősen hiányos bibliográfia: ORMIS, Ján V.: *Bibliográfia Jána Kollára*. Bratislava 1954.

¹⁰ PULSZKY, [Franz]: *Ueber den Zustand der periodischen Presse in Ungarn seit dem Landtage 1839/40*. = Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn 1843. Erster Band – Zweite Hälfte, 1–26.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap	505
Orvosi Tár	196
Magyar Gazda	749

Az adatokat közlő a továbbiakban kiegészíti statisztikáját. A *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung*ot csak postán expediálják, ez a lap a Helytartótanács félhivatalosa, csak itt olvashatók a kinevezések és a rendeletek. A *Pesther Tageblatt*ot háromszor annyian olvassák helyben, a kettős városban, mint ahányan előfizetik a városon kívül. Pest-Budán a magyar lapok átlagosan 100, a német nyelvűek 200 előfizetővel rendelkeznek. A fenti adatok a nyári időszakra érvényesek, télen, főleg a magyar nyelvű lapokat mintegy egy ötödével nagyobb példányszámban adják ki és veszik meg. A *Pesti Hírlap* a legnépszerűbb lap, messze meghaladja példányszámban a többi lapot, beleértve a *Hírnököt* is (amelyet Pozsonyban adtak ki).

A közlés a külföld előtt igyekszik igazolni a magyar(országi) és ezen belül a pest-budai sajtó jelentőségét, meg azt, hogy Pest-Budán, illetőleg az országban a sajtó olvasókra talált, ezen a téren sem marad el a magyar közönség a külföld mögött. Mindez azonban aligha tette fölöslegessé egy olyan orgánum megszerzését, amely megbízhatóbb — magyar szempontú — információkat ad a Magyarországon történekről. Hiszen az 1840-es esztendőkből — mint ismeretes — felgyorsultak Magyarországon az események, és éppen a szlovák — magyar meg a horvát — magyar viszony bécsi, illetőleg messze nem egyértelműen pozitív németországi fogadtatása és kommentálása igényelte, hogy a (liberális) magyar álláspont is eljusson a németül olvasókhoz. Ehhez hozzá kell tennem, hogy a szlovák szerzőktől kiadott, sűrű egymásutánban megjelenő, német nyelvű röpiratok drámai színekkel festették a szlovákság helyzetét, és vádolták a magyarságot a szlovákok elnyomásával, nyelvi nacionalizmussal. 1842-ben Széchenyi István roppant visszhangot kiváltó (és két német kiadásban is publikált)¹¹ akadémiai beszéde mellett a szlovák evangélikus lelkészeknek az uralkodóhoz eljuttatott panasz¹² osztotta meg a magyar (és nemcsak a magyar) közvéleményt, illetőleg Thun Leó és Pulszky Ferenc polémiája vert nagyobb hullámokat.¹³ Még ebbe a körbe vonható be Pulszky vitája Zedlitzcel, mint emlékezéseiben írja, „Metternich ügyes ágensével” az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ban.¹⁴ „E hírlap — emlékezik vissza Pulszky —, liberális külpolitikája

¹¹ SZÉCHENYI, István: *Academischer Vortrag*. Übers: Joseph v. OROSZ. Pressburg, 1843.; Uő: *Ueber die ungarische Akademie*. Uebers. und mit Anmerkungen begleitet von SINCERUS. Leipzig, 1843.

¹² RAPANT, Daniel: *Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842*. Diel druhý. Dokumenty. Liptovský Svätý Mikuláš, 1943. 337–347. A második felirat: 580–590. Rapant közli az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ban megjelentetett polémikus cikkeket, ám Juraj (?) Lukácsnak tulajdonítja Lukács Móric írásait.

¹³ A vitára PULSZKY is visszaemlékezik: 4. sz. jegyzetben *i. m.* 176–177., közli a *Vierteljahrsschrift* is, 1843. Erstes Vierteljahrshft, 61–91.

¹⁴ A 4. sz. jegyzetben *i. m.* 166.

miatt, sokkal inkább el volt akkor terjedve, mint mostan, mind a mellett, hogy a magyar viszonyokat mindig elferdítve adta hasábjain.”¹⁵ Érdemes a továbbiakban kissé hosszabban idézni Pulszky rekonstruáló helyzetjelentését, mivel nem annyira Zedlitz báró vagy Metternich véleményét, hanem általában a bécsi álláspontot érzékelteti, illetőleg az Udvarnak azt a régebbi törekvését, hogy Ausztria civilizáló küldetését a magyar maradi barbárság ellenében hangsúlyozza.

„Most is b. Zedlicz czélzatosan e lapban adta ki czikkorozatát, mely *Pia Desideria für Ungarn* cím alatt szidta a magyar ellenzéket, sőt gróf Széchenyi is, mint, kik inkább középkori aristokratikus rebelisek, mint európai liberálisok. Szemökre vetette, hogy föl nem tudják fogni az osztrák felsőség európai szükségességét, mint a valódi haladás föltételét, hogy az ősiségi intézményt meg nem döntik, hogy vasutakról álmodoznak, midön csinált országútjok sincs, hogy a német culturát elnyomják s tónak és oláhnak föléledését akadályozzák, szóval a czikkeek szabadelvű magyarfalásból s a tények elferdítéséből ki nem fogtak, s e mellett csinosan voltak írva; nálunk az egész világ bosszankodott miattok.”¹⁶

A szlovákok sérelmei között is szerepelt a magyar hírlapok megannyi szlovákellenes megnyilatkozása, a horvát meg a cseh sajtó (és részben a szerb is) bőségesen kommentálta a magyar hírlapok polémikus cikkeit. S mert a magyar ellenzékben akadtak néhányan, akik szlovákul (és csehül is) olvastak, tehát a mintegy „belső” használatra szánt szépirodalmi és politikai jellegű megnyilvánulásokat is figyelemmel tudták kísérni, ebből a körből kerültek ki azok, akik elhatározták: Németországban újságot fognak megjelentetni abból a célból, hogy a németországi olvasókat a magyar helyzetről tájékoztassák, és semlegesítsék a magyarelles írások hatását, hogy ennek révén a német(országi) közvéleményt a magyar ügy mellé állítsák. Pulszky Ferenc barátjának, Henszlmann Imrének tulajdonítja a kezdeményezést. Ezt írja:

„Henszlmann barátom ez időben csak úgy érezte azon közönyt, sőt tudatlanságot, melylyel egész Európa a magyar viszonyokat ignorálta vagy elferdítette [...] s egy *Vierteljahrsschrift für Ungarn* [!] című szemlében igyekezett Németországban kimerítőbb s hívebb tudósításokat terjeszteni hazánkról.”¹⁷

Tény, hogy az 1843/44-ben, Lipcsében kiadott lap főleg Henszlmann, Pulszky, illetőleg Lukács Móric és Kramarcsik Károly alkotása, az ő cikkeikből, ismertetéseikből tevődik össze az újság. Tudjuk, hogy Pulszky, Henszlmann és Kramarcsik eperjesi diákkorukból ismerték egymást, Pulszky az 1828-as esztendőre keltezi görög nyelvi studiumaikat, amelyekben társuk volt Michal Miloslav Hodža (1811 – 1870), a szlovák nemzeti mozgalomnak talán legharcosabb egyénisége. Sziklay László több, az 1840-es esztendők magyar történelmében lényeges eseményhez fűzi tevékenységét: „annak a küldöttségnek is tagja volt, amelyik Jozeffy-Seberíny trónfeliratát vitte fel Bécsbe”, s amely iratot éppen az egykori diáktárs, Henszlmann publikálta kommentáló lábjegyzetek kíséretében a lapban, majd a „Tatrín kulturális egyesület alapítása is nagyrészt az ő

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 177.

névéhez fűződik”¹⁸ (s ez a kulturális egyesület állandó céltáblája volt a magyar sajtónak). Figyelemre méltó, hogy a lapban elsősorban a szlovák mozgalom dokumentumai alkotják a bírálókat tárgyat, s az olykor éles hangú recenziókat egyként írta az egykori három osztálytárs. Feltehetőleg ez az oka annak, hogy amikor Kollár 1852-ben a végleges formára bővített *Slávy dcerát* kiadja, a szláv Pokolban mindhárman helyet kapnak, Kramarcsik, Pulszky és Henszlmann. Ez a szlovákul (csehül) olvasó baráti kör írta jórészt a lapot, s mindenekelőtt olyan megfontolásból, hogy a magyar–szláv viszonyok magyar szempontú (liberális) magyarázatával szolgáljon. Ennél nyilván azonban többről van szó: amikor Kramarcsik részletesen elemzi Kollár művét,¹⁹ akkor hosszú passzust szentel a szlovák költő hazafelfogásának, fennakadva ama soron, miszerint „pravou vlast jen v srdci nosíme...” (szívünkben hordozzuk az igazi hazát). Nemcsak a nyelv, hanem a közös múlt és a közös jelen, a közös intézmények, az alkotmány, amely szabályozza a társadalom életét, adják a nemzet fogalmát, meg a hazáét is, valamint a szabadság, amelyet az alkotmány biztosít. Kramarcsik figyelmét bizonyára nem kerülte el, hogy Kollár a magyar országgyűlések nyelvrendeleteit a szlovákokra mért csapásként minősítette, már 1832-ben beszélt erről. (Azt mondjátok — éneklí a *Slávy dcerában* —, a törvény úgy rendelkezik, hogy a magyarországi szláv temesse el nyelvét...), valamint erről: — s ez kiváltotta mind Pulszky, mind Henszlmann rosszállását — vlast je naše Věslávia (hazánk: Össz-Szlávia). S bár éppen a mindkét fél által követett nyelvi nacionalizmus herderi eredetű felfogása minősítette föl a nyelv szerepét a nemzetegyenység kialakításának folyamatában, nem kevesebb és nem kevésbé hangsúlyos szavak hangzottak föl a közös múlt-jelen-jövendő nemzetszervező jelentőségéről, szinte a *Szózat* szellemében. Eddigél — fejtegeti Kramarcsik — a patriotizmus ellentéte pusztán a kozmopolitizmus tarthatatlan elmélete volt; a mostani időkben a patriotizmus egy anyanyelvű polgárság megformálására törekszik, s ez a szláv érdekeket szétválasztja az országéitól, így a „szlavopoliták” a fennálló rend dühödt ellenségeivé válnak.

Kramarcsik nemzetfelfogása a *Pesti Hírlap* vezércikkeiből vezethető le; Kosáry Domokos szerint²⁰ Kossuth a nemzetiséget részesíti előnyben a liberalizmussal szemben, másfelől viszont teljes joggal idézi a *Pesti Hírlap*ból a következőket a magyar liberális nemesség nemzetfelfogása jellemzésére:

„A nemzetiség egy historiai factum, melynek a nyelv nem egyetlen tényezője; mert arra, hogy valamely népnek nemzetisége legyen, szükséges még az is, hogy közös alkotmány, közös érzelmek, közös

¹⁸ SZIKLAY László: *A szlovák irodalom története*. Bp. 1962. 320–321.

¹⁹ KRAMARCSIK, [Carl]: *Slávy dcera. Lyrisch-epischer Gedicht in fünf Gesängen von Johann Kollár. Pesth 1832.* = *Vierteljahrsschrift* 1843. Zweiter Band-Zweite Hälfte, 55–87.

²⁰ KOSÁRY Domokos: *A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841–1844*. Bp. [1944.] 16. Itt jegyzem meg, hogy *A magyar sajtó története* I. 708, 761. nem jelentőségéhez méltón emlékezik meg a *Vierteljahrsschrift*ről. Az utalt rész szerzője: Kosáry Domokos.

érdekek, a haladásnak és kifejlődésnek közös szüksége, egy együtt átélt nagy kor közös emlékezései kapcsoljanak össze bennünket.”

További tényezőként említi a cikk a műveltséget, az öntudatot, valamint az „idő és történések” szentesítette jogbirtokot. Így a nyelv csupán egyik, bár rendkívül fontos tényezője maradt a nemzetelképzelésnek. Ugyanis a közös nyelv alkotta nemzet tézise természetszerűleg igényelte a magyarsítást (szlavisztát stb.), márpedig a másik fél hangoztatta erőszakos nyelvterjesztés vádját mindenki igyekezett elhárítani magától. Mindenképpen feloldhatatlan, jóllehet minduntalan felbukkanó ellentmondás keletkezett. Ugyanis amennyiben a nyelvközösség alapvető ismérve a nemzeti létnek, a „nemzetiség”-re (a *Pesti Hírlap* szerint használom a fogalmat) az egész történelem folyamán igényt tartó nép kénytelen számolni a (polgári) nemzet előtti korszakkal, s így történelmi hivatkozásai esetlegesen lesznek, a történelmi kontinuitás oly szívesen hirdetett eszméje erősen támadhatóvá válik. Alaposan kihasználta ezt az ellentmondást a szlovák fél: egyrészt a szlávok kultúraküldetését vélte igazolni a magyar nyelv szláv jövevényszavaival (a földművelést, az államszervezést a honfoglaló magyarok eszerint a szlávoktól tanulták), másfelől az erőteljes szláv részvételt a magyar történelemben bizonygatták (Zrínyi Miklós példájával). Ellenben amennyiben a nyelv némileg háttérbe szorult a nemzetet konstituáló tényezők között, nemcsak olyan vonatkozásban, miként Széchenyi körvonalazta, hogy ti. a nyelv még korántsem érzés, akkor a Magyarországon élő népek nyelvi különállása kapott érvet. Hiszen eszerint a magyarul nem beszélők a közös alkotmány, a terület, a kormányzás stb. révén ugyanolyan polgárai az államnak, mint a magyarok, a közös érdekek nem kívánják a nyelvfeladást. Egyetlen, korábbi idézettel zárom le ezt a fejtegetést: a *Társalkodó* vádjára felelt (a betűjegyet szem előtt tartva valószínűsíthetően) Rummy Károly György a maga patriotizmus-értelmezésével:

„...a patriotizmus ugyanis inkább érzésekben és tettekben, mint szavakban nyilvánulhat meg; így a szepességi németek, a szabad királyi városok, Pozsony, Buda, Pest, Sopron, Esztergom lakói, valamint a bányavárosokéi stb. német nevük ellenére, és bár német anyanyelvűek, meg attól, hogy szívesen olvasnak újságokat és könyveket, nem kevésbé jó, hazaszerető magyar polgárok (gute, patriotische ungrische Bürger)²¹.”

Visszatérve Kramarcsik Károly felfogására meg Henszlmannéra, Pulszkyéra, nem hiszem, hogy esetükben a nemzetiség érdeke meg a liberális felfogás ellentétben állna egymással.²² A nyelvi nacionalizmus (amelyben hittek) liberális

²¹ -y [RUMY, Karl Georg]: *Berichtigung einiger irrigem und übertriebenen Behauptungen eines ungrischen Gelehrten im Pesther Társalkodó 1832. Nro. 97. vom 5. Dezember = Der Bote von und für Ungern 1833. Nr. 11.*

²² KOSÁRY ezt Kossuthról állítja. „Hogy Kossuth a nemzetiség érdekét a liberalizmusnak elébe helyezi, az gazdasági nézeteinek fejlődéséből is kitűnik.” *Kossuth Lajos a reformkorban*. Bp. 1946. 231. A *Vierteljahrsschrift*-ben Pulszkyék jórészt Kossuth nézeteit képviselik, ám a közölt cikkekben a nemzetiségi kérdésben tanúsított türelmetlenség oka a későbbiekben Pulszky-idézettel igazolt illúzió.

ábrándokkal keveredett össze. Ugyanis aligha találunk olyan megnyilatkozásokat a *Vierteljahrschrift* szerzőinél, amelyek a közös múltat a nemesi kiváltságok histórikumával azonosítanák. Éppen ellenkezőleg: a nemesi alkotmány lebontása, a lehetőségig vitt szabadságjogok honosítása az ideáljuk. A szláv fél helyezi — érthető okból — a nemzetiség érdekét a liberalizmus elé; jóllehet a szlovákok emancipációs törekvéseit általában jellemzi a kevesebb jogokkal bíró rétegek (a protestánsok, a kispolgárok, a jobbágyok) beemelése az alkotmány sáncaiba, teljesen természetes, hogy az anyanyelvi jogok kiterjesztése a fő cél, minthogy éppen az anyanyelvet érzik veszélyben. Az a korszak paradoxonai közé tartozik, hogy a horvát követek a latin nyelv érdekében mozgolódtak, Kollár és nemzedéke pedig a szlovákság kisebbsége által használt egyházi nyelv, a bibliai cseh nyelv érdekében szállt síkra.

Itt jegyzem meg, hogy Pukánszky Béla a Kosáryétól eltérő (és számomra meggyőzőbb álláspontot) képvisel.

„Henszlmann folyóirata, a »Vierteljahrschrift aus und für Ungarn« a liberális Magyarország legtekintélyesebb szócsove a külföld felé; munkatársai — Kossuth, Trefort, Csengery Antal, Lukács Móric és a többiek — a kor legjobb közírói nem tudnak túltenni a magyar ügy buzgó szolgálatában a szerkesztőn. Henszlmann német anyanyelve, német műveltsége itt már csak eszköz a magyar liberalizmus érdekeinek hatékonyabb képviselésére.”²³

Annyi apró helyesbíteni valóm volna, hogy Henszlmann és Pulszky nem munkatársul kérték Kossuthékat, hanem jórészt a *Pesti Hírlap* cikkeit fordították le németre és publikálták a lapban, mint amelyek a leghívebben képviselik a liberális álláspontot. Valóban polémikus anyagról van szó, és az is feltűnő, hogy Henszlmann és köre a nyelv- és érzelemváltás (csak felszínes vizsgálódás következtében egyszerűnek mondható) folyamata során alakították ki túlzónak, mások által kellően végig nem gondoltnak ható nézetrendszerüket. Kramarcsik Károlynak feltehetőleg szlovákok voltak az ősei, talán a családi házban is beszéltek szlovákul, Henszlmann „németiség”-ét, valamint Pulszky „szláv — német” voltát a *Vierteljahrschrift* bírálók nem kevés iróniával tették szóvá; hozzátehetnék volna, hogy gyermekijúként Lukács Móric is publikált magyarországi német folyóiratban német verseket.²⁴ Mindez valóban (túl)érzékenyvé tette őket a Magyarországon mind hevesebben vitatott nyelvkérdés iránt; miképpen fűtötte őket a bizonyítás vágya is, valóban a magyarság érdekeit (vagy vélt érdekeit) tartják szem előtt. Mindamellert nem felejthetjük, hogy egy igen lényeges kérdésben azonosulni látszottak az általánosan uralkodó liberális felfogással. Tudniillik abban, hogy a liberális feltételek teljesítése esetén szinte önmagától megszűnik a nemzeti(ségi) kérdés. A *Vierteljahrschrift* cikkíróinak egész reformkori munkásságát áthatja ez a tudat, amelyet Pulszky Ferenc visszaemlékezéseiben a bécsi szabadelvűeknek tulajdonít elsősorban, de önkritikusan önmagának (híveinek) is:

²³ PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön*. Bp. [1944.] 72–73.

²⁴ Vö. erről: FRIED István. *Német–magyar kettős irodalmiság* = Filológiai Közönlöny 1988. 206–214.

„A szabadelvűség Bécsben [...] megfért még a cseh aspirációkkal is, mert azt hitték, hogy a valódi alkotmányosság nemcsak a csehet, de még a magyart is beviheti egy központi parlamentbe, úgy, amint mi is erősen hittük, hogy az általános szabadság s a hűbéri békák megtörése meg fogja szüntetni a nemzetiségi izgatásokat úgy a protestáns tótoknál, mint az ortodox szerbeknél és románoknál.²⁵”

Ez az oka annak, hogy Pulszky (és társai) — mint az a *Vierteljahrschrift* cikkeiből is kitetszik — polemizáltak a szlovák törekvésekkel, bennük valóban „nemzetiségi izgatás”-t, nem pedig nemzeti mozgalmat látva. Éppen ezért aligha mondható helytállónak Fenyő Istvánnak az a tétele, amely Pulszkynek Kollár-ellenes, előbb a *Pesti Hírlapban*, majd a *Vierteljahrschriftben* megjelentetett írásában „pamfletszerű glosszá”-t fedez föl, „rosszízű gúnyolódás Kollár nemzeti törekvései felett” — állítja, majd utóbb „a magyar publicista türelmetlen, magyarkodó nézetei”-ről szól.²⁶ Nem Kollárnak a szláv irodalmi kölcsönösséget népszerűsítő és korántsem „nemzeti” röpirata az egyetlen szlovák megnyilatkozás, amelyet a *Vierteljahrschrift* szerzői élesen (olykor irónikusan) bíráltnak. A szlovák evangélikus lelkészek 1842-es trónfeliratáról és az *Ungarische Wirren und Zerwürfnisse*²⁷ című röpiratról egyként szó esik. Valamennyi esetben egységbontó-izgató törekvéseknek minősülnek a szlovák kezdeményezések, amelyek az önvédelem hevében ugyanazokat a gondolati levezetéseket tartalmazzák, amelyeket ellenfeleik is leírtak. Csakhogy a szlovák kijelentések háttérében ott a szláv összetartozás tudata, nem utolsósorban a cári Oroszország fenyegető árnya. Más kérdés, mennyire reálpolitikai tényező egy lehetséges orosz beavatkozás a Habsburg Monarchia szlávjai érdekében. Annyi tetszik bizonyosnak, hogy a magyar reformkor költői és gondolkodói a szláv (az orosz) fenyegetés bizonyosságában hittek, Vörösmartytól Wesselényi Miklósig, Pulszky Ferencről Lukács Mórícig. S amikor Wolfgang Berg az orosz és a német hatalom között létező magyarság várható sorsát festette föl, szintén az oroszok közép-európai jelenlétének rémképével riogatta Európát. A *Vierteljahrschrift* a magyar reformkor magabízó hangján recenzeálta Berg röpiratát, és ekképpen erősítette a magyar küldetésitben jelentkező szereptudatot.²⁸ S ha Pulszkynek például irónikus-erőtéljes szlovák ellenességet rovunk föl, a följebb leírt szempontot sem hanyagolhatjuk el; Kollárnak mind a szláv irodalmi kölcsö-

²⁵ A 4. sz. jegyzetben i. m. 252.

²⁶ FENYŐ István: *Haza és tudomány*. Bp. 1969. 275–278. Nem világos: honnan veszi a szerző ama adatát, miszerint Pulszkynek ifjúkorában „sok szlovák barátja volt.” Az emlékiratokból tudjuk, hogy Hodža iskolatársa volt. Hogy beszéltek szlovákul, nem vitás: Henszlmann éppen a *Pulszky-Festschriftben* közölt két maga által fabrikált szlovák hexametert. HENSZLMANN Imre: *Levél Fejérváry Gáborról*. In: *Pulszky Ferencnek ötvenéves írói jubileumára*. (Szerk.): B. NYÁRY Jenő, TORMA Károly, HENSZLMANN Imre, HAVAS Sándor. Bp. 1884. 6–18.

²⁷ [CHALUPKA, Ján]: *Ungarische Wirren und Zerwürfnisse*. Leipzig, 1842.; *Vierteljahrschrift* 1843. Erster Band-Zweite Hälfte, 162–168. (HENSZLMANN Imre recenziója); *Recurs, welchen einige slovakische Seelsorger und Schullehrer im Mai des Jahres 1842 in Wien eingereicht* (szintén Henszlmann Imre közlése), Uo. 1843. Zweiter Band — Erste Hälfte, 186–208.

²⁸ 1843. Erstes Vierteljahrsheft, 92–121.

nösségről kiadott tanulmánya, mind pedig *Slávy dcerája* egy olyan össz-szláv elképzelést vázolt föl, amelynek végső célja korántsem a szlovák „nemzeti” gondolat valóra váltása, hanem egy szláv jellegű Európa létrehozása, még ha csupán szellemi eszközökkel és a szellemi munka területén is.

A *Vierteljahrsschrift*nek főleg első számai foglalkoznak számottéví terjedelemben a szláv – magyar, azon belül kimondottan a szlovák – magyar viszonytal. Kramarcsik Károly igen alaposan, tendenciózus válogatásban ugyan, de nagyjában-egészében pontos prózai fordításban mutatja be a *Slávy dcerát*, azt igyekeztvén dokumentálni, hogy Kollár német- és magyarellenessége, szláv agitációja veszedelmes lehet az egész Birodalomra. Valamennyi szerző a szláv vesztélyről igyekszik meggyőzni a németül olvasó közvéleményt, és a maguk — liberális — álláspontjának dokumentálására a *Pesti Hírlap*ból fordított cikkek szolgálnak. Ebbe a körbe tartoznak az igen részletes beszámolók a magyar országgyűlésről (az 1843/44-esről), valamint az országgyűlési viták tárgyát alkotó kérdésekről. Nem vitás, hogy Kossuth és Pulszky nézete érvényesül mind az országgyűlési, mind az egyéb beszámolókbán. A szándék egészen nyilvánvaló: a szláv (szlovák) röpiratok és az Udvar által sugalmazott cikkek magyarságképének helyesbítése. Azt próbálják a szerzők az olvasóval megértetni (és az országgyűlési viták hív közlése erre kitűnő alkalmat szolgáltat), hogy a magyar nemesség messze sem nem egynemű, sem nem barbár, maradi vagy arisztokratikus elbizottsága miatt megvetést érdemlő tömeg, hanem a magyar nemesség széles köreiből érvényesülnek a kor lényeges eszméi; s a magyarság képviselőinek küzdelme révén abba az irányba tart, amely a fejlettebb nemzetek mellé fogja emelni (amennyiben a szükséges reformok megvalósulhatnak Magyarországon). Az újság egyik fő célkitűzése, hogy szétfoszlassa a civilizáltan lépésben előre haladásról gondolkodó Udvarról és a minden reformtörekvést kárhóztató magyarságról kialakított (s nem egy ízben Bécs által sugalmazott) hiedelmet. Ugyanakkor a magyarok, a szlávok és a németek helyzetének, karakterológijának, törekvéseinek felvázolásával nemcsak a magyarság történelmi jogairól esik szó, hanem egy jól érzékelhető küldetésstudat realizálásának lehetőségéről is, nevezetesen a magyarságnak a soknyelvű országot modern nemzetté kovácsoló képességéről és feladatvállalásáról. A magyar nyelv legyen az ország „diplomataikái” nyelve, de a művelődésé, illetőleg a magasabb stúdiumoké is. Valójában a latin helyébe kívánják állítani a magyart, érvelnek a cikkírók, s a magyarság mintegy közvetítőül léphet föl a szlávok és a németek között. A németeket ugyanis, amennyiben nem a magyar a hivatalos nyelv — fejtegetik —, a szlavizálódás veszélye fenyegeti, míg a szlávokat a germanizálódás lehetősége kellene, hogy elrémítse. Az egyetlen mód mindennek elkerülésére a magyar nyelv diplomataikává tétele, hiszen a magyarság a két egymással ellentétes nagyhatalmi törekvés kiegyensúlyozója lehet.²⁹

²⁹ Uo. 105–106.

Nem kevésbé lényegesnek fogják föl a cikkírók annak bizonyítását, hogy Magyarországon tért hódított a liberalizmus. Hiszen — írják — csak részzigazság az, miszerint a szláv (szlovák) törekvéseket, amelyeket Pulszkyék pánszlávokként minősítenek, üldözik, a sajtó révén megbélyegzik. (Ezt panaszolta — többek között — a szlovák lelkészek trónfelirata, de témája ez több szlovák röpiratnak is). A valóságban a magyar sajtó egyként közöl Kollárt támadó és Kollár mellett állást foglaló megnyilatkozásokat, sőt, magát, Kollárt is publicitáshoz engedik.³⁰

Nehezen lehet lemérni a *Vierteljahrschrift* cikkeinek hatását. Hiszen nem is negyedévi lap volt (ezt az egyik bíráló felrótta), az 1843-as esztendőben három kötetben összesen hat füzet jelent meg, míg 1844-ben mindössze a negyedik kötet első füzete. Annyi bizonyos, hogy az ellentábor azonnal reagált a lap megjelenésére, előbb Mailáth János az *Allgemeine Zeitungban* és a *Nemzeti Újságban*, majd Csaplovics János újraközölve Mailáth vitairatát, hozzáfűzve a maga bírálatát az *Österreichische Blätter für Literatur und Kunstban*, utóbb különnyomatként adva írását.³¹ Ennek címeírásából tudjuk meg, hogy Henszlmann lapjának 1843-as néhány száma *második* kiadást is megért, s a különösen éles és személyeskedő hangnem tanúskodik arról, hogy a lap milyen érzékeny kérdésekre kísérte meg a választ; meg arról is, hogy miféle egyoldalúságok, előfeltevések és időnként rosszhiszeműségek ütköztek meg, miközben az érvelés módszere és alapanyaga számos tekintetben hasonlónak vagy azonosnak bizonyult. Mindenképpen téves és félrevezető az a Fenyő Istvántól idézett,³² ám az 1950-es, 1960-as esztendőkben sokak által hirdetett nézet, miszerint csupán a magyar fél volt agresszív, kizárólag a magyar álláspontban található kivetni való, pusztán a magyar felet terheli a felelősség a népek békéjének megbonthatásáért. Akik ilyeneket leírtak, feltehetőleg sem a *Slávy dcerát*, sem a szlovák részről kiadott röpiratokat nem olvasták (végig); Pulszkyék ellenben végigolvasták. Kiváltképpen nem tekintettek bele tegnapi értekezőink Csaplovics írásába. Hiszen éppen ott található meg a *Slávy dcera* (1852) egyes passzusainak forrása: célozgatás Henszlmann, Pulszky, Kramarcsik nem magyar anyanyelvére, származására, a szlávok (szlovákok) kultúraátadó voltára, a *Vierteljahrschrift* szlávok jogait veszélyeztető felfogására. S mindezt olyaténképpen, hogy a magyar (fő)nemesi családból származó Mailáth János vitairata hitelesíti, az ő aulikus-konzervatív szemszögéből világtitattik át Pulszkyék eszmerendszere. S ami szinte denunciálás számba megy: nemcsak szlávellenességgel vádolja Mailáth és Csaplovics a *Vierteljahrschrift* szerzőit, hanem azzal is (és azzal elsősorban), hogy magyar orgánumnak tüntetik föl magukat, jóllehet csak egy pártot,

³⁰ Uo. 162–168.

³¹ *Vierteljahrschrift [!] aus und für Ungarn. 1843. [...] Angezeigt von J.[ohann] v.[on] Csaplovics in Wien. Abgedruckt aus den österreichischen Blättern für Literatur und Kunst. 1–16.*

³² FENYŐ: a 26. sz. jegyzetben i. m.

sugalmazva: lázongó kisebbséget képviselnek. Ennek révén a német(országi) — ausztriai köztudatba akarják visszacsempészni a maradiságból és túlzásból eredeztethető, a békés reformokat és a birodalmi egyensúlyt (amely az európai egyensúlynak is záloga) veszélyeztető magyarságról — az Udvarban fölvázolt — képet. Jóllehet Mailáth³³ (inkább az 1820-as években) a magyar irodalomnak és folklórnak avatott tolmácsa volt, nem utolsósorban kanyargókkal teli életpályája az Udvar szolgálatáig (titkos jelentésekig) sodorta, ezáltal építhetett ki kapcsolatot a magyarok ellenében Bécs szövetségét és segítségét kereső szlovák értelmiségiekkel, előbb Kollárral, majd Štúrékkal;³⁴ Csaplovics viszont a felvilágosodás eszmeiségében gyökerező türelmes állásponttól jutott el az 1830-as évek végén egy jogvédő-támadó szlovák gondolatiságig, a soknyelvű ország polgártudatától a szlovák tudatig. Nem vitás, hogy magyar türelmetlenségről is számot adhatunk a *Vierteljahrschrift*, majd az 1840-es évek vitáit olvasgatva. A magyar illúziókból Pulszky Ferenc majd csak 1848/49 keserű tanulságait levonva ébred föl. Štúr pályája az 1850-es esztendőkből szintén az illúziók elvesztéséről tanúskodik. A *Vierteljahrschrift* és Csaplovicsék reagálása azonban még az előfeltevések összecsapásának jegyében áll, önvédelemnek tüntetve föl a gyanúsítgatásokkal teli támadást, föl sem vetve a „tertium datur” lehetőségét.

Mindkét fél arra törekedett, hogy a másik pozícióit gyöngítse, csakhogy Henszlmann lapja elvi szempontként föltüntetett küldetéstudattól vezérelve tette azt, amit Csaplovics, Mailáth is személyeskedve, történeti felfogással álcázott aulikus-szláv nézőpontból. Mailáth már beköszöntő cikkében (a *Nemzeti Újságnak* 1843–44-ben volt kolumnistája, szerkesztője, bár ez utóbbit lepleznie kellett) a „Hazafiság, nemzetiség”³⁵ problémakörével foglalkozik, előlegezve a *Vierteljahrschrift* tendenciáját vitató érvelést, azt állítván, hogy Hunyadi János, Zrínyi Miklós származásukra nem, csupán érzéseiket tekintve magyarok, a magyarosítás — veti Mailáth a liberális ellenzék szemére — „nem abban helyezték, hogy magyarul érezzenek, hanem hogy magyarul beszéljenek.” A *Nemzeti Újság* egy másik számában tárgyi tévedést ró föl Pulszkyknak,³⁶ sajtószemléje szerint a *Vierteljahrschrift* a „vágatató” pártot dicséri, a konzervatív pártot elmarasztalja, és a szlovákokat általában támadja.³⁷ Mailáth egyedül Lukács Móric

³³ Mailáth műveinek bibliográfiája: KOLOS István: *Gróf Mailáth János 1786–1855*. Bp. 1938. 195–197.

³⁴ SZIKLAY László: *Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten*. In: *Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk.: Zuzanna ADAMOVIČ, Karol ROSENBAUM, SZIKLAY László. Bp. 1965. 163–164.; FRIED István: *A nemzeti szorongás múltjából és jelenéből = Tiszatáj* 1993. 9. 82–91.

³⁵ *Nemzeti Újság* 1843. 1. sz.

³⁶ *Gyanúsítások*. Uo. 61. sz.

³⁷ *Sajtóőr*. Uo. 11. sz.

egy ismertetésében lelt elismerni valót, míg Pulszkyt és Henszlmant erőteljesen bírálja.³⁸

Csaplovics bírálata³⁹ terminológiájában is a nyelvharc („Sprachenkampf”) legindulatosabb röpiratainak hangvételt idézi. A pszeudo- és ultramagyarokat „szlavophag”-oknak nevezi, mértéktelen nagyzsolást és nagyotmondást vet a szemükre, ferdítéseket, túlzásokat, hazugságokat és kézenfekvő valótlanságokat. A népnyelv — írja egy helyütt — oly idegen az „új irodalmi nyelvtől” (neue Schriftsprache), akár az olasz vagy a román (wallachische) a latintól. Az új nyelvet egyetlen magyar sem érti — fejtegeti Csaplovics —, aki naponta nem vesz részt a szóalkotgatásban (Wörterfabrication). Csak a magyarománoknak áll az érdekében, hogy a magyarok érdekeit elválasszák az országban lakó más népek érdekeitől, minthogy szerintük a magyarok Isten választott népe, az ország egyedüli urai, az alkotmánynak egyedüli alkotói és letéteményesei, a többi nép csupán megtúrt, mint a magyarok szolgája. Az utolsó két esztendő bezáró időszakig a magyar nyelv és az alkotmány közjónak és köztulajdonnak számított. Az ellenségeskedés Helmezy 1840-es újságcikkeivel indul, folytatódott Zay Károly gróf tüzet és lángot eredményező írásaival, majd Kossuth a *Pesti Hírlapban* igyekezett a horvátokat, a szerbeket, a szlovákokat és a németeket gyűlöletessé és megvetést érdemlővé tenni a magyarok előtt. A többi magyar lap, az *Athenaeum*, a *Világ* csak olajat öntenek a tűzre. A magyarok igazi segítsége a turopoljei Jozzipovics, aki a horvátokra panaszkodott országvilág előtt. A hosszadalmas és statisztikai adatokkal zsúfolt cikk részletesebben kitér a magyar alkotmány minősítésére, amelyet a brithez hasonlónak tart, miután nem egy bizonyos időszak rendszeres munkálatainak gyümölcse, hanem nyolc évszázad alatt fogalmazott törvények együttese. Ebben a törvényalkotó munkában kezdettől fogva sok szlovák, horvát, német nemes vett részt, sok szlovák, horvát és német tüntette ki magát mint államférfi vagy háborús hős. A magyar polgári intézmények, hivatalok, a törvényhozás sokat köszönhetnek a szlávoknak: ezt Csaplovics olyan szlávból a magyarba átvett szavakkal igazolja, mint *király, bán, nádorispán, vojvoda, udvornici, pristaldi, duschenitzi*. De szláv eredetű — folytatja Csaplovics —: a *megye*, a *vármegye* meg a *robot* is.

A magyarok ellen feltámadt antipátia — véli Csaplovics — igen nagy. Ám ezért a pszeudo-magyarok a felelősek, ők idegenítették el a szlávokat és a németeket a magyarságtól. Pedig régebben valamennyi nép részt vett a közös vállalkozásokban, így a Pesti Magyar Színházra is adakoztak a nem magyarok is.

Remélhető, fejezi be Csaplovics, hogy az egzaltált patrioták megszüntetik tevékenységüket, és az általuk szított tüzet közös erővel eloltják majd.

Érdeemes volt részleteiben is bemutatni Csaplovics értekezését, mégpedig nem csupán azért, mert néhány igazság mellett sok fél-igazságot, túlzást, sőt

³⁸ *Sajtóőr*. Uo. 12. sz.

³⁹ A 31. sz. jegyzetben *i. m.*

rosszhiszeműséget is elárul ez az írásmód. Nem fogalmaznak szelídebben Pulszkyék sem. Ebben a tónusban üzengettek egymásnak a magyarok és a szlávok; a magyar fél a hazai sajtóban építette ki pozícióit, Kovacsóczy Mihály és 1843/44-ben Mailáth János *Nemzeti Újságja* kísérte meg a válaszadást, szem előtt tartva, hogy a magyar közvélemény előtt akkor lehetnek sikeresek, ha mérsékelten adnak helyet a szlávok érvelésének. A szlovák és részben a horvát fél is Bécsben igyekezett megnyerni a kormányzat bizalmát, emellett a szlovákok a szláv nyelvű sajtó révén a szláv összetartozás tudatát erősítették. A német nyelvű röpiratok kettős funkcióval rendelkeztek, egyrészt a saját álláspontot körvonalazták a másik fél számára olyaténképpen, hogy egyben annak érvrendszerét a maguk által csoportosított adathalmazzal igyekeztek semmissé tenni, másrészt a külföldi közvélemény előtt próbálták saját álláspontjukat mind kedvezőbb színben feltüntetni. Az *Augsburger Allgemeine Zeitung* mindkét félnek, a magyarnak és a szlávnak is teret biztosított.

Ennek ellenére Henszlmann, Pulszky, Kramarcsik és Lukács Móric úgy érezték: szükségük van egy olyan, mozgékonyabb, de alaposabban elemző lapra, amely kizárólag az ő álláspontjukat tolmácsolja, és amely — Lipcsében nyomtatván — közvetlenül eljuttatható a címzetthez, a német(ül) olvasóhoz. A lap jellegét tehát meghatározta, hogy az időszerűnek vélt problémakört terjedelmesebb tanulmányokban lehetett bemutatni, s akár hosszabb ismertetések révén polemizálni a Magyarországról szóló röpiratokkal. Más kérdés, hogy vagy a szerkesztők — szerzők egyéb elfoglaltsága vagy pedig a jelentősnek mondható távolság a szerzők és a nyomda között végül is megnehezítette a lap kiadását, terjesztését. Nem is szólva arról, hogy számról számra haladva egyre kevesebb lett az önálló értekezés vagy a fordítás (főképpen a *Pesti Hírlap*ból fordítottak), és egyre több az országgyűlési beszámoló, mintegy az országgyűlési napló német fordítása. A részletkérdéseken sokszor késhegyig menő viták hív visszadása nemigen érdekelhette a magyar jogi, politikai viszonyokról mérsékelten vagy sehogysem tájékozott német olvasót. Nemigen sejthető, miféle szándék vezethette a szerkesztőket, leginkább arra gyanakszom, hogy nem volt más közölhető anyaguk. Mindenesetre az utolsó kötet (vagy füzet), az 1844-es esztendő első darabja már nem újság, hanem országgyűlési tudósítás. S amilyen lendülettel indult a lap, oly hirtelen szűnik meg, mintha nem töltötte volna be küldetését. Pedig 1844-től kezdve még inkább szükség lett volna magyar szempontú — idegen nyelvű — hírlapra, hiszen mind a magyar — osztrák, mind a magyar — szláv viszony egyre kiélezettebbé vált. A szláv sérelmek a szláv országok lapjain keresztül özönlöttek Európába, míg a magyar állásfoglalások csak akkor kaphattak szélesebb nyilvánosságot, ha valamely külföldi lap szerkesztőjét sikerült e cél érdekében megnyerni.

Henszlmann *Vierteljahrschrift*jét érdekes kísérletnek minősíthetjük, sikere alig jelezhető, kudarcát gyors kimúlása sejteti.

FRIED, ISTVÁN

Ein Versuch eine Zeitschrift zu gründen zu Leipzig*(Vierteljahrschrift aus und für Ungarn, 1843–1844)*

In den 40-er Jahren des 19. Jahrhunderts übermittelten die Leiter der slowakischen nationalen Bewegung ihre Beschwerden und Anklagen zu den deutschen Lesern durch deutschsprachige Flugblätter und durch die von Metternich unterstützte *Augsburger Allgemeine Zeitung*. Um den liberalen ungarischen Standpunkt bekannt zu machen, wurde eine Zeitschrift aus Anregung von Imre Henszlmann in Deutschland begründet, weil die Belesenheit der inländischen Blätter nur innerhalb der Grenzen des Landes bedeutend war. Diese Zeitschrift war berufen die deutsche öffentliche Meinung im Interesse der ungarischen Sache zu beeinflussen. Die zu Leipzig 1843–1844 unter dem Titel *Vierteljahrschrift aus und für Ungarn* erschienene Zeitschrift hatte als Mitarbeiter: Ferenc Pulszky, Móricz Lukács und Károly Kra-marcsik. Die wichtigste Zielsetzung der Zeitschrift war nicht minder, als die falsche Glaube vom Wiener Hof „Unterstützer des Vorschlages“ und vom Ungartum, „Feind der Reformstrebungen“ zu zerstreuen. Der Verfasser analysiert eingehend die Geschichte der Zeitschrift und ihre Aufnahme in den Kreisen der konservativen Opposition.

POMOGÁTS BÉLA
A kolozsvári Napkelet (1920 – 1922)

A húszas évek elején, a trianoni kényszerhelyzetben kialakult magyar kisebbségi irodalmak általában két forrásból táplálkoztak és kettős orientációt képviseltek. Jelen voltak a már korábban indult, vagy éppen a kisebbségi helyzet szorításában induló írók, mintegy a regionális hagyományok folytatóiként, és jelen voltak azok a polgári radikális és más baloldali írók, újságírók, akik az 1918 – 1919-es forradalmak bukása után mint politikai emigránsok telepedtek le az utódállamok területén. A regionális hagyományok és az emigránsok által képviselt eszmék eleinte szemben álltak egymással, voltak is viták az „öshonosok” és az ideiglenesen vagy véglegesen betelepülők között. Néhány esztendő leforgása alatt, az irodalomalapítás lázában és felelősségtudata következtében mégis sikerült egybeötvözni a hagyományos és a kívülről behozott szemléletet, s valóban éppen a „reionalisták” és az „emigránsok” eszméinek, gondolkodásának szintézise vagy éppen kompromisszuma hozta létre azokat az ideológiákat, amelyeket a magyar kisebbségi irodalmak követtek a két világháború között. Ezek a kisebbségi ideológiák, Erdély esetében a transzilvánizmus, maguk is olyan hagyományt alkotnak, amely azóta is a szomszédos országok magyar kultúrájának fontos tényezője maradt.

Az erdélyi magyar irodalom intézményrendszerének és ideológiájának kialakításában is együttesen: egymással megküzdve, majd összefogva vettek részt azok az írók, akik a kisebbségi sors szorításában kívánták megszólaltatni az erdélyi magyarság tapasztalatait és törekvéseit, és azok, akiket a politikai viharok sodortak vissza Erdélybe. A Kolozsváron 1919 tavaszától ismét megjelenő *Erdélyi Szemle* és az 1920-ban indult *Pásztortűz*, valamint a marosvásárhelyi *Zord Idő* inkább az erdélyi indulású és regionális hagyományokat képviselő írók, a nagyvárad *Magyar Szó* és *Tavasza*, a rövid életű temesvári *Szemle*, valamint az aradi *Periszkóp*, *Géniusz* és *Új Géniusz* című folyóiratok inkább a Magyarországról érkező, a modern irodalomnak, esetenként az avantgarde-nak elkötelezett írástudók fórumai voltak. Habár voltak „átfedések” az irodalmi programok és az írói táborok között, a *Zord Idő* szerkesztője, Osvát Kálmán például a magyar fővárosból került Marosvásárhelyre, a *Magyar Szót* szerkesztő Tabéry Géza viszont a nagyvárad irodalmi élet jellegzetes képviselője volt.

Ezek közé a korai folyóiratok közé tartozott a Kolozsvárott 1920. szeptember 15-én indult *Napkelet* című, havonta két alkalommal megjelent folyóirat is. Háttérben az 1918 decemberében, Kolozsvár román megszállásának előestéjén indult *Keleti Újság*, illetve a Ferenczy Gyula és Farkas Mózes irányításával működő Lapkiadó Részvénytársaság állott. A *Keleti Újság* csakhamar Erdély, sőt a román csapatok által megszállt Tiszántúl legnépszerűbb napilapja lett, következésképp kiadója anyagilag megerősödött, és a több felől is érkező írói kívánság nyomán a szerkesztőség elhatározta, hogy irodalmi folyóiratot alapít. A folyóirat főszerkesztője a liberális politikus Paál Árpád, néhány éve még az önálló „Székely Köztársaság” szervezője, akit a bevonuló román hadsereg hadbírótság elé állított, és tizenhat hónapon át fogságban tartott, társszerkesztői Kádár Imre, Budapestről menekült baloldali újságíró és Ligeti Ernő, a *Nagyvárad*i *Napló* korábbi szerkesztője, segédszerkesztője pedig Szentimrei Jenő, egykor ludovikás katonatiszt, az impériumváltozás után író, újságíró lett. Valamennyien tagjai voltak a *Keleti Újság* szerkesztőségének is. Később az ugyancsak budapesti baloldali emigráns: Barta Lajos kapott vezető szerepet, akinek neve ugyan nem szerepelt a címlapon, 1921 februárjától mindazonáltal a folyóirat tényleges szerkesztője lett. A folyóirat főmunkatársakként a következők nevét nyomatta ki: Bárd Oszkár, Janovits Jenő, Kós Károly, Nagy Dániel, Nyíró József, Szombati Szabó István, Tábéry Géza, Zsolt Béla. Ez a névsor is azt igazolja, hogy a folyóirat arra törekedett, hogy átfogó módon képviselje az erdélyi magyar irodalmat, és különféle irányzatok képviselőinek adjon teret.

Az új folyóirat liberális szellemben indult, egymástól eltérő irodalmi irányzatokat kívánt megszólaltatni, semmiben sem kívánta korlátozni az írói szándékokat és törekvéseket. Ezt a szellemisséget hirdette meg a borítóra nyomtatott szerkesztőségi „ars poetica” is: „A *Napkelet* a szabad kutatás s a különböző irodalmi irányok és világnézetek szabad fóruma. Nem alkalmaz lelkiismereti kényszert senkivel szemben, s minden irányt szóhoz enged, ha becsületes álláspontot fejez ki, és önmagának mértékével mérve értéket jelent.” Hasonló szellemben szólalt meg Paál Árpád szerkesztői beköszöntője, az első szám élére helyezett *És fölkel a nap* című írás, amely az erdélyi szabadelvűség hagyományainak folytatásában jelölte meg az új folyóirat hivatását. Szentimrei Jenő *Futó tekintet—hátra* című, ugyancsak beköszöntőként közölt írása Ady Endre szellemisségének követését ígérte, Kádár Imre *A harmadik út* című tanulmánya pedig abban látta a folyóirat feladatát, hogy a bolsevizmust és a konzervatív restaurációt, a forradalmat és az ellenforradalmat egyaránt elutasítva, pártokon, osztályokon és határokon felülemelkedve végezzen kulturális építőmunkát a Romániában élő magyarság javára. Ligeti Ernő az erdélyi magyar irodalom küzdelmes élettörténetét áttekintő, későbbi *Súly alatt a pálma* című könyvében ugyancsak úgy ítélte meg, hogy a *Napkelet* szabadelvű, progresszív szellemben és a szemléleti eklekticizmus keretében kívánta összefogni az erdélyi magyar alkotó erőket:

„a haladó szellemű magyarságnak kívánt a lapja lenni, de ugyanakkor megkísérelte, hogy a széthúzó kisebbségi magyar társadalomban, legalább a szellemi síkon hozzon össze különböző szemléletű egyéniségeket. Eklektikus volt a szónak legnemesebb értelmezésében. Ezzel a törekvésével mindenestre új hangot ütött meg.”

A kolozsvári folyóirat tevékenysége arra az időre esett, midőn az erdélyi magyar szellemi és politikai életben még szenvedélyes viták zajlottak arról, hogy a kisebbségi sorsba szorított magyarság pusztán a nagypolitika passzív szemlélője maradjon-e, avagy cselekvő módon vegyen részt a romániai politikai életben, következésképp saját sorsának alakításában. A passzivitás: a 19. századtól örökölt hagyományos „passzív rezisztencia” hívei arra hivatkoztak, hogy az erdélyi magyarság semmiképpen se adja annak jelét, hogy belenyugodott a megkérdézés nélkül foganatosított területi döntésekbe, és mindenképpen várja meg a párizsi békekonferencia határozatait. Ez a politika érvényesült az impériumváltozás első másfél esztendejében; a trianoni szerződés aláírása és ratifikálása után mindazonáltal be kellett látni tarthatatlanságát. Ezután már, mint a politikai életben, például Bernády György marosvásárhelyi polgármester, Grandpierre Emil, egykori kolozsvári törvényszéki bírósági elnök, Gyárfás Elemér, korábban főispán vagy br. Jósika Samu, nemrég még a magyar főrendiház elnöke tevékenységében, mind a kulturális mozgalmakban, így Kós Károlynál, Paál Árpádnál, Szentimrei Jenőnél igen hangsúlyosan jelent meg a politikai aktivitás követelménye.

Ezt az időszakot, tovább már nem halasztható követelményt képviselte a *Napkelet* is, midőn arra szólította fel az erdélyi magyarságot, hogy lépjen a cselekvés útjára, és hozza létre a maga politikai, társadalmi és kulturális intézményeit. Ez a cselekvő magatartás nem kívánt „belterjes” módon csupán az erdélyi magyar létkérdések megoldására összpontosítani, az egyetemes szellemi áramlatok között is meg akarta keresni a maga lehetőségeit. Paál Árpád már említett *És fölkel a nap* című szerkesztői bevezetőjében arra hivatkozott, hogy a négy részre darabolt magyarságnak továbbra is európai küldetése van, és az erdélyi magyarságnak el kell helyezkednie a kultúra egyetemes törekvései között:

„Minekünk is részünk van a világ nagy életében, s bele kell öntenünk ebbe a nagy életbe a mi szétzaggatott életünknek minden színét, hogy más fajok és más nemzetek életszínei összességének színpompájában ismét egyesülni tudjon minden elszakadtság, és magasabb élettudattá emelkedjék minden fájdalom.”

A cselekvő erdélyi magyarság programját körvonalazza az az ankét, amelyet a *Napkelet* szerkesztői *Mi az igazi magyar irodalom?* címmel szerveztek a lap első évfolyamában. Erre a körkérdésre összesen huszonegy válasz érkezett, és ez kétségtelenül az ankét iránt megnyilvánuló érdeklődést tanúsítja. A válaszadók között tudósok, írók, újságírók voltak, a többi között Bartalis János, Endre Károly, Erdélyi Viktor, ifj. Halász Gyula, azaz Brassai, Marót Károly, kolozsvári, majd szegedi egyetemi tanár, Márki Sándor történettudós, Nagy Dániel író, Sándor József politikus, később bukaresti parlamenti képviselő, Sipos Do-

mokos, Tompa László és Walter Gyula, a *Pásztortűz* szerkesztője. Az ankét során Szentimrei Jenő, a *Napkelet* szerkesztője fogalmazta meg azt a programot, amely nem sokkal ezután a kialakuló transzilvánista irodalom vezető eszméje lett:

„A hagyományainál fogvást kevésbé türelmetlen, elfogultságok, egyoldalúságok mételeyétől mentesebb Erdélyt akartuk megkérdezni: *vallja-e a múltját a jövőjében is?* Vállalja-e, mikor szükség van rá, mint vállalta ilyenkor mindig a felülemelkedést a szenvedélyeken, a kicsinyességen, az elfogultságokon ott, ahol a maga életének újjáteremtéséről van szó? Vállalja-e abban a pillanatban, mikor minden kérdésben a nyílt színvallás életbe vág, a fajta kulturális továbbélése érdekében?”

Szentimrei a transzilvánista ideológiát, a helikoni irodalom által képviselt „erdélyi gondolatot” kezdeményezte a *Napkelet*be írott tanulmányaiban, így az 1921-ben megjelent *Transzilvánizmus az irodalomban* című tanulmányában, amely a *Pásztortűz*ben nemsokára megindult irodalmi viták mellett, sőt azokat megelőzve az irodalmi „erdélyiség” fogalmának tisztázását kísérelte meg.

A *Mi az igazi magyar irodalom?* kérdése nyomán megrendezett ankét a születő erdélyi magyar irodalom, egyáltalán a kisebbségi lét következményeivel küzdő erdélyi magyarság önismeretének és öntudatának megalapozásához járult hozzá. Hasonló feladatot vállaltak a *Napkelet* által rendezett további ankétok is, így az 1921-ben szervezett *Kultúrák közössége* jeligét választó ankét, amely az erdélyi irodalmak, különösen a magyar és a román kölcsönös megismerkedésének és közeledésének fontosságára hívta fel a figyelmet, az 1922-ben rendezett *Mit kell tennünk erdélyieknek 1922-ben?* című ankét, amely az erdélyi magyar társadalom megújításának lehetőségeit körvonalazta, és az az 1921-ben meghirdetett ankét, amely a kisebbségi autonómiák rendszerének ügyében kért véleményeket — ez az igen érdekesnek látszó felhívás azonban, sajnos, visszahangtalan maradt.

Szentimrei Jenő a *Mi az igazi magyar irodalom?* kérdésére válaszolva a kolozsvári folyóirat kettős feladatáról beszélt: „ügyszólván minden irodalompolitika mellőzésével: *írókat nevelni és közönséget nevelni az írók számára*”. A *Napkelet* szerkesztősége ennek a kettős programnak a jegyében toborozta munkatársait, elsősorban a születő erdélyi magyar irodalom alkotó egyéniségei közül, így került a folyóirat munkatársai közé szinte mindenki — Áprily Lajos, Reményik Sándor, Tompa László, Berde Mária, Bartalis János, Bárd Oszkár, Endre Károly, Kós Károly, Nyíró József, Makkai Sándor, Tabéry Géza, Nagy Dániel, Zsolt Béla, Ligeti Ernő, Gyallay Domokos —, aki 1918 után Erdélyben írói tekintélyt szerzett. De szerepet kaptak magyarországi, és a nyugati emigrációban élő írók is, így a többi között Babits Mihály, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc, Erdélyi József, illetve Jászi Oszkár, Hatvany Lajos, Balázs Béla, Déry Tibor, Németh Andor és Márai Sándor. Teret adott a folyóirat az erdélyi román íróknak is, különösen Ady egykori barátja, a kolozsvári Emil Isac szerepelt sűrűn a *Napkelet*ben. Az irodalmi táborgyűjtés szándékát szolgálták azok a költői és prózaírói pályázatok, amelyeket a szerkesztőség, a *Keleti Újsággal*

együttesen több alkalommal is meghirdetett. E pályázatokon tűnt fel Nyirő József, Nagy Dániel, Bartalis János, Tompa László, illetve a fiatal Gulácsy Irén, akinek *Förgeteg* című első regénye a folyóirat 1921-es regénypályázatának nyertese lett.

A közönségtoborzás és -nevelés ügyét szolgálták a *Napkelet* Erdély-szerte megrendezett írói estjei, illetve kolozsvári irodalmi teadélutánjai. Ilyen írói estekre került sor Nagyváradon, Marosvásárhelyen, Nagybányán, Temesváron, Aradon, Dicsőszentmártonban, Nagykárolyban és Szatmárnémetiben. A találkozókon a folyóirat írógárdájának képviselői: Paál Árpád, Ligeti Ernő, Kádár Imre, Janovics Jenő, Endre Károly, Berde Mária és Sipos Domokos mellett felléptek a kolozsvári magyar színház népszerű művészei is: a többi között Laczkó Aranka, Szengyörgyi István, Táray Ferenc és Nagy Gyula. Ugyancsak az irodalmi élet kibontakozását kívánta szolgálni a *Napkelet* rövidletű könyvkiadói vállalkozása is, amely Szentimrei Jenő *Mikroszkóp* című karcolat-kötetét, Bárd Oszkár *Silvio lovag* című drámáját, Kádár Imre *Az idegen katona* című vígjátékát, Ligeti Ernő *Belvedere* című regényét és *Erdély vallatása* című politikai portrészoroztatát, valamint Balázs Béla *Isten tenyerén* című regényét jelentette meg.

A *Napkelet* az erdélyi irodalom összefogásának köszönhette létét, és akkor szűnt meg, midőn ez az összefogás egy időre felbomlott, és az erdélyi regionalizmus képviselői, valamint az anyaországból beköltözött írók átmenetileg szembekerültek egymással. A nézeteltérések igazából a *Keleti Újság* szerkesztőségén belül bontakoztak ki. Kós Károly 1921 júniusában Bánffyhunyadon megalakította az Erdélyi Magyar Néppárt elnevezésű politikai szervezetet, amely az erdélyi magyarság népi erőit kívánta táborba gyűjteni. Az új pártnak lapra lett volna szüksége, a *Keleti Újság* mögött álló Lapkiadó Részvénytársaság azonban nem vállalta a tervezett orgánum megjelenítését. Ezért Kós Károly, Nyirő József, Paál Árpád, Szentimrei Jenő és Zágoni István kivált a *Keleti Újság* köréből, létrehozta a Kaláka nevű betéti társaságot, és Benedek Elek, valamint Kós Károly szerkesztésében megindította a *Vasárnap* (későbbi nevén *Vasárnapi Újság*) című hetilapot. A Lapkiadó Részvénytársaság vezetői időközben, Kós Károlyék határozott tiltakozása ellenére, a román liberális párt irányába kezdtek tájékozódni, és ebben Kádár Imre közreműködésével a *Napkelet* is követte őket. 1922 második felében a *Keleti Újság* szerkesztését egy időre (a román hatóságok által történt kiutasításáig) a Bécsből Kolozsvárra érkezett Ignotus vette át. Ő azonban már pénzügyi veszteségeket örökölt, s a helyzet rendezése érdekében a *Keleti Újság* délutáni lapjaként megjelenő *5 Órai Újsággal* együtt 1922. szeptember 1-jével felszámolta a belső szerkesztési válságokkal küszködő *Napkeletet* is.

A kolozsvári folyóirat így egyike lett az erdélyi magyar irodalmi intézmények létrehozásáért folytatott küzdelem állomásainak. Munkáját részben az irodalmi modernizmus és a szellemi baloldal más fórumai, mindenképp az 1926-ban

Dienes László szerkesztésében megindult *Korunk*, részben az erdélyi irodalom egységének megteremtésére törekvő, az „erdélyi gondolatot” képviselő *Erdélyi Helikon* folytatta tovább. Legfontosabb szellemi öröksége minden bizonnyal abban van, hogy egyeztetni tudott a különféle, egymással is vitában álló, irodalmi és világnézeti áramlatok között, és össze tudta fogni a sokféle irányból érkező erdélyi írók táborát. Jelentőségét alighanem Tabéry Géza fogalmazta meg 1930-ban közreadott *Emlékkönyv* című visszatekintésében: a *Napkelet* „az a határmezsgye, amelyen túl az Erdélyben megnyilvánuló, innen pedig a ki-mondottan erdélyi irodalmat találhatja meg visszatekintő kereső.”

Irodalom

SZENTIMREI Jenő: *Beszámoló a Napkelet első esztendejéről* = *Napkelet* 1921. II. 1214–1216.

TABÉRY Géza: *Emlékkönyv*. Kolozsvár, 1930.

LIGETI Ernő: *Súly alatt a pálma*. Kolozsvár, é. n.

SZENTIMREI Jenő: *A nagy Napkeletről és a kicsi Vasárnapról* = *Igaz Szó* 1957. 7. 52–70.

SZABÓ György: *A kolozsvári Napkelet külföldi irodalmi anyaga* = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1965. 1. 51–60.

MÓZES Huba: *Irodalom és művelődés a Napkelet spektrumában*. In: *Forrása rég fakadt...* Tanulmányok, dokumentumok. Bukarest, 1985. Kriterion kiadó.

POMOGÁTS BÉLA

La revue *Napkelet* de Kolozsvár (1920–1922)

L'étude s'occupe des circonstances du début, de l'activité et du rôle dans la vie spirituelle de la Transylvanie d'après le Traité de Trianon de la revue *Napkelet* (Orient), fondée le 15 septembre 1920 à Kolozsvár, paraissant deux fois par mois. Cette revue fut lancée par *Keleti Újság* (Journal d'Est) et par la Société Anonyme de Journaux de Kolozsvár fonctionnant sous la direction de Gyula Ferenczy et Mózes Farkas. Son rédacteur en chef était Árpád Paál, un politicien libéral qui fut traduit devant un tribunal militaire par l'armée roumaine. Les rédacteurs associés de *Napkelet* étaient Imre Kádár, journaliste de gauche, réfugié de Budapest et Ernő Ligeti, l'ancien rédacteur de *Nagyvárad* (Journal de Nagyvárad). Plus tard ce fut Lajos Barta, également un émigré de gauche qui reçut un rôle dirigeant dans la rédaction. Cette revue voulait représenter les diverses tendances de la littérature de Transylvanie. Elle essayait de tirer les Hongrois de Transylvanie de la passivité et de les mener sur la route de l'action. Les enquêtes organisées par la revue contribuaient à la fondation de la connaissance de soi-même et de la conscience des Hongrois de Transylvanie. La plupart des écrivains considérables de Transylvanie appartenaient aux collaborateurs de la revue, mais les écrivains de Hongrie et ceux vivant dans l'émigration d'ouest recevaient, eux aussi, un rôle important dans la revue. Par ses soirées d'écrivains, la revue *Napkelet* servait la cause de l'éducation du public. Son activité fut continuée en partie par la revue *Korunk* (Notre Époque) et en partie par *Erdélyi Helikon* (Hélicon de Transylvanie).

KÖZLEMÉNYEK

Nyomatott tudósítás az 1514. évi magyarországi parasztháborúról. Jóllehet a magyar történelemszerek igen igényes módon összefoglalták és teljes szövegükben publikálták az 1514. évi parasztháborúval kapcsolatos forrásokat,¹ újra és újra bukkannak fel olyan nyomtatott kiadványok, amelyek korábról ismeretlenek voltak és tartalmilag ebbe a kategóriába tartoznak.² A már publikált források között nyomtatott formában az a német röplap tűnik a legjelentősebbnek, amelynek eddig már nem kevesebb, mint hét kiadása ismeretes.³

Ezek után nem kis örömmre szolgált, amikor a 16. században a német nyelvterületen megjelentetett nyomtatványok jegyzékének (VD 16) müncheni szerkesztőségében Dr Gisella Möncke felhívta a figyelmemet⁴ arra az ugyancsak a hazai parasztháborúval foglalkozó kis kiadványra, amelynek eddig szövege is ismeretlen volt, sőt az éppen az említett korábbi röplappal száll vitába. A kis, mindössze két negyedréte alakú levélre készült kiadványt a nürnbergi Scheurl-család könyvtárában őrzik.⁵ E nagymultú patricius família jelenkori seniora, Dr Siegfried Freiherr von Scheurl már az előzetes levelezés útján minden vonatkozásban a legmesszebbmenő készséggel bocsátott rendelkezésemre minden ezzel kapcsolatos információt, majd lehetőséget biztosított a kis nyomtatványnak házában történő tanulmányozására is.⁶

Már az első pillantás is erre a kis nyomtatványra hatással van az olvasóra, mert annak élén – a három soros címszöveg alatt – 127 × 101 mm méretű fametszet látható, amely az 1514. évi parasztháborút annak legborzalmasabb oldaláról mutatja be. A viszonylag jóképességű fametsző azt a jelenetet igyekezett visszaadni, amikor a paraszthad két barátot húzott karóba, a levágott urak közül többen lekaszabolva fekszenek a földön, jól felismerhető módon egy püspök testének darabjaival együtt. Középen állnak – alabárdos német zsoldosok öltözetében megjelenítve – a parasztok, jobb szélén koronás vezetőjükkel, aki mögött a Golgota-jelenetet ábrázoló kép vagy zászló, a háttérben pedig egész karóerdő csúcsai láthatók.

Az első levél verzóján, vagyis a címlévél fonákján és a második levél rektóján olvasható a mindössze két lap terjedelmű szöveg. Már az eredeti példányban sem olvasható minden szó problémamentesen, annak meglehetősen silány nyomdai kivitele miatt, a most a címlapról közreadott reprodukció mellett tehát helyesnek tűnt közreadni a tudósítás teljes eredeti szövegét, továbbá annak magyar fordítását.⁷

Eyn warhaftige abgeschrift der zvirachte.zwischen dem kunig in hungern. vnd seim volck wider die unwarhaftigen büchlyn vormals aussgetruckt

1 *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV.* Bp. 1979.

2 MKsz 1977. 213–231. – MKsz 1979. 400–408.

3 MKsz 1984. 24–33.

4 Itt és ezen a helyen is köszönet jár neki ezért.

5 Jelzete 433/370.

6 Öszinte hála illeti ezért őt, aki e témával kapcsolatos több más, kéziratos forrásra is felhívta figyelmemet, amelyek családja levéltárában találhatóak.

7 Ezen a helyen is köszönetet mondok Mollay Károlynak és Vizkelety Andrásnak, akik e szövegek ellenőrzésében segítségemre voltak.

(e)tlichen vnwarhaftigen buchlich der neuen geschicht dess bofels furnemen vnd vbung wider die geistlichen vnd den Adel in Hungern. Uormals aussgangen.gancz kein galub zugebē ist. daß nach warhafter sag Nurnbergischer kauffleut so erst auss dem Hungerland kummen. ist wissen das sich der hauff noch stets mert. vnd vil ob hundert tausent mannen sich zusamen geschlagen. Aber nit all an einem ort. sunder in dreien heren ligen. Zeckel iori ist ir aller obersts heupt. so hat syn bruder Zeckel iacob das ander her. ob dem dritten so sein zven munch Der ein einz syn habicz. Der ander eines schvarczgen. vnd ist gancz kein warheit wie die getruckten buchlin anzeigen. sunder also ergangen Es ist dasz kreucz wider die turcken gebredigt worden vnd vil gelts gefallen. auch desz volcks ein gut teil angezogen In dem ist der frid drev iar mit dem Turcken angenummen. Der diser zyt grosz krieg hatt wider den keiser in Persen den man nent den soffy. Desz turcken bruder einer selbs gen Hungern zu dem kunig kummen ist das hat den gemeinen man hart verdrossen. Glych in dem hatt sich ein freidiger turck aussgeschossen. den hungern ebotten ein kampf schlagen wer der sy zu tun. Dasz kein her zutun hat wollen annehmen. Dasz hat sich der zeckel Jori. geborn ausz eim zyrck also genant. darauss auch kunig Madiasz genest ist. Ein freidig verwegen. lychtuertig man. Doch alsz man will soll er ein edelman syn. vnderwunden. Dem die tat gegluckt. den turcken bald ertot hat. Darum ist er ausz kungs beuelch mit guldem gewant beleit. Und ym zweihundert guldin versprochen, das hat ym nie wollen werden. Die er vil mal erfordert. Vnd selbst zu den Bischoffen vnd landszheren in die Ret getreten. dan sie geben nichts auf yren kunig Diser Zeckel Jori hat ym von dem selbigen vnwilligen volck dasz angezogen was. ein anhang gemacht. Der noch von tag zu tag ye grosser wurt. Und furwar so yebt er grosse tat. Last ausz den Bischoffen vnd Landheren. Auch ander geystlich vnd vom Adel spissen vnd wurgen so sie ym werden.

Und werden ym vil wagen mit pfalen zu solcher marter nach gefurt. Erbermglich handlung gegen wyben mitt vergeweltiger notzucht. Auch die iungen kindlin erwurgen brauchen sie vnd allen mutwillen. Ein Bischoff dess Bistum gegen Noppel ligt. hat ein kauffman sehen an einem pfal hangen der sagt. dass dem selben die gerecht hant gegen synem land aussgestreckt. vnd die zven klein finger in die hand gepunden. zu gespot das er synen leutē den segen geben solt. So hab diser zeckel Jori zu den nechsten Ostern alles seins vermogens nit.cc.guldin wert gehapt vnd icczo ob trevmal hundertausent bar.

Es hat auch der kunig by den Creuczern so vil gehaldent dasz syn botschafft die er hat gesant zu ynen in das her. der sie zvei in.xv.mylen gehapt.gen lassen vnd verhort worden syn.ist ir werbung gewest. von irem furnemen abzuten. So woll er ir gnediger her vnd kunig syn.Und alles dasz sie gehandelt haben. in argem nimmer zuzedencken mit vil suessē worten. Den halben teil vnd mer in disem leger bewegt vnd zu im bracht. Mit solchem infal sich gesterckt das der heuptman Zeckel Jori. mit der that nichts wider die Ret hat kunden handlen. Sich mit eim zeug auffgemacht in willen in das ander leger zuziehen. Haben die Hungerischen auff ingehaltē mitsapt etlichē gefangen. Ein teil gefangen. Aber ynen mitt synen Rethen zvolffen. lebendig gen Ofen bracht. da ynen der kunig kancz naked hat lassen aussziehen. vnd syn Reth ym mit den zen biss auff syne bein muessen zerbyssen. Nach dem ist ym ein ysne gluende kron auff gesezt. Und nach langer marter ym das haupt abgeschlagen. Und das haupt gen Wardyn geschickt hoch auff gesteckt. Sein nach etlichen tagen die kreuczler fur die stat kummen. die gesturmet. gewonnen vnd seckman gemacht. Allen kauffleuten dariñ die Nurnbergischñ vil gehabt. hab vñd gut genummē. Uñd was sie voñ muncheñ pfaffeñ. vñ edlen darí funden habeñ. all gespist. der andern so kungisch syn tot geschlagñ.

Uñ auff das ist ein ader geschrei erschollenē. dasz die stat Wardañ. der gros graff auff Sibebung von dē creuczern wider erobert vnd yngenummen habē soll. vnd sich die creuzer teglich meren vnd stercken. Got verly ein gut end. Año:m.d.xiiii.

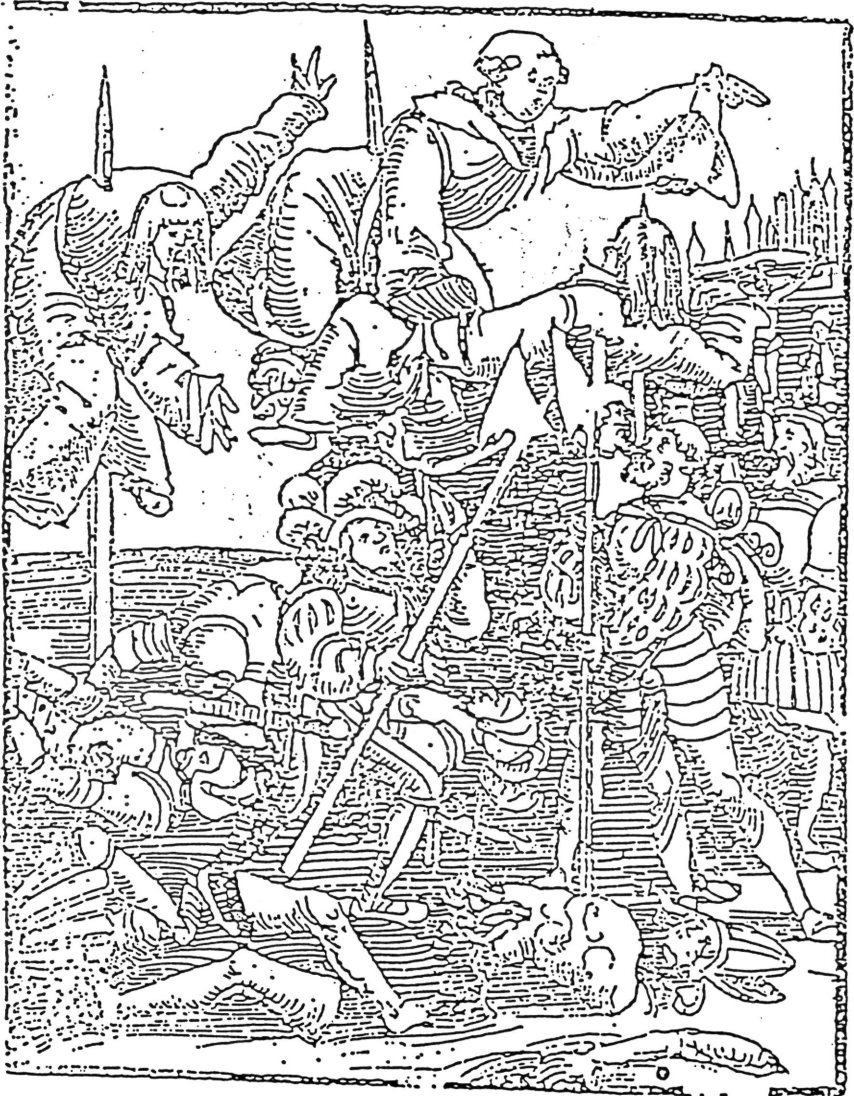
*Valódi leírása a magyar király és népe közötti viszállynak
a korábban nyomtatott valótilan röplappal szemben*

Semmi hitelt sem lehet adni némely korábban kiadott röplap szerint a csöcseléknek a papság és a nemesség ellen végrehajtott és gyakorolt új történetének, mivel a Magyarországról most hazatért nürnbergi kereskedők igaz híradása alapján tudható, hogy a sereg állandóan növekszik és több százezer katona gyűlt össze. De nem mind egyetlen helyen, hanem három seregben helyezkednek el. Székely György az ő legfőbb vezérük, öccsége, Székely Jakabé a második sereg, a harmadik pedig két szerzetesé, akiknek egyike fehér a másik pedig fekete csuhát hord. Egyáltalában nem igaz, ahogy ezt a nyomtatott röplapok tudatják, hanem mindez a következőképpen történt.

A törökök ellen kereszteshadjáratot hirdettek, és sok pénz gyűlt össze, és a nép nagy része összesereglett. Közben három évre a törökkel békét kötöttek, aki ebben az időben nagy háborúban állt a perzsa császárral, akit Sofynak neveznek. A török egyik testvére a királyhoz jött Magyarországra, ez a köznepet nagyon elkésérítette. Ekkor feltűnt egy bátor török, aki a magyaroknak ajánlotta, hogy hadjáratba kellene kezdeni, erre lenne szükség. Ezt azonban egyetlen főúr sem vállalta, de Székely György igen. Őt arról a vidékről nevezték el, ahonnan Mátyás király is származott. Bátor, merész és szertelen ember. Azonban ő, akiről tudni vélik, hogy nemes ember volt, ezt vállalta. Sikertől is neki a törököket hamarosan

Eyn wahrhaftige abge

schur: der 3 vtrachte. 3 wischen dein kunig in bungem. ved sein
volck wicher die vnevarhaftigen buchlyn vormalis außgetruckt

megverni. Ezért a király parancsára aranyruhába öltöztették. Kétszáz aranyat is ígért neki, ezt azonban sohasem kapta meg, amit sokszor követelt is. Ő maga is tanácskozott a püspökökkel és főurakkal, mert azok nem sokat adtak a királyukra. A lázongó népségből Székely György napról-napra mind több követőre tett szert. És valóban nagy tetteket hajtott végre. A püspökök és főurak, valamint más papok és nemesek közül sokat felnyársaltatott és megfojtatott, ha kézre tudta őket keríteni. Sok kocsi követte őket karókkal és más kínzószerszámokkal. Kegyetlen tetteket [hajtottak végre] asszonyokkal szemben megerőszkolva és meggyalázva őket. A kisgyermeket is megfojtatták és mindenféle erőszakosságot folytattak. Egy kereskedő, aki látott egy püspököt a nápolyi püspökségből karón lógni, azt mondja, hogy annak kinyújtották a karját országa felé és a két kisujját a kezefejéhez kötötték, hogy csúfságból így adjon áldást a népnek. Így ennek a Székely Györgynek a következő húsvétig nemhogy kétszáz aranya lett volna, hanem háromszázezer készpénzben.

A király követének, akit a keresztesekhez küldött tárgyalás végett, ezeknek két serege tizenöt mérföldre volt, az volt a titkos utasítása, hogy vezéruktól elszakítsa. Ez esetben kegyelmes uruk és királyuk lesz, és mindazt amit addig tettek, nem kívánja rovásukra írni. Sok édes szóval [ezt üzente nekik]. E tábornak több mint a felét a maga oldalára állította. Ilyen ötlettel annyira megerősítette magát, hogy Székely György kapitány valóban semmit sem tehetett saját tanácsosai ellen. Azonnal felkerekedett, hogy a mások táborba vonuljon. De a magyarok feltartóztatták és némelyekkel együtt elfogták [Dózsát], a sereg egy részét foglyul ejtették. Őt magát 12 tanácsosával együtt élve Budára vitték. Itt a király őt teljesen póréré vetköztette, és társainak a fogaikkal kellett a lábát marcangolniuk. Ezt követően izzó vaskoronát tettek a fejére és hosszú kinzást követően fejét vették. A fejet Váradra küldték, ahol azt hamarosan kitűzték. Néhány napot követően a keresztesek a város alá vonultak, megrohmozták azt, beverték és kifosztották. Az összes kereskedőnek, így a sok ottlevő nürnberginek is mindenét elvették. És néhány barátot, papot és nemeset ott találtak, valamennyit karóba húzták. A többieket, amennyiben királypártiak voltak, agyonverték. És ezt követően [a nürnbergi kereskedők] azt híresztelték, hogy Várad városát az erdélyi vajda a keresztesektől újra visszavette és elfoglalta volna. És a keresztesek napról-napra szaporodnak és erősödnek. Isten adja, hogy jó vége legyen. Az 1514. esztendőben.

* * *

A tudósítás szövege számos vonatkozásban ellene mond nemcsak az általa cáfolni kívánt és korábbi már ismert, nyomtatott röplapnak, de számos tekintetben a hazai történetírásban⁸ rögzített tényeknek is. Így pl. Dózsát nem Temesvárott, hanem Ulászló parancsára és jelenlétében Budán végezték volna ki. A híradás Magyarországról visszatért nürnbergi kereskedők elmondása alapján készült, amint ez mindjárt a szöveg első soraiból kilálglik. A németek idegen környezetben — feltehetően nyelvi nehézségekkel is súlyosbítva — nyilván felzaklatott személyektől nyerték értesüléseiket, amelyeket azután nem minden esetben raktak össze megfelelően.

De nem csupán a szöveg okoz gondot, hanem annak nyomdai eredetét illetően is nagyfokú a bizonytalanság. Feltűnő ez, hiszen a betűtípusok mérete és formája alapján a 15. században viszonylag nagy biztonsággal, a 16. század első két évtizedéből pedig általában nagy valószínűséggel lehet meghatározni azt a műhelyt, ahol az illető kiadványt előállították. Nemcsak a nyomda meghatározására irányuló saját igyekvéseim hiúsultak meg, amelyet a szakirodalomra támaszkodva igyekeztem elvégezni, de a témában leginkább járatos német szakemberek sem boldogultak ennek a problémának megoldásával.⁹

A röplapot egyetlen típusból szedték, a cím első sorát ugyanis fába vészték. A szöveg betűi meglehetősen egyenetlen, megviselt benyomást keltenek. A kedvezőtlen hatást a „táncoló” betűkből álló sorok csak fokozzák. A legfeltűnőbb a német nyelvben elengedhetetlen „w” betű hiánya, amelyet a nyomdász a kis kettes formájú „r” és a „v” betű összerakásával igyekezett pótolni. E primitivitás és az azonosítás meghiúsulása arra utal, hogy a kis röplapot aligha valamilyen már ismert németországi műhelyben állították elő, hanem ezzel az egészen kis és hiányos készlettel alkalmi vállalkozás formájában a nyomdatörténetben ma ismeretlen személy próbálkozott. Miután a magyarországi beszámoló nürnbergi kereskedők elmondásán alapult, a metszet gyakorlatlott mester munkájának tűnik, ráadásul az egyetlen ismert példányt is azóta ebben a városban őrzik, nagy a valószínűsége, hogy azt ott valamilyen nem hivatásos módon tevékenykedő kis műhelyben állították elő. Más terméke ennek eddig nem került bibliográfiai regisztrálásra.

⁸ BARTA GÁBOR — FEKETE NAGY Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Bp. 1973.

⁹ Nagyon köszönöm ezzel kapcsolatos, segítőkész fáradozásait a következőknek: Vera SACK (UB Freiburg i. Br.), Helmut CLAUS (FLB Gotha) és Ulrich KOPP (HAB Wolfenbüttel).

A betűtípus 15. századi használata sem mutatható ki sem Németországból, de egész Európából sem. Pedig a legkézenfekvőbb megoldás az lett volna, hogy valamelyik nyomda korábban lekopatott betűkészlete került később valakihez, aki nem dolgozott azzal rendszeresen. Talán ez volt az első (és utolsó) kísérlete.

A fentiekben tárgyalt röplap egyetlen példányát a nürnbergi Scheurl-könyvtár egyik negyedréte alakú, korabeli fatáblás félbőr kötésben fennmaradt darabja őrzi, amelynek külső metszésére a 370, az alsóra pedig a 433 számot írták. Ez a megjelölés a neves humanista, Christoph (II.) Scheurl (1481–1542) könyvtárának jellemzője, ahol is a legmagasabb sorszám 605 volt. A könyvek többsége ma is ugyanennek a családnak tulajdonában túlélte a második világháborút.

Maga Christoph Scheurl rendkívül széleskörű műveltséggel és érdeklődéssel rendelkezett; jogi, filozófiai és teológiai tanulmányai mellett a történelemmel is behatóan foglalkozott. Ennek keretében kora történéseiről is rendszeresen tájékozódott.¹⁰ A hírek közreadásának akkor legfejlettebb formája a „Neue Zeitung” volt. Scheurl ezek összeállításából alaposan kivette részét, így „az újkor első újságrójának” is nevezhető.¹¹ Tevékenységéhez felhasznált minden hírforrást: a városok és országok között közlekedő emberektől szóban előadottaktól a nyomtatott rölapokig. Így egyrészt sok ezer hírt tartalmazó föliánsok,¹² másrészt a korabeli eseményekről szóló nyomtatott tudósításokat magukban foglaló gyűjtőkötetek maradtak utána.¹³ Az utóbbiak egyike a fent leírt is, amelyben összesen 14 különböző, 1499 és 1518 között Németországban készült kis terjedelmű, többségében korabeli eseményekről szóló beszámolót tartalmazó nyomtatványt kötöttek egybe. Sorrendben közülük az ötödik a most ismertetett röplap. Közvetlenül ezt követi az 1514. évi magyarországi parasztháborúról szóló másik, már korábbról ismert beszámoló egyik nürnbergi kiadásának¹⁴ példánya.

BORSA GEDEON

Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről. Oláh Miklós esztergomi érsek (†1568) könyvtáráról a születésének 500. évfordulójára rendezett kolozsvári konferencián előadást tartottam.¹ Nem sokkal korábban jelent meg Fodor István *Oláh Miklós Hungariája – Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulmányai* című könyve.² A kötet állításai és hiányai arra késztettek, hogy átnézzem a Magyar Országos Levéltár Oláh Miklósról vonatkozó anyagát.³ Ott akadt kezembe az alább ismertetendő levél.

1559. szeptember 16-án kelt levelében az érsek meghagyta unokaöccsének, Oláhcsászár Miklósnak, hogy Mihály nevű lánzséri káplánjának három-négy, prédikáláshoz használható könyvet – az elhunyt

¹⁰ Archiv für Geschichte des Buchwesens 10 (1970) 371.

¹¹ SCHOTTENLOHER, Karl: *Flugblatt und Zeitung*. Berlin, 1922. 172.

¹² Ennek a gyűjtésnek egyik mozgatója Scheurlnak az a terve volt, hogy kora jelentős szakaszának, az 1511 és 1528 közötti évek európai történéseit az általa tervezett könyvben foglalja majd össze. Ennek első szakasza – az 1521. évvel bezárólag – kéziratban el is készült, de megjelentetni nem tudta. A magyarországi parasztháborúról szóló kéziratot tudósítások és azoknak e kiadásra előkészített összefoglalásának közreadására az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvében kerül sor.

¹³ SCHOTTENLOHER (l. a 11. sz. jegyzetet) 178.

¹⁴ MKsz 1984. 25. IV. sz.

¹ SZELESTEI N. László: *Oláh Miklós könyvtáráról* [Fennmaradt kötetek jegyzékével]. Sajtó alatt.

² Bp. 1990. (Humanizmus és reformáció 17.)

³ P 184, Oláh család levéltára; P 108, Oláh család levéltára az Esterházy család levéltárában.

csanádi püspök Lakompakon lévő könyvei közül — kirografált elismervény ellenében adjon kölcsön. A könyvek címeit pontosan jegyezze fel.⁴

A lánzséri kápolna könyvtáráról végrendeletében is megemlékezett az érsek.⁵ Az *Ordo et ritus ecclesiae Strigoniensis* (Bécs, 1560) címmel kiadott kötetet még életében elküldte ugyanoda.⁶

Lánzsér (és Lakompak) ebben az időben Oláh-birtok volt. Az érsek két lánytestvére, Orsolya és Ilona, továbbá Orsolya fia, Oláhcsászár Miklós és annak felesége, Zluny Anna éltek itt.⁷ 1560. október elsején keltezte az érsek Lánzsér várbirtok rendtartását, melyben a birtokon lakókat az igaz katolikus hit és az egyházhoz való hűség megtartására inti. Egyúttal megengedi katolikus pap tartását, hogy az nekik szentmisét mutasson be, kiszolgáltassa a szentségeket és tanítsa őket. A pap kapjon illő bért, ruházatot és ételmet. Mindnyájan tiszteljék, amint illik. Az étkezési ülésrendben közvetlenül a családtagok után következik „Dominus Michael.”⁸

⁴ Magyar Országos Levéltár, P 184, II. 1. f. 63. — Oláh Miklós Oláhcsászár Miklósnak. Bécs, 1559. szeptember 16. Csak az aláírás autográf. A levél szövege:

Magnifice nobis sincere Dilecte.

Quum Michael ille Praesbiter, Capellanus noster, opus habeat, libris aliquibus, quibus in suis Concionibus utatur. Committimus tibi, ut ex illis Libris Reverendí quondam Episcopi Chýanadiensis, qui in Lachompach sunt, tres, vel quattuor illi concedas, ea tamen conditione, ut Ipse Chyographum suum, ut pote: illos, iterum in tempore restituere debeat, dare teneatur. Secus non facturus. Datum Viennae. 16^a Septembris. Anno Domini MDLIX.

Strigoniensis etc.
manu propria

[P. S.] Librorum nomina annotes: ut quum rehabere uoles, scias qui fuerint.

[Címzés:] Magnifico Nicolao Olahchazar, Nepoti nostro, et Praefecto Arcis nostrae Lanser, etc.

Nobis sincere Dilecto.

⁵ A végrendelet 1562-ben kelt. Vö. MERÉNYI Lajos: *Oláh Miklós végrendelete* = Történelmi Tár 1896. 139–159. A könyvtárra vonatkozó részt l. még: CSONTOSI János: *Adalék Oláh Miklós könyvtárához* = MKsz 1883. 62–63.

⁶ Ma a győri Egyházmegyei Könyvtár őrzi a kötetet. Jelzete: R. II. 19.

⁷ A lánzséri urodalmat Oláh Miklós 1553-ban vásárolta meg. 1561-ben úgy intézkedett, hogy a birtok unokaöccsére, Oláhcsászár Miklósról szálljon. (PAYR Sándor: *A dunántúli ev. egyházkerület története*. I. Sopron, 1924. 34.) Oláh Ilonának végkielégítésül 1564-ben Sopronban vásárolt házat. Ő, Sopronban 1579-ben kelt végrendeletéből ítélve, evangélikussá vált. (HÁZI Jenő: *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848*. 2. köt. Bp. 1972. 712. nr. 8421. és PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek*. I. Sopron, 1910. 39.) Zluny Frangepán Anna Nádasdy Tamás nevelt lánya. Oláhcsászár Miklóssal 1560. január 21-én kötött házasságot. (Vö. Magyar Országos Levéltár, P 1314, Batthyány család levéltára, Missiles, nr. 34.399. Oláh Miklós meghívólevele Batthyány Kristófnak. Pozsony, 1559. dec. 8.)

⁸ Magyar Országos Levéltár, P 184, III. 2. A rendtartás Oláh Miklós sajátkezű javításaival és aláírásával maradt fenn. Egy részlete:

Ordo et modus tam intra, quam extra arcem Lanseer, ab omnibus ex mandato Reverendissimi Domini observandus et tenendus, qui constitutus est per Dominationem suam Reverendissimam prima die mensis Octobris. Anno Domini 1560.

...

Deinde quum ante omnia querendum sit regnum Dei, et cetera subsequentur, Deum timeant, et se invicem diligant. Nam qui se mutuo non amant, eos neque Deus charos habet, et post Deum neque Dominus Reverendissimus diligit. Preterea fidem illam, teneant, et observent, quam Sancta Mater Ecclesia (Que a Christo et eius Apostolis initium et originem habet, eotumque sequitur Doctrinam) ab antiquo observavit, et observandam precepit: et quam etiam dominus Reverendissimus observat. Neque sibi ipsis varias ac diversas in fide opiniones, aut hereses, et sectas imitandas proponant, que ab Eadem Sancta Matre Ecclesia damnatę, et explosę sunt. Quiaque enim aliam teneuerint religionem, aut fidem prae-

1561 őszén az érsek egy közelebből ismeretlen német nyelvű könyvet küld testvéreinek, Orsolyának és Ilonának.⁹

A levélben és az egy évvel későbbi rendtartásban szereplő Mihály azonos személy, a lánzséri kápolna papja lehetett. Sajnos nem sikerült vezetéknevét megállapítanunk.¹⁰ Azt viszont nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy a levélben Bódy György csanádi püspök, egri administrator (†1557 végén vagy 1558 elején) könyveiről történik említés. Bódy Oláh Miklós javadalomigazoló felszólításainak eleget tett. 1556. szeptember 18-án a király a nemrég csanádi püspöknek kinevezett Bódyra bízta az egri püspökség irányítását is. Az adminisztrátorra való kinevezéskor Oláh érsekkel egyeztetett instrukcióban arra is felszólította, hogy a városokban lehetőség szerint személyesen prédikáljon. Halálakor hagyatékát a kamara számára foglalták le.¹¹ Könyvei, amelyek közt a levél szerint több prédikációs kötet volt, Oláh Miklóshoz jutottak.

Oláh Miklós a katolikus megújulás érdekében a tridenti zsinat szellemében kívánta meg a prédikálási kötelezettséget. A zsinat többször is foglalkozott a prédikálással. 1546. április 16-án (VI. ülés) a tiszta, világos, ősi hagyományt követő szentbeszédnek fontosságáról határoztak. Később, a XXIV. ülésen a főpapok prédikálási kötelezettségéről rendelkeztek. A zsinat dekrétumainak korai magyarországi megvalósulására példa tehát Bódy György kinevezési instrukciója és a hagyatékában maradt prédikációs kötetek megléte.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Egy boroszlói humanista magyar tárgyú költeményei. A tizenhatodik század végén Szilézia különféle szellemi áramlatok és kulturális hatások keresztveződési pontja volt. Jóllehet a többnemzetiségű, s így természetes módon többnyelvű lakosság Habsburg-fennhatóság alatt állt, részben a lengyel királyság, részben a királyi Magyarország vonzáskörébe tartozott. Boroszló ezidőtájt olyan kiváló humanistáknak szolgált lakóhelyül, mint Dudith András, vagy Crato von Craffheim, a császár volt udvari orvosa. Itt született és életének nagyobb részét itt töltötte Andreas Calagius (1541–1609) is, a boroszlói humanista kör jellegzetes tagja, s a maga korában ünnepezt költője. Calagius apja még a szerény „Kalaga” névre hall-

ter illam quam Sancta Ecclesia Catholica tradit, et dominus Reverendissimus tenet, non sunt membra Christi, aut Ecclesię, sed hereticj. Dominus autem Reverendissimus veluti ecclesiasticus praelatus, tales hereticos, aut schismaticos, et eos qui vera fide deviarunt, Nullomodo pati, et tolerare, neque cum eis panem communicare, aut cibum sumere vult.

Mandat etiam dominus Reverendissimus ut domine sorores suę Dominam Annam Zlwny vestram Domini Nicolai, Deum timere, et ad veram, et Catholicam Religionem doceant, et non hereticam. Cui etiam Domine, Anne, Dominus Reverendissimus iubet, vt si vult sua filia esse, Catholicam fidem teneat, una cum ancillis suis.

Committit etiam Reverendissimus dominus, vt unum presbyterum Catholicum, non hereticum in arce teneant, qui dicat coram eis Missam, et eis, ac toti familię, Sacramenta ministret, doceatque eos. Is habeat in pecunijs solitum suum salarium, vestimentum et victum. teneantque eum omnes in honore, vti decet presbyterum. Cuius proventus postea id tempore ex decima allodiaturę aris augeri poterunt. Videndum tamen prius erit, quomodo se teneat, in servitiis divinis, quibusque moribus utatur.

Az ülésrend (In mensa Dominae Ursulae) uo.

⁹ Magyar Országos Levéltár, P 108, 84. cs. Rep. 12. X. nr. 902. Oláh Miklós Oláhcsászár Miklósnak, Bécs, 1561. október 19. ... Mittimus etiam libellum Germanicum pro matre tua et Helene sororibus nostris. Illud faciant semper Germanice coram eis legiforere[?], discantque et faciant que in eis sunt scripta.

¹⁰ Az 1579-ben tartott szombathelyi zsinaton a lánzséri urodalomból hét pap jelent meg. Közöttük volt Lánzsérről Lingván Mihály. (Vö. PAYR: *A dunántúli...* 35.) Valószínű, hogy ő lehetett a húsz évvel korábban Oláh Miklós által írt levélben és rendtartásban emlegetett pap.

¹¹ Bódyról l. JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi püspökök története, 1552–1608.* Makó, 1935. 49–54. és SUGÁR István: *Az egri püspökök története.* Bp. 1984. 259–261.

gatott, ami lengyel eredetet sejtet, és szücsmester volt, de fiát nagy gonddal iskoláztatta, s 1568-ban, a boroszlói dögvész miatt Wittenbergbe küldte tanulni.¹ Innen Calagius csak 1547-ben tért vissza szűkebb pátriájába, s akkor is, mint a lengyel Tomicki család gyermekeinek nevelője. Több lengyel protestáns iskolában tanítóskodott, majd 1576-ban a boroszlói Szent Erzsébet iskolának lett tanára, ezt az állást egészen 1591-ig töltötte be. Később (1605–1606-ban) megint lengyel környéken, Kłodzkban tanított, de életét az Odera melletti Frankfurtban fejezte be.²

Calagius nem lehetett rossz pedagógus – volt tanítványai, mint például a lengyel Piotr Wężyk még évekkel később is szívesen emlegették, s igyekeztek támogatni. De a tanítás mellett Calagius verseket is írt, s ezekkel a latin nyelvű költeményekkel nem kis hírnévre tett szert, 1597-ben még a „koszorús költő” címet is megkapta Prágában.³ A latin mellett Calagius főleg németül beszélt, de a lengyelt is jól bírta és számos, nyugat-európai peregrinációra induló lengyel főúr az ő házában szállt meg Boroszlóban. Ami műveit illeti, azok száma igen nagy, az 1577-ben, Boroszlóban kiadott *Divo Rudolpho II. Romanorum Imperatori... Vratislaviam ingresso* című alkalmi verstől az Odera melletti Frankfurtban kinyomtatott *Epigrammatum... Centuriae Sex* című, először 1602-ben megjelent gyűjteményig. Calagius számos más alkalmi verset, elsősorban epitalámiumot és epitáfiumot is írt, latinra fordította Dávid király zsolttárait (Boroszló, 1607) és lengyel szöszedettel ellátott latin nyelvkönyvet is adott ki. Bár az Országos Széchényi Könyvtárban megtaláljuk Calagius több kiadványát,⁴ kutatóink mindeddig nem méltatták kellő figyelemre ezt a mozgékony és sokoldalú sziléziai humanistát, aki időnként magyar ügyekkel is foglalkozott, pontosabban verset írt fontosabb magyar személyiségekről, illetve hozzájuk.

Az első ilyen verset Calagius még Wittenbergben írta, ahol 1568. augusztus 15-én matrikulált. Pár évvel később, 1571. május 12-én jegyezte be nevét az egyetemi anyakönyvbe⁵ az a Johannes Cerasinus (Bistricien, Transylvanus), akihöz Calagius már epigrammái első könyvében szereplő verset intézett. Ennek a 16 soros versnek az *Officia Adolescentum ex I. Offic. Libro* címet adta és azt annak a „Cerasinus”-nak ajánlotta, akit eredetileg Kirschteinnek, vagy Kirschnernek hívhattak (a „cerasus” = cseresznye szóból) és aki az erdélyi Beszterce város szülőtte volt. A következő magyar tárgyú utalás egy, a boroszlói Georgius Faberhez intézett epigramma mottójában bukkan fel, amely szerint: „In Emblema Sambuci – „Quot capita, tot sensus”.⁶ Amiből csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Calagius is buzgó olvasója volt Zsámboki-Sambucus emblémagyűjteményének, a kor egyik nagy „sikerkönyvének”.

A következő, Magyarországról elszármazott, de már nemzetközi hírű személyiség, akit Calagius epigrammára méltat, Dudith András ex-püspök, császári tanácsos. Az epigrammák második könyvében olvasható két, 28 és 8 soros vers Dudith-hoz, *Magn. viro Andreae Dudith. Oratori consiliario(ue); Caes.*, illetve *Eidem* címmel; a boroszlói költő mindkettőt 1574 táján írhatta.⁷ A disztichonokban írt versek a költő mindenkor i hivatásával, szerepével foglalkoznak, s alighanem valamilyen beszélgetéshez kapcsolódnak, hiszen Calagius feltételezhetően személyes ismerőse volt Dudithnak – úgy tűnik, éppoly jól ismerte, mint más boroszlói humanistákat (Samuel Wolff, Daniel Rindfleisch), akikhez ugyancsak írt hosszabb-rövidebb latin verset. De 1598-ig kell várnunk, míg Andreas Calagius érdeklődése tartósabban a magyarok, jobban mondva Erdély sorsa felé fordul. Ezt jelzi két epigrammája az *Epigrammatum... centuriae sex* negyedik könyvében. Mindkettő „hőse” az a Báthori Zsigmond, aki az 1598. április negyedikére Gyulafehérvárra összehívott országgyűlésen első ízben mondott le Erdély fejedelmi trónjáról.

¹ Henryk BARYCZ: *Slask w polskiej kulture umysłowej*. Katowice, 1979. 147.

² *i. m.* 155.

³ *Polski Słownik Biograficzny*. T. III. Kraków, 1937. 189.

⁴ Így az 1608-as *Melpomenes Buccina* c. epitalámiumot Esaias Jessensky házasságára, valamint a később méltatott *De Varadino... propugnacolo* c. művet.

⁵ *Album Academiae Vitebergensis*. Vol. II. (1560–1602). Halis, 1894. 195.

⁶ CALAGIUS: *Epigrammatum... Centuriae Sex*. Francofurti ad Oderam, 1602. 13.

⁷ Az *Epigrammatum...* következő, 62. lapján olvasható vers keltezése 1574.

Sigismundo Transylv. Principi, Vra-
tislaviam 16. Jun. An. 98. ingredi-
enti, nuncupatum, nor oblarum.

Quæ tibi nunc habitanda, Ducum fortissime, tanta est,

Tanta sit ô sancto Slesias orapete.

Cui frustum precer esse, rogas fortasse? Tibique

Esse Deo fasstum dante, plegam, precor.

Vt incensenda siet tua Transylvania Turcu,

Slesia presidio siet quoque nostra tuo.

Pallor? an hoc ipsum frons ardua spondet, honoraque

Oris, et armentu, celsior Orbe, tua?

Spondet id. Quid unto? Fidem sicut ipse juvenia

Fervor, et horum gloria, nota polo.

Quid, dedovint si fata tibi superesse, diuque

Hu sacrat. iocis reddere iura rear?

O tunc me non esse senem, cui frigida virtus,

Sed cui veva Virum vivida, visque, velim.

Vt tua digna cedris, ut Caesaris aëlia Radolphi

Fractaque Turcarum dicere cola queam.

Posse quidem, et quocumque velle foret tibi forte: Negatur

Sors sola. Hanc mutes æquum, erogam, tuum.

CORRECTIO.

Spes ea nostra quidem, nec sola, sed omnis, ab hoste

Qui Patriam salvam flagitat esse, fuit.

At dubie raptata Notis, evanuit auræ.

Sic res Principibus fidere, iura parum.

Absit id, infaustum omen, ut illa regina Forensis

His aliquid terris portet inieua roui.

Turbarum passim ante fatu. Largire quietem

Perpetue perpetuam cum Duci, magna DEVS.

Andreas Kalagius

**Üdvözlő vers, amelyet Zsigmondnak, Erdélyország fejedelmének
olvastam föl, midőn az Úr 1598. éve Szent Iván havának 16. napján
Pozsonyba érkezett**

*Ó, te vezérek legvitézebbike, kívánom, járj békével, boldogan a helyt,
ahol most megszállni fogsz, Szilézia földjén.*

*Netán érdezhelnéd, hogy miféle istenekhez könyörgök ezért?
Hát a minden kegyelmet adó Istenhez, hozzád és e tartományhoz
fohászodom,*

*hogy Erdélyed érintetlen légyen a törököktől,
és hogy Sziléziánk is megmaradjon oltalmad alatt.*

*Megvalna reményem? Hát nem ezt ígéri magas homlokod,
becsületes arcod, felhők fölé fellegvárkénti törő bölcsességed?*

*Hajh, de ezt ígéri! Hogy mi erre a bizonyosság? Bizonyosság rá ifjú
lelkessedésed és világszerte ismert, dicső tetteid sora.*

*Hogy mire gondolok, hogy miféle szent jogok szállnának már végre vissza e földre,
hogyha a sorsot lebírvá te kerekednél fölül?*

*Ó, akkor inkább azz óhajtanám, hogy bár ne lennék meglankadt izmú öreg,
hanem azt, hogy lennék férfiasan erős, egészséges,
hogy elmondhassam, szép termeted cédrushoz méltón magaslik föléljük,
megtörvén Rudolf császárt, s a török praktikáit.*

*Meglehet, így lesz, s tán én is megérem, csak maga
a sors tagadhatja meg ezt. Ha ezt kegyesen legyőzöd, híved leszek én is.*

KIIGAZÍTÁS

*Ebben nemcsak én reménykedtem, hanem mindazok is, akik
a haza üdvéért fohászokdtek,*

de amely tépetten már a vészes déli szélbe enyészett.

Így bíztunk fejedelminkben, de sajnos mindhiába.

*Remény nincs, s csak baljás jel, hogy romlott közállapotunk
nem hoz semmi újat már e tájra.*

*Már többfelé dől háborúság, mint dől eddig. Ó, nagy Isten,
nyújts felénk állandó fejedelemmel állandó békét!*

Latinból fordította Téglásy Imre.

DE SEVER
V A R A D I N O
H V N G A R I Æ

Propugnaculo,

STREXVE, NEC CITRA
DIVINUM AVXILIVM
ASSERTO.

M. ANDREAS CALAGIVS.

VRATISL.

Poëta Cæs. Laureatus.

PRAGÆ,

TYPIS M. DANIELIS ADAMI.

M. D. XCIX.

Jóllehet a kortársak közül senki sem értette pontosan Báthori Zsigmond első lemondásának indítékait,⁸ és mindenki úgy vélte, hogy alkalmatlan időben távozik Erdélyből, a fiatal fejedelem fejét ekkor még meglehetősen nimbusz és tisztelet övezte. Ezért amikor 1598. június 16-án, útban az oppelni hercegség felé megérkezett Boroszlóba, Calagius még lelkes versben köszöntötte. Ennek az üdvözlő versnek a címe: *Sigismundo Transylvano Principi, Vratislaviam 16 Iun. An. 98 ingredienti, noncupatum, non oblatum* és ezekkel a sorokkal kezdődik: „Quae tibi nunc habitanda, Ducum fortissime, tacta est / Tacta sit o fausto Slesias ora pede” (Ó legvitézebb herceg, az a vidék, ahol mostantól fogsz lakni, szerencsés Szilézia, melynek földjét taposod)⁹. Már ebből a versből is kiolvashatunk némi habozást, hogy helyesen tette-e Zsigmond, amikor az új török fenyegetés elől megszököve „elvbén” Rudolf császárnak adta át fejedelemségét (mielőtt még a császári segédcsapatok megérkezhetek volna Erdélybe) – ezt jelzik a költő kérdései. A második Zsigmondhoz intézett vers viszont, a *Correctio*, ami alighanem egy-két évvel később íródott, már pesszimistább hangvételű, az új „egyenetlenségre” és „zűrzavarra” utal, vagyis lényegében arra, hogy Báthori Zsigmond meggondolatlansága rengeteg bajt hozott az erdélyiekre.¹⁰

Calagius érdeklődése Erdély iránt nem hanyatlik 1599-ben sem, amikor is újabb magyar tárgyú művel jelentkezik. Ez a *De Varadino Hungariae Propugnacolo, Strenue nec Citra Divinum Auxilium Asserto* (Váradnak, Magyarország védőbástyájának derekas, de isteni segítséggel elért megoltalmazásáról) című verses krónika. Az 1598-as váradai ostrom előtörténetéhez hozzátartozik, hogy éppen Báthori Zsigmond ügyes taktikai húzásai fordították a török fő haderejét először Arad és Csanád, majd később Várad felé, vagy ahogy Szamosközy mondja: „Zsigmond áltató szavaival Erdély feldúlásától távol tartotta... Mehmedet”.¹¹ Időt tehát feltétlenül nyert az időközben lemondott fejedelem ígéretése, de a török sereg végül is Várad alá érkezett és szeptember 20/30-án ostromgyűrűbe fogta a várost és a várat. A sikertelen ostrom egészen november másodikáig tartott, ekkor a török, szokása szerint, feladta a hadműveleteket és elvonult a vár alól.

Ami a sziléziai költőt e hosszú vers írására készíthette, az a török elleni harc általános keresztény jelentőségén kívül a „sziléziai kapcsolat” lehetett, vagyis az, hogy a várost védő császári csapatokat részben egy magyar (Nyáry Pál) részben egy sziléziai (Melchior Rheder) vezette; mellettük a vár helyőrségének Király György volt a parancsnoka. Az ostrom történetének leírása közben Calagius a margón általában megnevezi a fontosabb események szereplőit, legyenek azok németek (Melchior Rotwicz, az ifjabb Godfried Rybisch), vagy magyarok (Pécsi Ferenc, Stepán István, Bornemissza Miklós). A sikertelen ostromot Calagius a vár védőinek hősiessége és elszántsága mellett (akik közül az asszonyok helytállását külön kiemeli) elsősorban az isteni gondviselésnek tulajdonítja. Ebben egyébként Szamosközy is egyetért vele, aki Mehmed pasa roppant, jól felszerelt seregének kudarcát nagyrészt a szokatlanul esős időjárásnak tudja be: a sok esőtől ugyanis sáros, latyakos lett a talaj és „a nehéz ágyúk... mozdulni sem tudtak a ragadós sárban”.¹² Igaz, hogy a továbbiakban az erdélyi történetíró még azt a szájról-szájra járó epizódot is említi, hogy az ostrom alatt Szent László bronzlova egyszer akkorát nyerített, hogy azt még a törökök is meghallották; de hathatós, ha úgy tetszik, isteni segítségnek épp elég volt a törököknek kedvezőtlen időjárás, ami megbénította seregük harcképességét.

Calagius e művének, a *De Varadino Hungariae Propugnacolo... Asserto*nak két kiadását ismerjük. A legnicai (liegnitzi) kiadás lapszámozása A2–B3, nyomdászának neve Sartorius és a kiadás éve 1599. Ez a kiadás van meg (App. H. 639 jelzet alatt) az Országos Széchényi Könyvtárnak, valamint a londoni British Librarynek. Ami a második, prágai kiadást illeti¹³ bár a sziléziai hercegnek szóló rövid ajánló vers és

⁸ Vö. SZAMOSKÖZY István: *Erdély története*. Bp. 1977. 91.

⁹ CALAGIUS: *Epigrammatum...* 13.

¹⁰ Uo. 138.

¹¹ SZAMOSKÖZY: *i. m.* 126.

¹² SZAMOSKÖZY: *i. m.* 149.

¹³ Én a varsói Biblioteka Narodowa példányát használtam, s nekik mondok köszönetet a kiadvány mikrofilmjéért. A Daniel Adam betűivel nyomtatott prágai kiadás egyébként még több más lengyelországi könyvtárban is megvan.

maga a költemény szövege azonos, ennek a kiadásnak a lapszámozása más: A2 és B3 után C és C2 következik, továbbá a szöveg utolsó lapján (a C2 hátlapján) az Úrnak való hálaadás („Victoria certe / Prima DEI est...”) és Rudolf császár éltetése („Vive / terrarum domino decus immortalis RUDOLPHO”) után még egy epigrammát olvashatunk. Ez a „Slesia, gesta equidem laudasti dicta tuorum...” kezdetű vers a szerző bőkezű patrónusainak, támogatóinak van ajánlva („Ad Patronos Clementissimos et liberalissimos, gratiarum actio Autoris”) és kelteztve is van: Prága, 1599 júniusa, amikor ezt a költeményt újra kiadták („cum Poema recuderetur”). Ez az egyetlen támpont, ami a Calagius-mű bibliográfiai pontosítását lehetővé teszi, s eszerint a legnicai kiadás már valamikor 1599 tavaszán napvilágot látott.

Andreas Calagiusnak Várad megvédéséről írt költeménye szokványos későhumanista alkalmi mű, bár verselése rutinos, hexameterei zökkenő nélkül peregnék, s nem bővelkednek mitológiai hasonlatokban. Ami némileg érdekessé teszi számunkra, az a rokonszenv, amivel a sziléziai költő a magyarokat kezeli. Báthori Zsigmondban, a fél Európa által magasztalt „törökverő hősből” ugyan csalódnia kellett, de legalább megénekelhetett egy még sokáig emlékezetes keresztény várvédelmet, egy olyan eseményt, ami ugyan nem tartozott a 15 éves háború legfontosabb hadműveletei közé, de amelyik megmutatta, hogy némi szerencsével igenis ellent lehet állni a töröknek, nem kell minden magyarországi várnak Eger sorsára jutnia. Ez volt különben talán az utolsó pillanat, amikor a Habsburg Birodalomban egy költő egyszerre lehetett császárhű és protestáns; a 17. század már olyan vallási konfliktusokkal terhes, amelyek a politikai lojalitás jellegét is átalakítják, átértelmezik.

GÖMÖRI GYÖRGY

Még egyszer Apáczai „ismeretlen munkájáról”. (Ki az RMK I 771 és RMK I 915 szerzője?)

1645-ben jelent meg Gyulafehérvárott szerzője nevének feltüntetése nélkül *Az egész keresztényi vallásnak rövid fundamentomi*.¹ (A továbbiakban: *Rövid fundamentum*.) Mivel a címlap hátán olvasható, szöveg nélküli ajánlást Apafi Mihály intézte *Petki Barbarának... Apafi Györgynek meg hagyot özvedgyének... mint szerelmes anyjának*, Szabó Károly Apafi Mihály műveként írta le e kis könyvecskét, és az ő nyomán sokáig így tartotta számon a szakirodalom. Erősítette e feltételezést, hogy „*Az együgyű kegyes olvasóhoz*” címzett, Gyulafehérvárt 1645. júl. 1-jén kelt előszó alatt szintén Apafi Mihály neve olvasható.

Már Fazakas József is megállapította azonban, hogy Apafi aligha lehet e könyv szerzője: „Apafi tizenharmadik életévét sem töltötte még be, amikor e kiadvány megjelent, úgyhogy állítólagos szerzőségét téves értelmezésnek kell tulajdonítanunk. Apafi... sehol sem mondja..., hogy ő a szerzője a kis munkának. Az ajánlás és az előszó szignálása viszont arra mutat, hogy a kiadási költségeket minden bizonnyal az Apafi család viselte...”²

A nyomtatvány valójában három kisebb művet tartalmaz. Az A_{3a}–D_{5a} lapokat tölti ki a címadó munka „*Az egész keresztényi vallásnak fundamentomi*” (A továbbiakban: *Fundamentumok*). Ez két részben fejt ki mondanivalóját. Előbb röviden, kérdés-felelet formájában ismerteti a tárgyalandó hat „fundamentumot”, amelyek az „*Istenről*”, „*Az emberről*”, „*A Christusról*”, „*Az hitről*”, „*Az hitnek kereséséről*” és *Az embernek halála után való állapítjáról*” szólnak. A feleletek végén „*Szentírásbéli bizonyságok*” olvashatók. A második rész az „*Ezeknek az hat fundamentumoknak bővebb magyarázataja*” ugyancsak kérdés-felelet formájában, kátészerűen magyarázza a hit alapjait. Szövegét a lap szélén kísérik a szentírási bizonyító helyekre vonatkozó utalások.

A *Fundamentumok* önálló, világos, tömör s jól tanulható összefoglalása a református tanításnak. Könnyen felismerhető, hogy mondanivalóját alapjában a heidelbergi kátéra építi. A második és harmadik fundamentum például a káté két jellegzetes fejezetét foglalja össze, amelyeknek címei: „*Az embernek nya-*

¹ RMK I 771.

² FAZAKAS József: *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1967. Budapest, 1969. 333.

valyásságos voltáról” és „Az embernek megszabadulásáról”.³ Így ír erről az előszó „a’ II. [fundamentum] az emberről [ti. vagy] és az embernek az eset után való nyavalyás állapotjáról. A III. a’ Jesus Christusról a’ ki közköz ez nyavallyáságból való meg szabadulásban.”⁴

A címlapon is jelzett második munka, egy rövid traktátus a D_{5b}–D_{10b} lapokon olvasható. Ez szintén két fejezetet foglal magában: „A bűn miat meg sebesítettet sziveknek kétségbenesés ellen való vizgatalasi” és „A satannak ellenvetesi s azokra való feleleti a’ vizgatalásnak.” (A traktátus a továbbiakban: *Vigasztalások*)

A harmadik munka egy 10 levélből álló újabb „A’” füzettelű ívet tesz ki. Címe: „Szent írásbeli erősségek es bizonságok, a’ melyek a’ pápistakot, Luther, Armimus és Ariusnak követőit ez következendő rövid summákban világossan az hamisságról meg győzik.” (A továbbiakban: *Szentírásbeli erősségek*) E rész leginkább bibliai „locus-gyűjteménynek” nevezhető. Egy-egy vitatott, egy mondatban megfogalmazott hitcikkhez csoportosítva sorol fel bibliai hely-megjelöléseket, azok szövegének közlése nélkül. Például: „A Szentírásra mindennek kel tanítatni, és azt tudni s’ olvasni mindeneknek szükséges.”⁵ E tételt negyvenhat bibliai hely felsorolása követi. A gyűjtemény végén rövid figyelmeztetés szól az olvasóhoz: „Ved eszedbe”. Ennek keltje „Albea Juliae 1645. Aug. 16.” Az újrakezdődő füzettelzésből és a dátumból világos, hogy e munkát utólag nyomtatták ki, és függeléként a korábban elkészült kettőhöz csatolták.

A *Szentírásbeli erősségek* később több ízben önállóan is megjelent. A váradi 1656. évi és a kolozsvári 1672. évi kiadások címe: „Menyország ki-nyittatott egygyetlen-egy szoros kapuja...”⁶ (A továbbiakban: *Menyország kapuja*) Belső címnek azonban megmaradt a *Szentírásbeli erősségek*. A tételek és a felsorolt locusok pedig 90 százalékban egyeznek az 1645. évi gyulafehérvári kiadással. A *Szentírásbeli erősségek* 41 tétele a *Menyország kapujában* 42-re van bővítve.

A *Menyország kapuját* Herepei János Apáczai Csere János művének tartotta.⁷ Érvelését elfogadta és megerősítette Bán Imre.⁸ Megállapításaik nyomán pedig egy kéziratos másolatból Fekete Csaba Apáczai műveként ki is adta a locus-gyűjteményt.⁹

Herepei érvelésének alapjául Apáczainak egy sajátkezü könyvbejegyzése szolgált, amelyet a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának „B 56”-os jelzetű, Jacobus Brandmyllerus¹⁰ 1620–1622-ben nyomtatott műveit tartalmazó kolligátuma őriz. Ennek belső kötéstábláján Apáczai kezének írásával olvasható a fent idézett *Menyország kapuja* cím. Ezt egyetlen vonással aláhúzta Apáczai, alatta pedig ötven locus-megjelölést írt össze a következő hitcikk bizonyítására: „Az Bibliának először Sido Betükben annak utanna Görög nyelven kiadattatott könyvej a P. A. es E. által olly megirattatott In [Isten] ijeje, ki csak egyedül magan a K. igaz vallasnak es az kegyes eletnek megh czalhatatlan regulaja.”¹¹

Az Apáczai által összeírt ötven locusnak ugyan tartalmilag semmi kapcsolata sincs a nyomtatott *Menyország kapujával*, de „képtelenség csak elgondolni is, hogy két különböző szerző ugyanazon hosszadalmas című, de egészen eltérő szövegű munkát készítsen.” – írja Herepei,¹² aki szerint a bejegyzés volt

³ Vö.: RMNy 909.

⁴ RMK I 771 A_{2a} pag.

⁵ RMK I 771 A_{1a} pag., függelék.

⁶ RMK I 915 és RMK I 1130.

⁷ HEREPEI János: *Adalékok Apáczai Csere János ismeretlen munkáihoz* = ItK 1964. 478–482.; és HEREPEI János: *Apáczai Csere János kézírása és ismeretlen munkája* = Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei. Szerkesztette KESERŰ Bálint. Budapest–Szeged, 1966. 480–488. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.)

⁸ BÁN Imre: *Megjegyzések Herepei Jánosnak Apáczai ismeretlen műveiről szóló közleményéhez* = ItK 1964: 483.

⁹ *Meny ország ki nyittatott Edgyetlen-egy szoros kapuja*. Szövegét sajtó alá rendezte és magyarázta FEKETE Csaba. In: *Apáczai Csere János 1625–1659*. Szerkesztette KIRÁLY László. Bp. 1975. 63–90. (Studia et acta ecclesiastica. Nova series I.)

¹⁰ Jacobus Brandmyllerus (1565–1629), bázeli prédikátor.

¹¹ A bejegyzésről készült fényképet l. FEKETE Csaba: *i. m.* 89.

¹² ItK 1964. 481.

az első tervezet, amelyből Apáczai a *Menyország kapuja* gondolatot kiformalta. Később érvelését kiegészítette azzal, hogy Apáczai 1658-ban Váradon kiadott *De mente humana* című disputációjának néhány témája azonos a *Menyország kapujának* néhány témájával.¹³

Bán Imre hozzáfűzte ehhez, hogy a följegyzéssel Apáczai valószínűleg az 1653 karácsonya előtt tartott nyilvános hitvitájára készült, amelyet „az istentagadók, pogányok, törökök, zsidók, római katolikusok, luteránusok, socinianusok, arminianusok és anabaptisták ellen” tartott.¹⁴

Sem Herepeinek, sem Bán Imrének, sem Fekete Csabának nem lehetett azonban tudomása arról, hogy az általuk Apáczainak tulajdonított munka, igaz még a *Menyország kapuja* cím nélkül, de a későbbi kiadásokkal gyakorlatilag teljesen egyező tartalommal már 1645 augusztusában napvilágot látott. A *Rövid fundamentum* függelékeként megbújó *Szentírásbeli erősségekre* annak bibliográfiai feltáratlansága miatt természetesen nem figyelhetek föl.) Apáczai azonban 1645-ben nem egészen húszévesen még a gyulafehérvári főiskola hallgatója volt. Önálló művei csak 1651-től, németalföldi tanuló évei idején kezdtek megjelenni. A bejegyzést tartalmazó Brandmyllerus-kötet sem volt még tulajdonában, hiszen ezt 1648 után külföldön vásárolta.¹⁵ Apáczai tehát Apafihoz hasonlóan életkora és a bejegyzés megalapozottan 1651–1653-ra helyezhető keletkezése folytán kizárható a lehetséges szerzők közül.

Kérdéses azonban, hogyan adhatott a maga kézírásos locus-gyűjteményének 1653-ban az 1656. évi váradi kiadásával olyan azonos címet, amely az 1645. évi gyulafehérvári kiadásban még nem szerepel. Több megoldás is lehetséges. Elképzelhető, hogy a *Menyország kapuja* cím valóban Apáczaitól származik.¹⁶ Sokkal valószínűbb azonban, hogy 1653-ban Apáczai már ismerhetett olyan kiadást, amely a *Menyország kapuja* címet viselte. Az 1656. évi váradi kinyomtatás címlapján ugyanis az olvasható, hogy „most újonnan az együgyűvékért kibocsátatott.”¹⁷ Fazakas József ismertette a *Szentírásbeli erősségekre* azt a négy leveles töredékét, amelyeket egy 1648. évi wittenbergi nyomtatvány kötetéstáblájából áztattak ki, s amely nyomdai anyagának tanúsága szerint az 1640-es évek derekán, feltételezhetően 1646-ban vagy 1647-ben jelent meg Gyulafehérvárott.¹⁸ A töredékről nem állapítható meg, hogy önállóan nyomtatták-e ki, vagy ismét a *Rövid fundamentum* függelékeként, de a váradi kiadás címlapjának idézett megjegyzése azt valószínűsíti, hogy önálló munka volt, amely már bizonyára a *Menyország kapuja* címet viselte. Feltehető tehát, hogy Apáczai az általa is ismert munka címét írta először föl, mikor anyagot gyűjtött a tervezett hitvitára, amelyben minden bizonnyal erősen támaszkodhatott e korábban megjelent munkára is. Apáczai locus-gyűjteménye tehát nem tekinthető a *Menyország kapuja* előzményének, kiindulópontjának, hanem Apáczainak ehhez írt utólagos kiegészítésének kell tartani.

A *Rövid fundamentum* színvonalából arra lehet következtetni, hogy szerzője, összeállítója érett, kiforrott személyiség. Az egész munka felépítése, szerkesztése föltűnően egyezik Keresztúri Pál 1638-ban Gyulafehérvárott kinyomtatott *Csecsemő keresztyén* című kiadványával.¹⁹ Az első tanító rész, a *Fundamentumok* kérdve kifejtő módszere, és a Heidelbergi Kátéra épített teológiája rokonítható a *Csecsemő keresztyén* első részével: A keresztyéni vallásról való catechismus, majd szintén a Heidelbergai Catechismusnak rendi szeríntel, amely szintén a Heidelbergi Kátéra alapozva fejt ki kérdés-felelet formában egyéni színezetű orthodox nézeteket.²⁰

¹³ Adattár II. 485. (l. a 7. sz. jegyzetet).

¹⁴ IiK 1964.: 483. és BÀN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 419.

¹⁵ Herepei megállapítása Adattár II. 483. (l. a 7. sz. jegyzetet).

¹⁶ Apáczai sajtókezű bejegyzése természetesen teljes bizonyossággal nem datálható, így elképzelhető, hogy 1656 után keletkezett, de ez a lehetőség valószínűtlen.

¹⁷ RMK I 915.

¹⁸ FAZAKAS József: *i. m.* 333–334. és 339. A nyomdai anyag datálása V. ECSEDY Judit szóbeli közlése alapján.

¹⁹ RMK I 678, latin nyelvű változata *Christianus lactens*. Gyulafehérvár, 1678. RMK II 508.

²⁰ CZEGLÉDY Sándor: *A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-ig*. In: *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*. Szerkesztette BARTHA Tibor. Bp. 1965. 133–134. (Studia et acta ecclesiastica I.)

A *Szentírásbeli erősségek a Csecsemő keresztyén* második részével, *A vallás dolgában való vetélkedő kérdésekkel* állítható párhuzamba, amely a *Szentírásbeli erősségek*hez hasonlóan vitatkozás céljából össze-szerkesztett bibliai idézeteket tartalmaz. A különbség csupán annyi, hogy a *Csecsemő keresztyén*ben az idézetek szövegét is közli Keresztúri, s itt-ott a maga következtetéseit is beleszövi a bizonyításba. Keresztúri két-három ezer bibliai idézetből álló tematikus „locus-gyűjteményéről”, amelynek nasználatát a mes-ter „localis memoria” elnevezéssel száz aranyon tanította, Bethlen Miklós is megemlékezik.²¹

A *Rövid fundamentum* középső részének, a *Vigasztalásoknak* témája pedig pontosan megegyezik Keresztúri 1645-ben kiadott imádságoskönyvének, a *Mennyei társalkodásnak* a témájával. Ez utóbbiban *Az Isten* vigasztalja „a’ meg-térő s bűnein kesergő, alázatos kegyes” hívét.²²

A *Mennyei társalkodás* 1645. évi kiadását nem tartotta eddig nyilván a bibliográfiai szakirodalom, de megjelenése bizonyosnak tekinthető második, 1726. évi kolozsvári kiadásának címe alapján: „*Mennyei társalkodás... A’ mellyet egynehány felelgetésekben bé-summált volt... Kereszturi Pál 1645-ben. Most pedig másodsor ki-nyomtatattott.*” Az 1645-ös évszámot és Keresztúrinak Báthory Zsófiához intézett ajánlását megőrizte az imádságoskönyvnek későbbi több mint tíz 18–19. századi kiadása is.

A *Csecsemő keresztyént* Keresztúri a Rákóczi-fiúk, az ifjabb György és Zsigmond konfirmációi viz-gájára állította össze. Feltételezhető, hogy hasonló kiadvánnyal akarták emlékeztetést tenni Apafi kon-firmációját. Apafi naplójának tanúsága szerint 1645 májusáig tanult Gyulafehérvárott Pápai Imre keze alatt.²³ Életkora alapján azonban bizonyos, hogy nem a kollégium, hanem az udvari skóla neveltje volt, miként a Rákóczi-fiúk is. Keresztúri pedig – Zoványi Jenő megállapítása szerint²⁴ – az ifjabb Rákóczi György udvari papjaként 1645-ben még részt vett a gyulafehérvári udvari iskola munkájában. A fentiek alapján megalapozottan feltételezhető, hogy ő volt a *Rövid fundamentum* és annak később *Menyország kapuja* címmel ismertté vált függeléke szerzője és szerkesztője.

Magyarázatot kell még adni a névtelen megjelentetésre. Heves polémiát robbantott ki már a *Cse-csemő keresztyén* megjelenése is (1638). Hajnal Mátyás *Kített czégér* című művével válaszolt rá (Pozsony 1640)²⁵, amit Keresztúri viszontválasza követett, a *Fel-sördült keresztyén* (Várad 1641).²⁶

1642-ben pedig kifejezetten kínos ügybe keveredett Keresztúri. Széchényi György esztergomi kano-nok, a későbbi érsek durva hangú pamfletben támadta meg a Lórántffy Zsuzsanna által bibliai citátumok-ból összeállított református hitvallást, a *Mózes és a prófétákat* (Gyulafehérvár, 1641).²⁷ Rákóczi György diplomáciai úton követelt elégtételt, ám időközben Keresztúri hasonlóan durva hangon felelt Széché-nyinek *Talio* címmel. Írása kerestezte Rákóczi diplomáciai akcióját. Az ügyet végül is III. Ferdinánd és Rákóczi megállapodása zárta le. Mindkét mű összes példányát összegyűjtötték és megsemmisítették Er-délyben és a királyi Magyarországon egyaránt. Kölcsönösen követelték a szerzők megbüntetését is.²⁸ Bár erre valószínűleg nem került sor, a történetek megfelelően indokolják, miért nem volt tanácsos Keresztú-rinak a saját neve alatt bocsátani ki egy polémikus részeket is tartalmazó írást. A névtelen megjelentetés tehát megintcsak az ő szerzősége mellett szól.

HELTAI JÁNOS

²¹ *Bethlen Miklós önéletrajzírása*. Sajtó alá rendezte V. WINDISCH Éva. Bp. 1955. I k. 153–154. (Ma-gyar Századok)

²² KERESZTÚRI Pál: *Mennyei társalkodás*. Kolozsvár, 1726. 1. pag.

²³ Erdélyi Múzeum 1900: 83, Tóth Ernő.

²⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerkesztette: LADÁNYI Sán-dor. Bp. 1977. 309.

²⁵ RMK I 704.

²⁶ RMK I 722.

²⁷ RMK I 716.

²⁸ Az 1642. évi irodalmi per szétszórt forrásközlések alapján ismert. A fontosabbak: REIZNER Já-nos: *III. Ferdinánd király rendelete magyar könyvek elkobzásáról 1642-ből* = MKsz 1881. 222–226.; SZI-LÁGYI Sándor: *Adatok az 1640–1642-iki irodalmi per történetéhez* = MKsz 1883. 249–257.; ILLÉSY János: *Nova Transylvania. Talio* = MKsz 1891. 220–231.

Sigmund von Birken magyar kapcsolatai. A Magyarországgal foglalkozó 17. századi német irodalom legkedveltebb műfaja az útleíró, illetve földrajzi irodalom. (A két fogalom a gyakorlatban nehezen választható el egymástól, a modern feldolgozások nem is vállalkoznak rá.)¹ Az egyik többször is kiadott, és fordításokban is megjelent leírás Sigmund von Birken nevéhez fűződik és először 1664-ben jelent meg Nürnbergben *Der Donau-Strand* címmel.² Sigmund von Birkenről magyarul szinte említés sem történik, munkásságával viszont gazdag német nyelvű szakirodalom foglalkozik, lévén a szerző a német barokk egyik – sok műfajban alkotó – jelentős szervező egyénisége.³ Birken magyar kapcsolatai sem korlátozhatók az említett kötet megírására, bár az összegyűjtött adatok meglehetősen sok megoldatlan kérdést hagynak maguk után.

Sigmund von Birken, aki Betulius néven is ismert, 1626-ban született a csehországi Eger folyó melletti Wildensteinben és 1681-ben halt meg Nürnbergben. 1643 és 1645 között Jenában jogot és teológiát tanult, 1645-től Wolfenbüttelben Anton Ulrich herceg nevelőjeként működött. Élete nagy részében szabad foglalkozású íróként tevékenykedett Nürnbergben, Floridan néven aktív tagja volt a Philipp Harsdörffer által alapított írói társaságnak, a *Löblicher Hirten- und Blumenorden an der Pegnitz* (Dicső Pásztor- és Virágrend a Pegnitz mentén) nevezetű költőiskolának.⁴ Harsdörffer javaslatára veszi fel tagjai közé a *Deutschgesinnte Gesellschaft*, a *Fruchtbringende Gesellschaft*nek Erwachsene néven 1658 óta tagja. 1657 és 1660 között Bayreuth-ban élt, majd a pegnitz-i *Blumenorden* választotta elöljárójává. Életéről rendkívül értékes, ám sok rejtélyt tartalmazó forrás áll a kutatók rendelkezésére. Fennmaradt ugyanis Birken részletes, tényközlésekben és szubjektív megjegyzésekben egyaránt gazdag naplója, amelynek kiadása minden hibája ellenére a barokk irodalomtörténetírás valódi szenzációjaként hatott.⁵ A magyar kapcsolatok feltárásakor elsősorban ebből a naplóból kell kiindulnunk, ugyanis a névmutatóban találunk néhány magyar nevet, és a szöveg is rejt a sajtó alá rendező által fel nem tárt érdekességeket.

A leggyakrabban előforduló magyar név gróf Nádasdy Ferencé. Erre a kapcsolatra a hazai művészet-történetírás már felfigyelt, legújabbban Rózsa György foglalkozott vele a *Mausoleum* facsimile-kiadását

¹ L. HARBSMEIER, Michael: *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-antropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen*. In: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*. Wolfenbüttel, 1982. 1–31.; *Reiseliteratur und Geographica in der Eutiner Landesbibliothek*. Hrsg. von Wolfgang GRIEP. Eutin, 1990. XI–XII.

² Az általam használt példány a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek tulajdona, jelzete Cd 22. Változatlan szövegű kiadása megjelent 1665-ben Nürnbergben (Cd 23), bővített kiadásai: *Der Vermehrte Donau-Strand*. Nürnberg, 1684. (Cd 24/1); *Neu-vermehrter Donau-Strand*. Nürnberg, 1690. (Cd 25), Nürnberg, 1715 körül (Cd 21). Olasz fordítása: *L'origine del Danubio*. Venetia, 1684. (Cd 26).

³ HALÁSZ Előd: *A német irodalom története*. 1–2. Bp. 1971. c. monográfiájában csupán egy felsorolás erejéig foglalkozik vele (204.), a *Világirodalmi Lexikon* 1. kötetében Vizkelety András írt rövid életrajzot. Bp. 1970. 941–942.

⁴ A Birkenre vonatkozó legfontosabb szakirodalom bibliográfiáját l. PYRITZ: *Bibliographie zur deutschen Literaturgeschichte des Barockzeitalters*. Bern, 1985. 69–72.; életrajzának rövid összefoglalása Hellmut ROSENFELD cikkére támaszkodik: *Neue Deutsche Biographie* Bd. 2. Berlin, 1955. 256–257.; A Birken-kutatás (még mindig) időszerű feladatairól l. GARBER, Klaus: *Sigmund von Birken: Städtischer Ordenspräsident und höfischer Dichter. Historisch-soziologischer Umriss seiner Gestalt, Analyse seines Nachlasses und Prolegomenon zur Edition seines Werkes*. In: *Sprachgesellschaften, Sozietäten, Dichtergruppen*. Hrsg. von Martin BIRCHER und Ferdinand van INGEN. Hamburg, 1978. 223–254. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung. Bd. 7.)

⁵ *Die Tagebücher des Sigmund von Birken*. Bearbeitet von Joachim KRÖLL. Bd. 1–2. Würzburg, 1971. S. 526., 566. Részletes kritikája: GARBER, Klaus: *Die Tagebücher von Birken, einige Erwägungen anlässlich ihrer Edition* = *Euphorion* 68 (1974). 88–96.

kísérő tanulmányában.⁶ A könyvművészeti remekként is számontartott kiadvány, amely – helytelenül – mint Nádasdy munkája szerepel a legtöbb nagy külföldi katalógusban, az uralkodókat ábrázoló metszetek mellett latin és német szöveget tartalmaz, és ennek a német szövegnek a névtelen fordítója Sigmund von Birken. Miután a *Mausoleum* Nürnbergben jelent meg, Birken naplójában a legtöbb megjegyzés nem Nádasdy személyére, hanem a mecénaturája eredményeképpen megjelentetett kiadvány nyomdai munkáira, Birken fordítói, korrigálói tevékenységére, a példányok elhelyezésére vonatkozik.⁷ Ismeretes ugyanakkor egy Nádasdytól származó levél is, amelyet még a 18. század közepén tettek közzé a *Blumenorden* tevékenységére vonatkozó dokumentumkötetben. Az *Amarantes* álnevű szerző, Johann Herdegen Birken műveinek felsorolása után a következőket írja:

„Der Herr von Birken hatte dieses Werk, welches der unglückselige Graf Franc. de Nadasti lateinisch in stilo lapidario geschrieben, und folgenden Titel führt: Mausoleum Regni Apostolici Regum & Ducum, in das teutsche übersetzt, es ist auch so gedruckt, daß die teutsche Übersetzung allezeit auf den lateinischen Vortrag folgt. Da ich das eigenhändige Schreiben des Autoris an unsern Seligen vor mir habe, so mag solches auch hier statt finden:

Wir haben Sein angenehmes Schreiben samt dem Einschluß zu recht erhalten, und selbigen ablesen lassen, sind zufrieden, daß der Herr also damit fortfahre, und das übrige auch ehestens vollende, und dem Endter zum Druck übergebe. Zu seiner mehrern Information dem Herrn dabey erinnernde, daß uns vor allen der jetzt gewöhnliche neuere Poetische Stilus fürnemlich beliebe. Wobey sich der Herr eines solchen moderaminis halten wird, daß Er an die lateinischen allusionen nicht gebunden seye, sondern derer zur teutschen Zierlichkeit dienenden sich gebrauche. Doch also daß ex serie historiarum nicht zu weit geschritten werde, das übrige seinem berühmten scharfsinnigen Ingenio committiret &c. Preßburg den 16. Jul. 1662.⁸

A kötet névmutatójában ugyan nem szerepel, de a figyelmes olvasó Zrínyi nevére is rábukkanhat a naplóban. Az 1664. március 13-i bejegyzéseknél olvashatjuk a következő csonka mondatot: „Der Serinischen Zug vermehret”. A sajtó alá rendező megkísérelte a megjegyzés magyarázatát: „Des österreichischen Feldherrn Serin Kriegstaten in Ungarn waren damals berühmt. Der Kalender *Deo Ter Optimo Maximo Honor et Gloria. Prognosis Astronomica... Auf das Jahr. M. DCLXIV.* von Christoph Lochner bringt sein Bild und Berichte aus seinem Heerzug in Ungarn, die möglicherweise von Birken stammen können”.⁹ Eltekintve attól, hogy Kröll osztrák hadvezérnek tartja Serin-t, az idézett naptárt illetően sajnos széleskörű könyvtári nyomozás sem vezetett eredményre. Ugyanakkor 1664. december 21-én is egy Zrínyivel kapcsolatos kalendáriumról szól a bejegyzés, ezúttal a nürnbergi Endter nyomda kiadásában: „*Cal[ender] 4B[at]t H[err] Endter eingespr[ochen] Serins Lied.*”¹⁰ Mivel közismert, hogy az alkalmi nyomtatványok között a kalendáriumok fennmaradási esélye meglehetősen kicsi, csak a szerencsében reménykedhetünk, hogy valahol rábukkan a kutatás Birken Zrínyi-verseit tartalmazó Lochner-vagy Endter-féle naptárakra.

A közelmúltban a szerencsés véletlenen túl a szisztematikus kutatás is meglepő eredményekkel gazdagította a német barokk irodalom e kiválóságára vonatkozó ismereteket. A *Neudrucke deutscher Literaturwerke* sorozatban tervezett Birken-összkiadás munkálatai közben sikerült John Roger Paasnak egy

⁶ *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni apostolici regum et primorum militantis Hungariae ducum. Nürnberg, 1664.* RÓZSA György tanulmányával. Bp. 1991. (BMHA, XXIV.); I. még: RÓZSA György: *A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini* = ItK 1970. 466–478.

⁷ *Die Tagebücher.* I. 24, 101, 110, 120, 125, 169, 392.; II. 439.

⁸ [HERDEGEN, Johann] AMARANTES: *Historische Nachricht von deß löblichen Hirten- und Blumen-Ordens an der Pegnitz.* Nürnberg, 1744. 155–156.; I. még: SPAHR, B. L.: *The Archives of the Pegnesischer Blumenorden.* Berkeley and Los Angeles, 1960. 100.; A levelet Herdegen bevezető sorai nélkül közreadta TURÓCZI-TROSTLER József is, de némileg pontatlanul, ezért nem éreztelen ismét közölni. Az idézett közlésben ugyanis néhány apróbb eltérés mellett hiányzik a Birken befejező tevékenységére utaló félmondat is: I. T. T. J.: *Magyar elemek a XVII. század német irodalmában.* Temesvár, 1914. 24.

⁹ I. m. 110.

¹⁰ I. m. 148.

teljes kötetre való eddig ismeretlen Birken-verset közreadni.¹¹ A versek részben kéziratból, részben a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum régi nyomtatványai közül kerültek elő, és közreadójuk szerint többségük unikális alkalmi nyomtatvány. Ilyen, eddig ismeretlen magyar vonatkozású munka az a nürnbergi Felssecker-nyomtatvány is, amely Birken török tárgyú verseit tartalmazza. A rézmetszetű címlap szerint a mű címe: *Teutscher und Aus-/ländischer Helden / Wie auch / Türckischer Nider-/lagen, Kriegs- und / Siegs-Calendar.* / Nürnberg./ Verlegt von Feiß-/eker. Az allegorikus képeket, lovas csatajeleneteket ábrázoló címlapmetszeten ovális keretben négy portré is található: Im. Caes. Leopoldus, Sultan Achmet, Ludwig von Baden Generaliss, és Peter Graf von Serin. A versekben Mars, a Török, Németország, a Béke, a Viszály, az Államférfi, a Német bizalom és az Egyetértés szólal meg. A Török hangján lefordíthatatlan, Magyarországra vonatkozó szójáték is hangot kap: „Wardein das war dein/ ist mein.// Ungarn/ und vielleicht nit Ungern/ wird auch bald das meine seyn”.

Sigmund von Birken több magyar vonatkozású munka kiadásában és terjesztésében volt érdekelt. Naplójában az 1666-os évnél olvasható a következő bejegyzés: „H[err] Cramer u. H[err] Tröster, wegen des Siebenbürgischen Werkleins, bey mir Ley-Kauf gem[acht] u. getr[unken].” A sajtó alá rendező megjegyzése szerint itt két műről lehet szó: „Johann Tröster *Polnisches Adlernest, darinnen des Königreichs Polen Städte, Schlösser, Flüsse, Beschaffenheit und Historie bis auf 1665 beschrieben wird.* Nürnberg, 1666. Oder *Bedrängtes Dacien* Eine übersetzung des Grafen Bethlen, Nürnberg 1666.”¹² Nem lehet egyértelműen meghatározni, vajon a két munka közül, amelyek Birken kiadásában jelentek meg, a naplóbejegyzés melyikre vonatkozik. A *Polnisches Adlernest* c. Tröster-munka ugyanis tartalmazza Sigmund von Birken verses ajánlását, amelyet eredetileg Bethlen János Erdély-története számára készített.¹³ A Zürichben megtalált egyetlen példány alapján közreadott vers magyarzatában Horst Fassel megállapítja, hogy Birken ekkor még az Opitz-féle erdélyi német kontinuitás elvét vallotta és ennek találta meg kifejeződését Tröster munkáiban is. Ugyancsak Trösterrel folytatott beszélgetésre utal néhány nap múlva a következő bejegyzés: „Mit H[errn] Tröstern an der Siebenbürgischen Landch[arte].” Ebben az esetben Tröster *Das alt- und neuteuische Dacia* c. munkája számára készített térképről van szó.¹⁴

Ezek a mozaikszerű adatok előkészíteni látszanak azt az érdeklődést, amely Sigmund von Birkent a *Donau-Strand* megírásához vezethette. Azonban éppen itt nem szabad könnyelmű feltételezésekbe bocsátkoznunk és adatok híján megelőlegeznünk azt a megállapítást, hogy Birken járhatott is Magyarországon. Duna-könyvének első kiadásában ugyanis beszámol az írás körülményeiről is, az ajánlás patronusának, Gottlieb von Windischgrätz római birodalmi grófnak szól, aki a Duna melletti Trautmansdorf birtokosa és éppen ezért könyvet kívánt iratni a Duna látásával.¹⁵ Birken egyetlen subjektív megállapítása a leírásban egyedül Trautmansdorfra vonatkozik, az összes többi látnivaló a korban erőteljesen virágzó német nyelvű földrajzi vagy útleíró irodalom nyhe átdolgozása, összeollózása. Birken a korabeli

11 *Unbekannte Gedichte und Lieder des Sigmund von Birken.* Chloe, Beihefte zum Daphnis, Bd. 11. Amsterdam–Atlanta, 1990. 394 S. 44 ill., Ismertetését l.: KREBS, Jean-Daniel: *La poésie de circonstance à l'honneur: les belles de Sigmund von Birken (1626–1681)* = *Etudes Germaniques*, 1991. 357–360.

12 *I. m.* 190. A névmutató tévesen a szerző, BETHLEN János helyett BETHLEN Gáborra utal.

13 L. Ernst WAGNER bevezető tanulmányát TRÖSTER munkájának hasonló kiadásában: *Das alt- und neuteuische Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen.* Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1666. Köln–Wien, 1981. I–XIII.; A *Polnisches Adlernest* ajánlóverséről: FASSEL, Horst: *Sigmund von Birken und Siebenbürgen* = *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* 5 (1978). 140–142.

14 *I. m.* 194.

15 Birken rendkívül gazdag levelezése fennmaradt ugyan, de mindmáig kiadatlan és az egyes részrepertóriumok sem nyújtanak biztos fogódzót. Csupán a szakirodalomra támaszkodva tétélezhetjük fel, hogy a magyarországi kapcsolatra és a *Donau-Strand* megírására vonatkozó adatok megtalálhatók a Gottlieb von Windischgrätz-cel folytatott levelezésben, amelyből 93 levél maradt fenn. Vö. GARBER, Klaus: *Private literarische Gebrauchsformen im 17. Jahrhundert: Autobiographika und Korrespondenz Sigmund von Birken.* In: *Briefe deutscher Barockautoren.* Hrsg. von Hans-Henrik KRUMMACHER. Hamburg, 1978. 107–138. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, Bd. 6.).

szokások szerint ritkán nevezi meg forrásait, elsősorban a klasszikus szerzőket, pl. Herodotost, Tacitust, Aristotelest, Strabont idézi. A későbbi, részben kortárs irodalomból Paul Hentzner, Philipp Cluverus és Martin Zeillert említi.¹⁶ Miután Birken a Duna teljes folyamát végigköveti, jól megfigyelhető, hogy a szerző a magyarországi városoknál sokkal kevesebb forrásra hivatkozik, mint a Duna melletti német, osztrák stb. városok esetében. Magyar szerzővel csak egyetlen esetben találkozunk, Kanizsa ostrománál Istvánfit idézi. A magyar források hiánya – véleményünk szerint – több feltételezést is megenged. A legegyszerűbb: Birken nem ismerte a magyar szerzőket. Ugyancsak feltételezhető, hogy Birken azt a látszatot akarta kelteni: mindent saját tapasztalata alapján írt, forrásra nem volt szüksége. Végül a legegyszerűbb megoldás: Birken jó tollú és ügyes kompilátor volt, az általa ismert német nyelvű geográfiai és történelmi irodalom elég volt ahhoz, hogy belőlük az eredetiség látszatával a kor legsikeresebb, mert legtöbb kiadást megért és legtöbb nyelvre lefordított útikönyvét hozza létre. A népszerűséghez hozzájárulhatott az is, hogy Birken művét az egyik legtöbbet foglalkoztatott rézmetsző, Johann Sandrart illusztrálta, és a kötet formailag is megfelelt a bedekker funkciójának.¹⁷

Jóllehet az információkat Birken az említett (és az elhallgatott) forrásokból meríthette, munkájának szerkezete teljesen eltér az ismert útleírásokról. A munka keletkezéséről pontos adataink vannak, mert az egyes városleírásoknál a „jelen való”, tehát az 1660–1664-es eseményekről beszél. A földrajzi leírásokat néha háttérbe szorítják a történelmi események, a mű végén pedig mintegy 40 oldalnyi *Kurz-verfasste Hungar- und Türkische Chronik* olvasható. Birken nem ragaszkodik a szigorú földrajzi realitásokhoz, munkájában olyan városok is szerepelnek, amelyeknek semmi közük a Dunához, viszont történelmük és a jelenidejű török harcok miatt érdeklődésre tarthatnak számot. A tematikus tartalommutató rendkívül jó áttekintést nyújt arról, szerzőnk milyen szempontok szerint tárgyalta a városokat, tájegységeket, és arról is képet kapunk, a kortárs olvasó érdeklődési köre milyen bedekker-használatot igényelt. A korabeli földrajzi irodalom mutatói csak alfabetikus sorrendet tartalmaznak, az igényesebb kiadványok legfeljebb a nevezetes történelmi személyiségekre utalnak. Birken tematikus jegyzéke – rövidítve – a következő témakörökre hívja fel olvasói figyelmét: keresztény városok és erődök Magyarországon, az eszéki híd, a Dunába ömlő folyók, a magyarországi királyok, a Duna melletti vásárhelyek, Ovidius sírja Magyarországon, Erdély provincia, Duna melletti városok, a Duna melletti fővárosok, a Dunába ömlő folyamok, török városok és erődök Magyarországon. A városnevek az olvasóközönség igényének megfelelően magyarul és németül is megtalálhatók.

A Birken és magyar kapcsolataival foglalkozó gyér irodalomban megoszlanak a vélemények arról, ki vagy mi inspirálta szerzőnket a magyarországi témákkal való foglalkozásra. Turóczi-Trostler József véleménye szerint: „A bécsi udvarral, az osztrák s föltehetőleg magyar nemességgel való érintkezése kelt a gáláns kor egyik ünnepelt precieux költőjében, Siegmund von Birkenben, érdeklődést Magyarország s a magyar tárgyak iránt.”¹⁸ Turóczi-Trostler is főleg a *Mausoleum*-fordítással foglalkozik, de idézi Birkennek az osztrák történelmet tárgyaló verses munkáiból a magyar történelmi személyiségekre vonatkozó szakaszokat is. Horst Helge Fassel és Klaus H. Schroeder tendenciózus tanulmánya messzebbre indítja gondolatmenetét, amikor a nürnbergi költői kört és az erdélyi emlékeit megörökítő Martin Opitzot is bevonja a vizsgálódásba. Tanulmányuk sok értékes párhuzama mellett ki kell emelni a céljukkal ellentétben álló és Birkenet megróvó „negatív” végkövetkeztetést: Birken mindig a magyar eseményekkel foglalkozik, „Temesvár és Lippa az ő számára magyar városok, Dosza [!] magyar forradalmár”.¹⁹

Az idézett, konkrét kapcsolatok mellett nem szabad azonban elfeledkeznünk arról sem, hogy az 1660-as évek eleje nemcsak Magyarország számára volt a török harcok miatt rendkívül jelentős korszak, hanem

¹⁶ RÓZSA György id. tanulmánya szerint Birken fő forrása Zeiller. Vö. RÓZSA György: *A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini* = ItK 1970. 466–478.

¹⁷ *A Dunau-Strand* illusztrációiról és különböző kiadásairól l. RÓZSA György: *Budapest régi látképei*. Bp. 1963. 43/b–f, 43/h.

¹⁸ TURÓCZI-TROSTLER J.: *i. m.* 22.

¹⁹ FASSEL, Horst Helge – SCHROEDER, Klaus H.: *Das Rumänienbild bei Sigmund von Birken (1626–1681)* = *Südost-Forschungen* 31 (1972). 164–177.

az európai közvélemény – és főleg a német nyelven olvasó közönség is – érdeklődéssel fordult a keleti szomszédok felé. A török harcokban résztvevő német csapatok, a Magyarországra utazó német vagy osztrák előkelőségek igényelték az alapvető földrajzi, történelmi ismereteket és a német nyomdák egy része, pl. a nürnbergi Endter nyomda²⁰ felismerte a piac kívánságait. Sigmund von Birken, az írásából élő, termékeny szerző pedig tehetségét a főúri megrendelők és a fizető nyomdák szolgálatába állítva szállította azokat a műveket, amelyek a kor bestsellerjeivé váltak és több évtizedre meghatározták az európai magyarságképet.

NÉMETH S. KATALIN

Moerbeke Arisztotelész-fordítása a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban. Patachich Ádám kalocsai érsek 1781 és 1784 között több kéziratot Bécsből szerzett be (például 1782. április 29-én a Bibliotheca Penkeriana aukcióján). Ebben az időben vásárolhatta a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár egyik legértékesebb kéziratát, az úgynevezett Arisztotelész-kódexet (MS 380), melynek 15. századi tulajdonosa Johannes de Bachenstein volt. A kalocsai kódex első főlió rectóján ugyanis ez áll: *Illum textum donavit Magister Johannes de Bachenstein [facultati artium studii (19. századi kéz)] wyeny*. Személyét azonban még nem sikerült azonosítani, minthogy a bécsi egyetem magiszterei között nem szerepel, ám a hallgatók között kétszer is előfordul Pachenstein de Hallis névváltozatban (*Die Matrikel der Universität Wien*. I. 1377–1450. Lieferung, Graz–Köln 1954. 121. és 185.). 1418/1419 úgynevezett téli szemeszterére beiratkozott Johannes Pachenstein de Hallis (natio Austriae), valamint 1434-ben két Pachenstein is, Georgius és Johannes (natio Rensium). Nyilvánvaló, hogy a két Johannes nem lehet azonos személy, s valószínűleg az „osztrák” Johannes, aki később magiszteri fokozatot szerezhetett, lehetett az Arisztotelész-kódex tulajdonosa. Ismerünk egy harmadik Bachensteint is: *Jean de Bachenstein canon à Florence 1435*. (Vö. Ulysse Chevalier: *Répertoire des sources Historiques du Moyen Age*. New York, 1960. 2. köt. 2355.), aki szintén számításba jöhet.

A pergamen kódex Arisztotelésztől a *Metaphysicorum libri XIV*-t, *Libri Ethicorum*-ot és *Libri Politicorum*-ot, valamint a Pseudo-Arisztotelész *Libri de Causis*-t tartalmazza. A *Libri de Causis* kolofónja 1290-re datálja a kézirat másolását. Terjedelme és fűzetjelölése: 4 XII + 5 X + (X-1) + XII + VIII + (XIII-1) = 138 ff. Mérete: 300 × 230 mm. (Vö. Szelestei N. László: *Catalogi codicum, qui in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur*, 224.)

A *Metafizika* latin szövege az úgynevezett „nova translatio” (vö. Airstoteles Latinus, *Codices, Pars Prior*, 65–66.), amely Guillelmus de Moerbeke munkája, s amely egyben a középkor utolsó Arisztotelész: *Metafizika* latin fordítása. Ez az egyetlen olyan fordítás, mely mind a 14 könyvet tartalmazza, sőt a XI. (Kappa) könyvet is, amelyet eddig még nem fordítottak le latinra. Moerbeke 1260 előtt misszionáriusként görög földön tartózkodott, s itt tanult meg görögül. 1261-től a pápai udvarban gyóntató és káplán, ahol Szent Tamás hatására görög szerzők, mindenekelőtt Arisztotelész műveinek latin fordításán dolgozik. Ebből a korai fordítói periódusból (1260–1270) származik a *Metafizika* revíziója, illetve fordítása, melyet Szent Tamás is használt. Nagybbrészt ezt a fordítást kommentálja *Metafizika*-kommentárjában. A I–X és XII könyvek korábbi fordítását, a „translatio media”-t (vö. *Aristoteles Latinus*, Band XXV 2, *Translatio Anonyma*) görög eredetivel egybevetette és javította, a XI, XIII és XIV könyveket pedig maga fordította.

A szöveg több mint 200 kéziratban maradt fenn. A legtöbb kézirat egyetlen nagy családhoz, a párizsihoz tartozik, mivel az első, párizsi példányra vezethető vissza. Némelyek közvetlenül függenek ettől,

²⁰ OLDENBOURG, Friedrich, *Die Endter*. München–Berlin, 1911.; Az Endter-nyomda későbbi magyar kapcsolatairól l. BORSA Gedeon: *XVIII. századi magyar nyelvű ponyvanyomtatványok gyűjtőkötete Münchenben*. (Martin Endter kiadványai Magyarország részére.) = OSZK Évkönyv 1981. 379–409.

más kéziratok viszont egy másodpéldánytól, mely az első példány másolata, s így szintén az eredeti első példány közvetett másolatai. Az eredeti példány elveszett, de a másodpéldány részletekben fennmaradt.

A kalocsai kézirat szövegének több részét kollacionálták (Aristoteles Latinus szerkesztősége, G. Vuillemin-Diem), mely bizonyítja, hogy a kalocsai szöveg az első párizsi példány (P¹) másolata, ámde nem közvetlenül erről másolták, hanem ennek másodpéldányáról. A szöveg Aristoteles Latinus XXV 3 kötetében 1994 végén jelenik meg: *Recensio et Translatio Guillelmi Moerbeke* címen, mely tartalmazza G. Vuillemin-Diem (bevezetője külön kötetben) szövegkritikai kutatásainak eredményeit.

BOROS ISTVÁN

Kőrösi Csoma göttingeni olvasmányai. Nyugati útlevélének láttamozása szerint¹ első tibetistánk 1816. április elejétől 1818. július végéig tartózkodott Göttingenben; az ottani világhírű Georg-August Egyetemen öt félévet hallgatott. Felvett tárgyairól kevés biztosat tudunk, mivel mindmáig nem sikerült megtalálni ezek igazolását, s szabványos „végbizonyítványa” nem tért ki rájuk. Az életrajzírók mégis előszeretettel vitatják napjainkig (vélt) professzorai hatását őshazakereső elhatározására, ázsiai útitervére. Csoma befolyásolásában, felkészülésében általában nagy fontosságot tulajdonítanak német nyelvű tanintézménye könyvtárának is, amelyet hozzáférhetősége és rendkívül gazdag, kitűnően választott anyaga miatt a maga nemében a kor legjobbjának tekinthetünk. Egy idő óta fenntartás nélkül elfogadják és reprodukálják kikölcsönzött olvasmányainak azt a lajstromát, amelyet 1942-ben Cholnoky Jenő közzétett.² S mivel ez viszonylag kevés művet tartalmaz, a hunok-magyarok eredetével ill. a Távol-Kelettel nem mutat összefüggést, és az első három beiratkozott szemeszter után érthetetlenül megszakad, tüzetesebben nem vizsgálják, hanem beérik a feltételezéssel; „... az őt érdeklő igazi szakmunkákat Kőrösi a könyvtárteremben lévő szabad polcokról kiemelve, a helyszínen tanulmányozhatta. [...] Az igazi dolgozószoba számára itt is az egyetem könyvtárának olvasóterme volt, ahol tudósi gyönyörűségében elrövedve vallatta az őt érdeklő forrásokat.”³

1991-ben már megcáfoltam ezt a hiedelmet:⁴ a Georg-August Universitát Csoma idejében hetente mindössze nyolc órát tartott nyitva: anyagát ez alatt csak szolgálatos segéderő közreműködésével, meglehetősen kényelmetlen pultokon, asztalokon tanulmányozhatták a tanárok, diákok és az erre feljogosított elismert, tanult személyek. (Kikölcsönözni is csupán akkor lehetett az erre fenntartott helyen egy szabályosan kitöltött oktávó szelvény ellenében. Nem főnemes hallgatóktól egy professzor jóátállítását is kérték. A keresést-választást katalógusok könnyítették meg.) Ezúttal az említett Cholnoky-féle listát szeretném helyesbíteni, ill. kiegészíteni és röviden jellemezni, majd arra a kérdésre választ adni: nem dolgozhatott-e Csoma egyetemén könyvtárosi kisegítőként?

Cholnoky Jenő göttingeni forrásaként Mortensenné úrnót ottani, hadbavonult földrajz-professzor kollégájának feleségét jelölte meg, aki „szíves volt kikeresni a könyvtár irattárából, hogy (Csoma) „milyen könyveket kölcsönzött ki”. Közlebbi támpontul megadhatta volna – de nem tette – a Georg-August Kézirattárában őrzött „Bibl. Arch. Ausleihregister B”-t (azaz a kölcsönzési napló diákoknak fenntar-

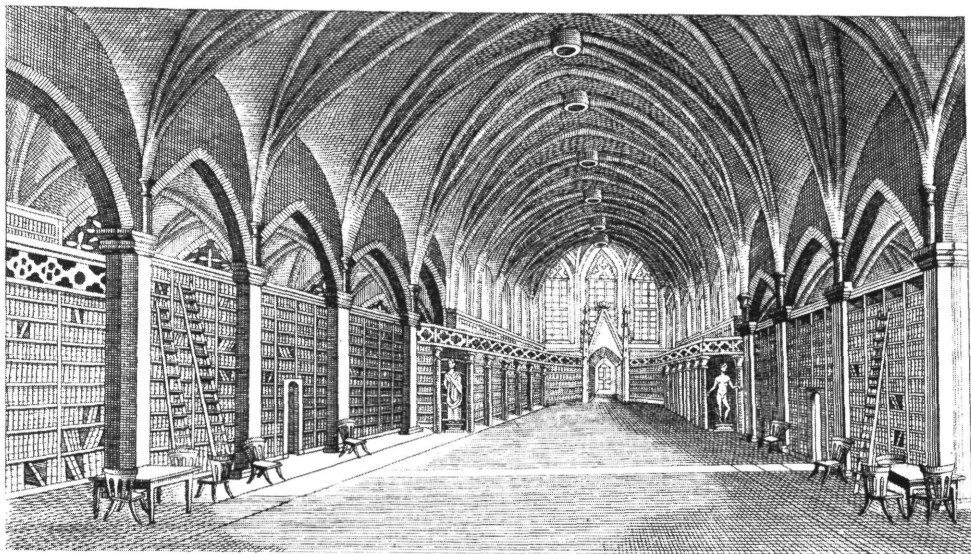
¹ L.: CSETRI Elek: *Kőrösi Csoma Sándor nyugati útlevele* = Magyar Tudomány 1991. 11. 1389–1996.

² Vö. *Kőrösi Csoma Sándor Göttingenben* = Turán XXV. 1. 8–20. különösen 13–14.

³ CSETRI Elek: *Kőrösi Csoma Sándor*. Bukarest, Kriterion, 1984. 53. L. továbbá: CSETRI Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása*. Bukarest, Kriterion, 1979. 161–162; SZILÁGYI Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában*. Bp. Gondolat, 1987. 108–109.

⁴ L. *A könyvtáros Csoma göttingeni modellje*. III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, Szeged, 1991. aug. 12–16.

tott) köteteit. Ezek több kézre valló, gót betűs, nem egyszer rövidített és vastagon áthúzott bejegyzéseit Dr. Christiane Kind-Doerne könyvtáros lekötelező segítségével⁵ átnézve, Kőrösi neve mellett az alábbi adatokat találtam.

Der Grosse Bibliotheks Saal zu Göttingen.

*Kőrösi Csoma bejegyzett kölcsönzései a Georg-August
Universität könyvtárának naplója szerint*

Jelmagyarázat: Ch-M = Cholnoky-Mortensen (l. szöveg)

* = Nem szerepel Ch-M listáján

+ = Más dátummal tünteti fel Ch-M

Sz = Szilágyi Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor levelesládája*. Bp., Szépirodalmi, 1984, 47–48.

GV = *Gesamt Verzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums 1700–1910*. (Hilmar Schmuck & Willi Gorzny, KG: Saur, 1985)

K = A Georgia Augusta katalógusa

Sor- szám	Dátum	Szerző – cím Ha a rövidített bejegyzés érthetetlen, alkalmasint pontosított szerző és cím	Jelzet lap
--------------	-------	---	---------------

1816 tavaszi félév és nyár

1	ápr. 30	Nösselts Anweisung zur Bücherknnss [Nösselts Anweisung zur Kenntniss theologischer Bücher, Leipzig 1779. /Ch-M/]	31 r
2	" "	Stuhlmann, Hiob e. religiöses Gedicht [Stuhlmann, M. H., Hiob, ein religiöses Gedicht, aus dem Hebraischen übersetzt. 8. Ausg.; /K;/GV/]	39 r
3	máj. 25+	Herder's ges Werke zur Rel 4	19 r
4	jún. 17+	Herders Werke zur Rel. und Theol. 5. 6	19 v

⁵ L. tőle témánkba vágó monográfiáját: *Die Niedersächsische Staat- und Universitätsbibliothek Göttingen*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1986. különösképpen 88–93.

Sor- szám	Dátum	Szerző – cím Ha a rövidített bejegyzés érthetetlen, alkalmasint pontosított szerző és cím	Jelzet lap
5	jún.	22 Marmontel, oeuvres 11. 12	28 v
6	júl.	4 Fenelon, Dialogue des morts	
7 *	júl.	22 Marmontel oeuvres 13. 14.	29 v
8	aug.	9 Xenoph. Cyropaed, ed. Zeunii	48 r
9	aug.	13+ Florian Gonsalve de Cord. [Gonzalve de Cordou ou Grenade recon- quise.. Part 1. 2. Paris 1791. /Ch–M/]	
10	"	" Homers Odys v Voss 1793	21 r
11	"	" Homers Odys. ed Alter	"
12	"	" Marmontel Belisaire	30 r
13	"	" Zollikofers Predigten 5. 6. [Georg Joachim Zollikofer, Predigten 49 v 15 vols. Leipzig, 1798–1804 /GV/]	
14	"	27 Barthelemy voyage 1. 2.	7 r
15	"	" Marmontel Belisaire 17?7	30 v

1816–1817 őszi-téli félév

16	szept.	17 Barthelemy voyage du jeune Anach. 3. 4. [Barthélemy: Voyage du jeune Anacharsis en Grèce 1788 /Ch–M/]	5 r
17	"	" Herders Geist der Hebr. Poes.	22 r
18 *	okt.	8 Barthelemy voyage du jeune An. 5. 6.	5 r
19	nov.	6+ Euripides tragoed. Ed Parson	15 r
20	"	"+ Essay par Pindar [Essai sur Pindare, contenant une traduction de quel- ques Odes de ce poète, avec une analyse raisonnée et des notes his- toriques, poétiques et grammaticales par Mr. Vanvilliers à Paris, 1722; /K/]	"
21	"	" Pindari carmina ed Beck	42 v
22	"	20 Ammers [?] u. Barth. Journal	27 v
23	"	" Barthelemy voyage 1. 2.	6 v
24	"	" Mythologie des Indiennes 1.2	35 v
25	dec.	13 Le Sage, Gilblas 3. 4.	52 r
26	"	18 Voltaire histoire generale 3. 4.	59 v
27	"	24 Herders Geist der Hebr. Poesie	
28	"	" Voltaire histoire general 2	59 v
29 *	jan.	9 Villers influence de la revol. [Charles François Dominique de Villers: Essai sur l'esprit et l'influence de la réformation de Luther, Paris & Metz, 1804; /K/]	"
30	"	23+ Sophocle par Dupuy	53 v
31	"	" Vet. Testamentum 1653	58 r
32	febr.	3 Kants Religion 1793	30 v
33	"	"+ Pindars Pyth. Hymn. u Gedichte [Phytische Siegeshymnen. Mit erkl. 44 r und kritischen Anmerkungen verdensch v. Fried. Gedike; /K/]	
34	"	12 Brumoy théâtre 1–2 = 1732	9 r
35 *	"	" Machiavelli Opere T 3. 1726	
36 *	"	18 Meiners Gesch. d. Rel. 2	38 v
37	"	25+ Brumoy theatres des Grecs 3–6	9 v

Sor- szám	Dátum	Szerző – cím Ha a rövidített bejegyzés érthetetlen, alkalmasint pontosított szerző és cím	Jelzet lap
38	"	" ⁺ Dante la Divina comedia 1555	14 v
39	"	" Euripides dram. ed. Zimm. T 3	
40 *	"	" Machiavelli Istoria Fiorent. 1537	39 r
41 *	márc.	4 Grothe?[Grätsch]?... olvashatatlan]	21 v
1817 tavaszi félév és nyár			
42	ápr.	19 Eichorn's Einleitung 1 [Historish-kritische Einleitung in das alte Testa- ment. 3. Ausgabe, 1805. /Ch-M/]	13 r
43 *	"	" Harmers observations on div. pass. [Thomas Harmer: Observations on 23 v divers passages of scripture grounded on and circumstances maintained in books of voyages & travels in the East, London, 1764; /K/]	
44 *	"	" Homers Ilias & Voss ed. 2	20 v
45	"	25 Annillon Histoire de la rev	1 r
46	"	" Schillers sämtliche Werke 1-2	44 r
47	máj.	13 Cramer Ital. Wörterbuch	8 v
48	"	" Herodotus ed. Schaefer 1800	21 r
49	"	" Herodote trad. p Larder 2	"
50 *	jún.	6 Eichorns Einleitung	13 r
51	"	" Eichorns Urgesch. v. Gabler	"
52	"	10 Bocaccio decamer. 1529	5 r
53	"	" Muratori della perfetta poes. [Lud. Ant. Muratori: Della perfetta Poe- sia Italiana. T. 1 & 2, Venezia, 1730. /Ch-M/]	32 v
54	"	19 Tasso Gierusalemme Lib 1768 [Torquato Tasso: La Gerusalemme libe- rata. T. 1-2. Parigi, 1768; /Ch-M/]	49 v
55 *	júl.	25 Denina rivoluzioni T. 1 [Carlo Denina: Rivoluzioni della Germania, T. 11 v 1-6 Firenze, 1804; /K/]	
56	aug.	19 ⁺ Robertson's history of Charles V. I [William Robertson: History of the 42 v reign of the Emperor Charles V. T. 1-3, London, 1769; /K/]	
57	szept.	3 Merle spanische Gramm.	34 v

A bemutatott 57 kikölcsönzés Cholnoky összegzésénél 19 kikéréssel több. Négy alkalommal – esetleg kiadváltoztatással – (12–15, 14–23, 17–27, 42–50) ismételt. Öt esetben több kötetes művek tételekre bontott elvitele (3–4, 5–7, 14–18, 26–28, 34–37) bővíti. Mindezek levonása után 48 mű marad. Belőlük 11 teológiai, vallástörténeti, ill. vallásfilozófiai; 13 ógörög szépirodalom vagy irodalomtörténeti munka; 9 egyéb (főleg történelmi tárgyú) szépirodalom; 8 történelemtanulmány; egy szemelvényes irodalomtörténeti áttekintés; egy nyelvtan; egy szótár; kettő tartalmilag nehezen meghatározható; egy kibetűzhetetlen. Nyelvüket tekintve 13 francia, 7 olasz, kettő angol – míg legalább 11 német. Csak egy távol-keleti vonatkozású kiadvány fordul elő köztük; turkológiai anyag, nyelvészeti értekezés, ill. modern útleírás egyáltalán nem.

Szintén meglep, hogy egyetemi könyvtárából Kőrösi két utolsó göttingeni féléve alatt nem vett ki könyvet. Elmaradásával nem takaríthatott meg pénzt, csak időt, mivel a könyvtár használata ingyenes volt. Mást sem igen bízhatott meg kölcsönzéssel maga helyett, mert ezt a bevezetett jótállási rendszer

akadályozta,⁶ s a rendszabály egyértelműen tiltotta.⁷ Mi lett volna azonban, ha besegít a könyvtárszolgálatba, ezzel angol ösztöndíjra kiegészítésére mellékjövdelemre tesz szert és a könyvtárba szabad bejárást nyer? Erre a göttingeni állapotok egyszerűen nem adtak neki lehetőséget. Az állami Georg-August-Universität könyvtárosainak tehermentesítésére akkoriban alkalmazott ugyan 2–3 ún. „beengedett” diákot („Accessisten”), mint pl. Jugler (1816–1817), Dilthey (1818–1821), Jacobi (1818), de ez utóbbiakat magánpályázat útján, szakmailag elismert németek körében toborozta.⁸ Csoma göttingeni olvasmányainak rejtélye 1817 őszétől 1818 nyaráig tehát továbbra is megfejtésre vár.

MARCELL PÉTER

Szerkeszthette-e Somogyi Károly A magyar korona országaihoz tartozó római katolikus papság és szerzetesrendek egyetemes névtárát? *A Magyar írók élete és munkái* XII. kötetében Szinnyi József Somogyi (Cszimazia) Károlyról írt szócikkében olvasható a következő adat: „Munkái:…5. A magyar korona országaihoz tartozó római kath. papság és szerzetesrendek egyetemes névtára. Szerkeszti S. Somogyi Károly. Bpest, 1878.”¹ Elképzelhető, hogy ezt a közlést elfogadva szerepelteti az 1969-ben kiadott *Magyar életrajzi lexikon* is Somogyi Károly műveként az említett névtárt.²

A kérdéses könyv borítóján ez áll: „Szerkeszti S. Somogyi K. áldozár”, a címlapon pedig: „Szerkeszti S. Somogyi K”. Kiszlingstein *Magyar könyvészet*e nem oldja fel a névrövidítést.³ Mivel Somogyi Károly ismert egyházi író volt, lehet, hogy Szinnyi automatikusan Károlyra egészítette ki a K. kezdőbetűt, ennek jogossága a névtár alapján azonban nem bizonyítható. Szerepel több Somogyi is a névtárban, de egyikük sem S. Somogyi. Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában, talán épp Szinnyi nyomán, S. Somogyi K[ároly] kiegészítés szerepel.

Mindezek ellenére állíthatjuk: nem Somogyi Károly volt a kötet szerkesztője.

Somogyi Károly 1888-ban halt meg, így életművébe belefért volna ez a munka is, amelynek 12. lapján ez olvasható: „Komáromi főesperes: N[agy]s[á]g[os] és főtiszt.[elendő] Somogyi Károly ur, B.[oldogságos] Sz.[úr]ról nevezett zebegény-hegyi apát, a magy. tud. akad. lev.[elező] tagja, egyházmegyei bíráló, zsinati vizsg.[áló], theol.[ógiai] tudor.” Ha valóban ő szerkesztette volna a kötetet, neve mellett a címlapon bizonyosan valamelyik egyházi méltósága vagy tudományos címe szerepelt volna, s nem csupán annyi: áldozár.

A Magyar Tudományos Akadémia almanachjában megjelent nekrológ nem említi meg ezt a névtárt Somogyi művei között.⁴

⁶ Kb. 1817. október közepéig Csomáért Carl Friedrich Stäudlin teológus professzor, majd ennek protektori kinevezését követően (1817. szeptember) Johann Gottfried Eichhorn bölcsészkar professzor kezkeskedett.

⁷ L. az alapvető és teljesen világos *Reglement enthaltend die neuen Gesetze über den Gebrauch der Königlichen Bibliothek zu Göttingen*. 11. cikkely. Cassel, 1813. április 17. (Az *Academische Gesetze der Universität zu Göttingen* első függeléke. — Megtalálható az érintett intézmény kéziratárában.)

⁸ L. HARTMANN, Karl Julius – FÜCHSEL, Hans: *Geschichte der Göttinger Universitäts-Bibliothek*. Göttingen, Vanderhoeck & Ruprecht, 1937. 167. Az „Accessisten”-re vonatkozó személyi adatokat a Niedersächsische Staat- und Universitätsbibliothek kéziratárának (Handschriftenabteilung) katalógusában találtam. — Megjegyzés: A szerzőnek minden idézett kikölcsönzési bejegyzéséről fénymásolata van.

¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1908. 12. köt. 1268–1271. hasáb.

² *Magyar életrajzi lexikon* Bp. 1969. 646.

³ KISZLINGSTEIN Sándor: *Magyar könyvészet. II. kötet. 1878–1885*. Bp. 1980. 323.

⁴ *Magyar tudományos akadémiai almanach polgári és csillagászati naptárral MDCCCLXXXIX-re*. Bp. 1889. 354–355.

Ennél fontosabb bizonyíték azonban a kortárs szerző, Zelliger Alajos munkája, az *Esztergom-vármegyei írók vagyis Esztergom városában és vármegyében született vagy működött írók koszorúja*, amely az önálló művek mellett felsorolja a kisebb cikkeket, sőt egy előszót is említ, de ő sem veszi fel az 1878-as névtárt.⁵ Zelliger másik, 1893-ban kiadott művében sem idézi a névtárt Somogyi nevével.⁶

Ahhoz, hogy ne tekinthessük Somogyi Károly munkájának a fenti névtár szerkesztését, elegendő, ha kezünkbe vesszük azt a kötetet, amely saját példány volt.⁷ A hátsó borítón a következő, kék ceruzával írt sorok olvashatók, Somogyi jellegzetes betűivel:

„Kontármű, pénzkeresés...

A régi illynemű könyvek hasonlíthatlanul jobbak. Ez alászállás jele.

Aradot keresteteti félórág, s még sem fogja az olvasó megtudni, hogy minoritáké-e!

Ebed — egy név, s az esztergomi Ebed a mármarosítól egész oldal által van elválasztva.*

29. l. a gutai pleb.[ános]-nak oda van téve, h[ogy] a természettud. társ. tagja — De Meszlényinek nincs, h[ogy] apát!”

(* A névtárhoz ugyanis név- és topográfiai mutatók tartoznak, ezeket azonban nem szoros alfabetikus sorrendben szerkesztették, hanem előfordulásuk rendjében sorolták fel a személy- és helyneveket az egyes betűk alatt.)

A kötet zárszavából megtudjuk:

„Amit azonban megtehtünk, mindent megtettünk ezen *érdekes és hiánypótló mű* emelésére. Áldozatkészségünk úgy a kiállítás szépsége, mint az illusztráció emelése körül korlátokat nem ismert. Igyekezünk a főlistát kath. magyar papság igényeihez és nevéhez méltó művet állítani ki, a mely az általunk kezdeményezett rendszerben, csak kísérlet, és mint ilyen hiánnyal birhat, de egy messzebb fejlesztendő egyházi statistikának és topográfiának mintegy első csiráját képezheti.”

Somogyi bejegyzése nemcsak a kötet szerkesztésében való közreműködését zárja ki, hanem egyben minősíti is a névtárt mint „kísérletet”.

NAGY ERZSÉBET

Beély Fidél és az első magyar pedagógiai bibliográfia. Beély Fidél, a Bakonybélben működő benccs tanárképző tanára 1848. március 10-én a következő levelet juttatta el Toldy Ferencnek, két vaskos kötet kíséretében:

„Tekintetes Tudós Titoknok úr!

Szerencsés vagyok ez alkalommal a nevelésről írt, és csak imént megjelent munkámból Ttes Titoknok úrnak két példányt küldhetni. Az egyikkel tisztelem jeléül jó kegyednek kedveskedni, a másikat méltotassék az academia könyvtárába helyezni. Több évi tanárságom e kalászaival szeretett honunk szelleme javait, s academiánk, mellynek parányi tagja én is vagyok, díszét vágytam nevelni. Méltotassék hazafíúii törekvésem becses figyelmébe méltotatni, s oly szívvvel fogadni, milyennel azt küldöm.

Tartson meg Ttes Titoknok úr továbbra is szíves indulataival, ki megkülönböztetett tisztelettel vagyok tekintetes titoknok úrnak alázatos szolgálója:

Bakonybél, 1848. március 10.-én Beély Fidél tanár”

A mű, amelyet a fenti szavakkal ajánlott Toldy Ferenc figyelmébe a szerző, az *Alapnézetek a nevelés és a leendő nevelő s tanítóról különös tekintettel a tan történeti viszontagságára és literaturára*¹ címet viseli.

⁵ Bp. 1888. 207–209.

⁶ ZELLIGER Alajos: *Egyházi írók csarnoka. Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága.* Bio- és biblio-graphiai gyűjtemény. Nagyszombat, 1893. 482–483.

⁷ A szegedi Somogyi-könyvtár A. f. 11 raktári jelzetű kötete.

¹ Megjelent Pozsonyban. 1848. 162.

Becsés darabja pedagógiaelméleti irodalmunknak, már csak azért is, mert ez tartalmazza az első jelentősebb egyetemes neveléstörténeti összefoglalást magyar nyelven, és ennek függelékében szerepel az első egyetemes és magyar pedagógiai bibliográfia.

Beély Fidél életéről, elméleti pedagógiai munkásságáról nem készült összefoglaló munka, sőt még nagyobb tanulmány sem. Ezért érdemes röviden áttekinteni működésének 1848-ig – főműve megjelenéséig – terjedő első szakaszát.

Briedl József (a Beély Fidél nevet később vette fel) 1807. július 5-én született Székesfehérváron, polgári családban. Édesapját korán elvesztette, de édesanyja minden áldozatot vállalva taníttatta fiát, aki már kora gyermekkorától kezdve tehetséges, szorgalmas diáknak bizonyult. Elemi és középfokú tanulmányait szülővárosában végezte kiváló eredménnyel. „Egyedül csak a tanító szerzetes életre lévén kedvem s hivatásom, tanítóim ajánlatára a Szt. Benedek rendjét választom, melybe 1822. szeptemberében, a szokott próbatételt kiállva fölvettem és october 16-án fölöltöztettek, Fidél nevet nyerve”.² Pannonhalmán négy évig tanult, majd Bakonybélbe ment, hogy ott a költészet- és szónoklattan, valamint a nevelés- és tanítástant tanulmányozza. 1830. augusztus 6-án áldozópappá szentelték. Rövid ideig mint egyházi szónok működött Pannonhalmán. Guzmics Izidor, a nagyműveltségű, neohumanista elveket valló költő, Kazinczy szeretett és nagyrabecsült barátja, felfigyelt a tehetséges ifjúra. 1832-ben, bakonybéli apáttá történt kinevezésekor magával vitte Beély Fidélt a tanárképzőként működő apátságba. Őt találta alkalmasnak az oklevéltan, az esztétika, de főként a nevelés- és oktatástan tanítására. Egyidejűleg kinevezte a könyvtár órává is. A fiatal tanár ebben az időben kezdett komolyan foglalkozni a nevelés elméleti kérdéseivel. Számos nyelven olvasott, és a bakonybéli könyvtár gazdag pedagógiai anyaga rendelkezésére állt. Németből és angolból fordított pedagógiai tárgyú írásokat, és ekkor kezdett publikálni is. Az 1830-as években az *Athenaeum*, a *Tudománytár* és az *Egyházi Tár* című folyóiratokban tette közzé pedagógiai tárgyú írásait. Írt Kant és Jacotot nevelési nézeteiről, a természettan oktatásának fontosságáról, az erkölcsi nevelésről, a tanulók nyilvános próbatételeinek hasznáról.³ Leginkább azonban a nevelő személyisége, a jó tanár jellemvonásai foglalkoztatták. Elméleti pedagógiai munkásságának elismeréséül 1839. november 22-én az akadémia Beély Fidélt levelező tagjává választotta. „E megtiszteltetés új ösztön és buzdítás vala nékem, minden erőmet és üres időmet egyedül a virágzó magyar literatúrának elemozdítására fordítom, mit... földi pályám végéig állhatatosan is fogok tenni.”⁴ – írja önéletrajzában.

Főműve, az *Alapnézetek a nevelésről...* már 1842-ben elkészült, de különféle cenzúraproblémák miatt csak 1848-ban láthatott napvilágot. Egy 1842-ből származó levelében⁵ Beély Fidél keserű szavakkal panaszkodik Toldy Ferencnek a hazai cenzúra-viszonyokra: „Ha valaki később ezt a művet olvasni fogja, csodálkozni fog, mint lehetett ezt a munkát a tizenkilencedik században a nyomtatástól eltiltani. Ha van is benne néhány constructio mely a mostani renddel némileg ütközik, nem oly súlyos, hogy eltiltasson, midőn ennél veszélyesebb darabok is kerülhetnek sajtó alá.”

A mű előszavában Beély megállapítja: „Korunkban, melyet a haladás korának, s a finomabb műveltség korszakának nevezünk, nincs ügy, tárgy s dolog, melyért oly általános buzgalom s lelkesedés uralgna, mint a nevelés, s különösen az alsóbb rendű, s sorsúak czélszerű nevelése.”⁶

Az egész társadalom tesz a nevelés ügyéért, ezért Beély is úgy gondolja, gyakorlati tapasztalatai és elméleti ismeretei elegendőek akkor, hogy ő is tegyen valamit.

² BEÉLY FIDÉL: *Életem rajza*, MTA Kézirattár, K. 1230: 16. 2.

³ *Eszmék az idomi s anyagi nevelés egybekötéséről a tanításban* = Athenaeum 1839. 47. és 48. sz.; *A tanulók nyilvános próbatételének fontossága és céljai* = Athenaeum 1840. 49. és 50. sz.; *Kivonatok egy nevelő naplókönyvéből* = Egyházi Tár 1838. 32–46.; *Néhány szó az erkölcsi nevelésről* = Egyházi Tár 1835. 41–49. stb.

⁴ BEÉLY FIDÉL: *Életem rajza*, MTA Kézirattár, K. 1230: 16. 4.

⁵ *Beély Fidél levelei Toldy Ferenchez*, MTA Kézirattár, Magyar Irodalmi Levelezés 4r. 61. sz.

⁶ BEÉLY FIDÉL: *Alapnézetek a nevelés, és leendő nevelő s tanítóról, különös tekintettel a tan történeti viszontagságára és literatúrájára*, Pozsony, 1848. 1.

„Nem indított engem akár önhaszon, akár bármely más mellékes tekintet e' munkám közrebocsátására: hanem, és csupán azon buzgalom és lelkesedés, melylyel a' nevelés ügyét ölelem; és azon tiszta szeretet, és bizodalom az ifjúság iránt, melynek tanításával életem' pályájának legszebb éveit, és mondhatom legörömteljesebb élvezettel eltöltém.”⁷

Úgy érzi, kötelességét teljesíti, „midőn a munkácskáját a szeretett hon számolýára teszi.” A művet a gyakorló pedagógusoknak szánja, őket kívánja segíteni munkájukban. A könyve első részében Beély általános nevelésfilozófiai elveket, tételeket fogalmaz meg.

A nevelés fogalmát tágabb és szűkebb értelemben is meghatározza. Tágabb értelemben a nevelés nem más, mint „mindazon tárgyak, dolgok, lények, körülmények s viszonyok” melyek a gyermekre befolyást gyakorolnak. Szűkebb értelemben a nevelés „nem egyéb mint az ifjú ember' testi lelki, és szellemi tehetségei', 's ereinek első éveiben szabályszerűleg eszközölt kifejlesztése, 's tökéletesítése. E' kifejlesztése, 's tökéletesítése az emberben elrejtett legszebb tehetségeknek egyszersmind tárgya a' nevelésnek.”

Ezután Beély a nevelés céljának meghatározását kísérli meg. Nézete szerint a nevelés célja

„az ember testi, lelki és szellemi tehetségeit, 's tulajdonait természeti épségökben föntartsa, 's megőrizze, hogy a tehetségeknek rejtjező csiráit fölébressze, gyengéden dajkálja, a' leghathatósabb eszközök által munkálkodás, és működésre képesítse, vagyis lehetőkép tökélesítse, hogy a' sokféle fogyatkozások nem különben, mint a' test, vannak alávetve, melyet a' külv, 's bel körülmények befolyása miatt ezer baj fenyeget, idején észrevegye, a' fogyatkozások' kuforrásait sikeresen eltömje, alkalmas eszközök, és öntehetségei, 's erei fölött szigorun örkódhessék, azokat épségökben föntarthassa, az észrevett fogyatkozások, 's hiányokat idején meggyógyíthassa, eszerek által a' hiányokat, 's imigy az erők természeti állapotját minél hamarabb visszaállítsa, végül hogy a' nevelés' 's nevelőnek kezei alól egykor kiszabaduló embert képessé tegye, ki a' kezdett pályán dicséretesen haladhasson, öntehetségei, 's erei fölött szigorun örkódhessék, azokat épségökben föntarthassa, az észrevett fogyatkozások, 's hiányokat idején meggyógyíthassa, szóval: önmagát a' legcélszerűbb eszközök által élete végéig tökéletesíthesse.”

Beély azt vallja, hogy „az ember csak nevelés által válig emberré: Nevelés nélkü elvadul az ember. A szerző szerint a nevelés célja: először, hogy jámbor, 's erkölcsös embert; másodsor, hogy a' köztársaságnak hasznos tagot, 's polgárt képezzen”^{8,9} Felsorolja és elemzi a nevelés alapelveit is. Nézete szerint:

„A nevelés legyen általános, azaz terjeszkedjék ki minden lehető testi lelki, és szellemi tehetségeinkre; a' legparányibb erő se maradjon miveletlenül; egyik a' másiknak rovatára szerföött ne képeztessék, se egyik a' másiknak föl ne áldoztassék.”¹⁰

A nevelés legyen egyetemesen összhangzó. Ez azt jelenti, hogy: „semmi tehetséget miveletlenül ne hagyjunk, és szerföött nagy gondot, 's figyelmet kizárólag bizonyos erőre ne fordítsunk, melly miatt tán valamely nemesebb tehetség végkép elhanyagoltatnék.”¹¹

A nevelés során mindig szemünk előtt kell tartani a célt, vagyis azt, hogy a társadalom számára erkölcsös és hasznos polgárokat neveljünk.

Fontos pszichológiai elveket is lefektet a szerző. Nézete szerint a nevelés során tekintettel kell lenni a gyermek természetére („a természetszerűség elve”), egyéniségére. Emellett megállapítja, hogy a különböző gyermekeket más-más módon kell nevelni.

Gondolnunk kell a fokozatosságra, vallja a szerző, hiszen „minden fokonként fejlődik, lassudan növekszik, 's még lassaban jut érettségre; e' törvénynek az ember szintugy alá van vetve, mint bármely állatja, vagy növénye a' természetnek.”¹²

Nem lehet a gyermek fejlődését siettetni, hanem mindig az adott korszaknak megfelelően kell a nevelés tartamát és módszereit megválasztani.

A nevelés általános elveinek tárgyalása után Beély Fidélt áttér a nevelő személyiségének vizsgálatára. Művének ez a legerjedelmesebb, legkidolgozottabb része. „A nevelő s tanítóról” címet viseli. A megál-

7 Uo. 2.

8 Uo. 4.

9 Uo. 9.

10 Uo. 11.

11 Uo. 14.

12 Uo. 22.

lapítások, amelyeket erről a témáról megfogalmaz, nagyrészt ma is helytállóak, korszerűek, sőt némelyik javaslata korunk pedagógusképzésében is megoldatlan.

Miért fontos, hogy csak a legrátermettebbek kerüljenek a pedagóguspályára? Erre a kérdésre így válaszol a szerző:

„Ki a' nevelői, 's tanítói pályára szánja magát, mellyen végnélkül sokat építeni, vagy rontani lehet; szükséges mindenek előtt, hogy jeles sajátosságokkal bírjon, 's magát, mielőtt e' szent küszöböt meglép-né, legszigorubban vizsgálja meg: valljon e' főnséges hivatalra hí van, 's alkalmas-e? Ki előleges szigorú önbírálat, 's mindennemű tehetségeinek mélyebb vizsgálata nélkül bátorodik vakmerően vállaira venni a' nevelés sokféle terheit, rontani, és dulni indúl, mert gyakran a' reabízott nevendékek' legszebb testi, lelki, és szellemi tehetségeit temeti el örökre.”¹³

Tehát nagyon fontos a pályaalakmasság, a rátermettség. Ezután sorra veszi a nevelő „elmebéli”, „er-kölcsí” és „testi külső” tulajdonságait. „A nevelő s tanító elemébéli tulajdonságai” közül elsörendű fontosságúnak tartja a szerző, hogy „ki másokat nevelni s tanítani akar, az a nevelés s tanítás tárgyainak alapos ismeretével bírjon.” Ismerje jól a logikát, az esztétikát, az erkölcstant, az antropológiát, a pszi-chológiát. Különös figyelmet kell fordítania a tanítónak a „tanítástanra” (dialektika) és a „tanításmód-szertanra” (szakmódszertan) mivel ezek a „neveléstan elválaszthatatlan részét képezik, s melyek nélkül nevelni lehetetlen.” Emellett otthonosan kell mozognia a jövőd nevelőnek azon tudományterülete-ken, amelyeket tanítani fog. Tehát ismernie kell a matematika, a természettan, a földrajz, a történetan alapvető eredményeit, emellett jártasnak kell lennie a „hangászat”, az „ének és rajzolás” művészetében, a „szónoklatlan” és „költészettan” elemeiben. A nyelvek tanulásáról tanításáról szólva Beély kifejti, hogy a tanítónak „legnagyobb gond, szorgalom, és buzgalmat kell fordítania a' honi nyelvre, mellyet hivata-lánál fogva nem középként, hanem alaposan, 's nyelvtanilag illik tudnia, és beszélnie.”¹⁴ De a magyar nyelvet nem csak beszélni kell, hanem,

„minden lelkesebb honfinak, ki hazáját, és nemzetét tiszta szeretettel öleli, de kivált annak, ki nevel, és tanít, vagy egykor nevelni, 's tanítani fog, legszentebb kötelességében áll; igyekezeteit oda irányozni, hogy az édes honi nyelvet 'e nemzeti legdrágább kincset, mely egyszersmind fő feltétele minden más-rendű műveltségnek, a' lehető legnagyobb lelkesedés, buzgalom, 's iparral tanulja, nyelvtanilag alaposan ismerje, 's tudja, fáradhatatlan törekvéssel előmozdítsa, terjessze, mivelje, szépítse, és gondjaira bizott, vagy egykor bizandó nevendékeit is szinte példájával 'e nemzeti kincs' legtisztább szeretetére, lankadha-talan megtanulására, 's terjesztésére buzdítsa, és lelkesítse.”¹⁵

A leendő pedagógusnak jól kell beszélnie németül, de jó ha angolul és franciául is ért, hiszen a legú-jabb szakirodalmat ezeken a nyelveken olvashatja.

Beély Fidéll már 1842-ben megfogalmazza azt a ma is helytálló elvet, hogy a tanárnak egész élete során folyamatosan képeznie kell magát, hiszen enélkül képtelen lépést tartani a különböző tudományágak új eredményeivel.

„maga a' hivatal főnsége, ennek sokrendű kötelességei, 's terhei jogosan követelik a' nevelőtől, hogy a' korrall együtt minden jó, és hasznosban haladjon, 's magamagát az említett tudományokban szorgalma-san gyakorolja, vagyis: napról napra önmagát tökélesítse, merített észrevételeit, és tapasztalatait folyton nevendékeinek üdvére fordítsa,”¹⁶

Az állandó tanulásnak, az új ismeretek megszerzésének eszköze a könyvtár. Mit tartalmazzon a ne-velő könyvtára? Beély szerint:

„a nevelő, 's tanító' könyvtára inkább kevés, de jeles, mint sok, 's haszontalan munkából álljon. Itéle-tük szerint a' nevelői könyvtárt leginkább a' következő munkák ékesítik: 1. jobb nyelvtanok és szótárak, mellyeknek mindennapi hasznokat veszi, 's mind magán, mind nevendékein ezekből mindannyiszor segít, valahányszor szavak és szabályok iránt nehézségek, és kétségek támadnak. 2. a' latin, 's hellen literatura' remekebb művei, mellyeknek becsét föllebb látjuk, és szorgalmas olvasásukat olyannyira a' nevelő, 's

¹³ Uo. 27–28.

¹⁴ Uo. 38.

¹⁵ Uo. 43.

¹⁶ Uo. 45.

tanítónak ajánlottuk. 3, kézi könyvek, melyekből a' nevelő ismereteinek utmutatása szerint gyermekeit nevelni, és tanítani kívánja. 4, a' honi literatura' legjelesebb terményei, 's különösen melyek a nevelés, és tanítás' köréhez tartoznak. 5, a' külföldi literaturának jelesebb, 's jobb munkái, 's ezek közt kiváltkép' a' nevelést, 's tanítást tárgyaló classicusabb művek."¹⁷

A tanító a szerző szerint legyen erkölcsös, vallásos, szelíd, békétűrő, vidám, szerény de ugyanakkor állhatatos és szilárd mikor a szükség úgy kívánja. Nyerje meg tanítványai szeretetét, bizalmát, legyen igazságos, kiegyensúlyozott, pontos.

A nevelő külső tulajdonságai sem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen ezzel is példát mutat tanítványainak. A tanár legyen ép, egészséges testalkatú, látása, hallása is legyen kifogástalan. Beély megfogalmaz egy olyan követelményt is amelynek elérése még ma is távoli cél pedagógusképzésünkben.: „szava, 's hangja tiszta, hajlékony, érthető, 's minden tetemesebb nyelvbeli hibától, például: selypesség, hóbörségtől ment beszéde komoly ugyan, de nem durva, és kerülje szorgosan mindazt, mi póriasságot, alacsony tréfát, gúnyolódásokat, 's megbántó elnevezéseket árulna el,"¹⁸ Műve harmadik részében Beély Fidél a pedagógia tudományának meghatározásával, részterületeinek leírásával foglalkozik. A neveléstant önálló, a filozófiától független tudománynak tartja, és a következőképpen definiálja:

A neveléstant „nem egyébb, mint rendszeres összege ama' szabályok', és törvényeknek, melyek szerént az ember' testi, lelki, és szellemi tehetségei fejlődnek, mivelődnek, 's tökélesülnek; alanyilag pedig ugyan ezen szabályok' 's törvények' rendszeres, 's alapos ismerete, és tudása."¹⁹ Nézete szerint „a nevelés mestersége" vagyis a gyakorlati pedagógia „sokkal többet föltételez, és nagyobb ügyességet igényel, mint a' pusztá tan; 's azért az olly nevelőt, ki a' nevelés' szabályainak csupán ismerete, 's tudományával bir az alkalmazási ügyesség nélkül szemléleti, elméleti — theoreticus, — ellenben, ki a' szabályokat ügyesen tudja egyes esetek, 's egyénekre alkalmazni, gyakorlati — practicus — nevelőnek szoktuk mondani, és nevezni"²⁰

A tanítástant, vagyis a didaktikát a neveléstant részének tartja, megfogalmazza, hogy a nevelés és oktatás egymástól függetlenül nem létezhet. Kitér a pedagógia segédtudományainak ismertetésére is. Az antropológia, a pszichológia, a művelődéstörténet, az orvostudomány eredményei mind elősegíthetik a neveléstudomány fejlődését.

Művének negyedik részében Beély Fidél megpróbálja, a magyar pedagógiai irodalomban az elsők között összefoglalni a nevelés történetét az őskortól kezdve a 19. századig. A zsidó, az egyiptomi, a perzsa, a görög és a római nevelés jellemzőinek leírása után foglalkozik a középkori nevelés, majd a felvilágosodás gondolkodói pedagógiai nevelés történetének tárgyalására, a honfoglalástól a saját koráig. A viszonylag rövid, de rendkívül érdekes összefoglalás alapul szolgált a következő években kiadott egyetemes és magyar neveléstörténeti munkák megírásához.²¹

Beély Fidél munkájának legértékesebb része *A neveléstant literatúrája* címet viseli. A szerző megkísérelti, hogy a német nyelven önálló kötetben megjelent legfontosabb, és a magyarul megjelent összes általa ismert neveléstudományi mű bibliográfiái leírását adja. Megjegyzi, hogy az angol és francia szerzők (Locke, Rousseau) művei mind hozzáférhetőek német nyelven. Említi Collin, Schulzer, Peter Miller műveit, melyek a 18. század első felében jelentek meg Németországban. Említi Campe alapvető művét, az: *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens* (Az egész iskola és nevelésügy általános felülvizsgálata, I–XVI., Hamburg, 1785. 1792), amely a német felvilágosodás pedagógiájának összefoglalása. Ismeri a filantropista J. F. Guts – Muts 1800-ban, Gothában megjelent munkáját, Herbart, Pestalozzi, Milde, Ignaz Demeter műveit. A kortárs német szerzők közül hozza Eduard Beneke alapvető művét

¹⁷ Uo. 46.

¹⁸ Uo. 63.

¹⁹ Uo. 76.

²⁰ Uo. 78.

²¹ Az első önálló neveléstörténeti munka magyar nyelven: DÖLLE Ödön: *A nevelészet története*. Pest, 1871.

az *Erziehungs- und Unterrichtslehre* (Nevelés és oktatástan I–II, Berlin. 1835–36.) című munkát, amely erőteljesen hatott a későbbi magyar szerzőkre, többek között Kármán Móra is.

Beély Fidél tanártársai figyelmébe ajánlja Niemeyer Halleban először 1796-ban megjelent művének új kiadását *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern und Schulmänner* (A nevelés és az oktatás alapjai szülők és oktatók számára), amelyet Ürményi József is olvasásra ajánlott már 1812-ben, és amelyet Árgyán János fordításába és átdolgozásában magyarul is megjelent a (*Nevelés és tanítás tudomány*. A szülők, a házi és iskolai tanítók számára az ausztriai oskolák állapotját is szem előtt tartván, a 6. kiadás szerint kidolgozta Chimani Leopold, és a magyar nevendékek szükségéhez alkalmaztatta Árgyán János I–II. Pest, 1822–33.) Figyelemre méltó az a tájékozottság, amelyet Beély Fidél mutat az 1840-es évek német pedagógiai irodalmában. Ma már elfelejtett, de a saját korukban ismert szerzők csaknem minden fontos munkáját felsorolja. Helyet kapnak a bibliográfiában Adolf Frankenberg, C. G. Hergang, F. A. Gotthold, J. H. Schulz, T. Scherr, F. G. Richter, Donat Müller és mások pedagógiai művei.

A magyar szerzők neveléstudományi munkáinak Beély által összeállított bibliográfiája a korábbiak vonatkozásában nem, de az 1820-as évektől kezdve teljesnek tekinthető. A szerző meg is jegyzi:

„Ügyekezünk, mint láthatja a' t. olvasó, e' lajstromban mindent fölhozni, mi a' nevelés, 's tanításra csak némileg is vonatkozik; 's ha mégis jó szándékunk 's ügyekezünk daczára tán némely fontosabb nevelési munka figyelmünket elkerülte volna, azt legyen szíves a' t. olvasó pótolni, 's csupán annak tulajdonítani: hogy mindenenket, egy tökéletes magyar Bibliographia' hiánya miatt, nem tudhatunk.”²²

Beély ismeri Székely Ádám 1711-ben publikált Locke-fordítását, Molnár János 1776-os pedagógiai leveleit²³, Péteri Takács József erkölcsei oktatásait, de nem tud a református Tóth Pápa Mihály 1797-ben Kassán megjelent *Gyermek-nevelésre vezető út-mutatásáról*, az erdélyi református Hari Péter és Cserey Farkas pedagógiai műveiről. Nem ismeri Fáy Andrásnak 1816-tól származó munkáját, a *Próbatétel a mai nevelés két nevezetes hibáiról* címűt.

Nemcsak a magyar nyelvű műveket sorolja fel Beély, hanem magyar szerzők latin és német nyelvű pedagógiai munkáit is hozza bibliográfiájában. Így kapnak helyet például Spányik Glicér és Fejér György 1835-ben megjelent latin nyelvű munkái is. Külön értéke a bibliográfiának, hogy az eredeti művek között helyet kapnak a külföldi pedagógiai könyvek magyar fordításai is.

Fokozza a bibliográfia értékét, hogy felsorolja azokat a korabeli folyóiratokat is²⁴, amelyek pedagógiai tárgyú írásokat is közöltek. Beély bibliográfiája jelentős, úttörő munka. Az összes későbbi pedagógiai bibliográfia alapjául szolgál.

FEHÉR KATALIN

A Széchényi Könyvtár kísérlete a Zrínyi-könyvtár megvételére 1891-ben. A Zrínyi-könyvtárról 1991-ben megjelent nagyívű monográfia¹ is utalt arra, hogy Zrínyi Miklós könyvtára történetének kutatása még nem tekinthető befejezettnek, s a további feltáró munkák még új, az eddigi állításokat kiegészítő, ill. módosító eredményt hozhatnak. Az alábbiakban a Széchényi Könyvtár történetével foglalkozó kutatás során a témával kapcsolatban napvilágra került újabb dokumentumokat ismertetjük.

²² BEÉLY FidéL: *i. m.* 162.

²³ Molnár Jánosnak tizenöt levelei Petrovszky Sándorhoz, midőn ötlet a jó nevelésről való írásra ösztönözné. Pozsony–Kassa, 1776.

²⁴ Beély említi az *Athenaeum*, a *Tudománytár*, a *Religio és Nevelés*, a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Társalkodó*, az *Egyházi Tár* és a *Századunk* című folyóiratokat, de megfelelnek az 1841-ben indult *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapról*.

¹ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza. Szerk. KLANICZAY Tibor. Argumentum Kiadó – Zrínyi Kiadó. 1991. 628. = MKsz ism. 1993. 1. 118–120.

Mint köztudott, a költő Zrínyi Miklós könyvtára a leszármazó ág házasságkötései révén a cseh-morva Daun grófi család birtokába került. A család vötteai várkastélyában (cseh elnevezése Bitov) bukkant rá a múlt század második felében a magyar Szluha László. Ezt követően a hazai tudományos körök több ízben foglalkoztak a könyvtárral s annak feltehetően igen értékes anyagával, de érdemi lépések nem történtek. Az ügy akkor került az érdeklődés előterébe, amikor 1891 elején ismeretessé vált, hogy Heinrich Daun gróf halála folytán a vötteai vár kincsei eladásra kerülnek. Itt kapcsolódik be a történetbe a Széchényi Könyvtár, akkori nevén a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára.

Az eddigi kutatások felhasználták a Széchényi Könyvtár Kézirattárának anyagát, de nem folytak kutatások a könyvtár saját irattárában. Így mindeddig rejtve maradtak a Zrínyi-könyvtár magyar részről történő megszerzésének eseményei és a kudarc okai. A könyvtár irattárában viszont pontosan nyomon követhető a Széchényi Könyvtár szerepe a Zrínyi-könyvtár megszerzéséért folytatott és végülis feladott küzdelemben. Beszámolónk alapja Majláth Bélának, a könyvtár akkori vezetőjének két jelentése főnökéhez, Pulszky Ferenchez, a Nemzeti Múzeum igazgatójához 1891. január 13-án, ill. február 28-án, továbbá Kende S. bécsi antikváriussal való levelezése és egyéb iratok.²

E belső használatra készült dokumentumok természetesen jóval több információval szolgálnak, mint Majláth akadémiai felolvasása a Zrínyi-könyvtárról 1891. április 6-án.³ Mindenekelőtt megtudjuk, hogy Pulszky a bécsi megjelenésű *Neue Freie Presse* 1890. december 28-i számában közzétett árverési hirdetményből értesült a morvaországi „Burg Vötteau”-ban 1891. január 12–13–14-én tartandó önkéntes árverésről. Érdekes, hogy a hirdetményben könyvekről egyáltalában nincs szó, csak berendezési tárgyakról (bútor, tükör, kép, stb.), valamint fegyver- és páncélgyűjteményről. A hirdetés azt is közölte, hogy az eladó a megjelenés napjától kezdve a vevők rendelkezésére áll, s eladások már az árverést megelőzően is történhetnek.⁴

Ezért bízta meg Pulszky 1891. január 2-án Majláth Bélát, hogy haladéktalanul utazzék Morvaországba s igyekezzék a Zrínyi-könyvtárat és a múzeumot érdeklő egyéb tárgyakat megszerezni. Majláth már 4-én úton volt, s 6-án délután Vötteauban jelentkezett az özvegy grófnénál.⁵ Tőle megtudta, hogy a várkastélyban található Daun-féle könyveket, a Zrínyi-könyvtárral együtt, már december 29-én eladták 1200 forintért egy Blum nevezetű bécsi régiségkereskedőnek. Majláth ezután elintézte az egyéb tárgyak vételét: Zrínyi Miklós két olajfestésű arcképét, egyenként 100 forintért, négy darab acél sodronyínget 250 forintért és egy teljes felszerelésű, sodronyos lovag bábót 400 forintért. Majláth megítélése szerint ezek magyar eredetűek lehetnek, s a 16. század végéről, vagy a 17. század elejéről származhattak. Mindezt csak azért idéztük, mert Majláth megjegyezte, hogy a becsérték megállapítását bécsi és olmützi múzeumok szakértői végezték s ő ezt nem találta túlbecsültnek. Így megegyezett a grófnéval az árverés előtti, becsértékben való vételben. Ha tehát a tárgyaknál ilyen szakértői szintű előzetes becslés volt, feltehető, hogy ugyanez vonatkozott a könyvekre is. Az 1200 forintos vételár mérsékeltnek és reálisnak mondható,

² OSZK Irattár 1891/16, 90, ill. 47, 68 számokon; az egész iratcsomó az 1891/140 számon. Valamennyi idézet ezekből való. Majláth Béla jelentései és levelei autográf fogalmazványok, a Pulszky részére lemásolt példányok a Nemzeti Múzeum ez idő szerint ismeretlen sorsú irattárába kerülhettek. Pulszkyknak a minisztériumba szóló és Majláth feljegyzésein alapuló felterjesztései a VKM dualizmuskori irattárával együtt pusztultak el. A minisztériumi leirat másolat. S. Kende levelei eredetiek.

³ *Zrínyi, a költő könyvtára* = Akadémiai Értesítő 1891. 400–416.

⁴ *Neue Freie Presse* 1890. december 28. 13.

⁵ Az *Akadémiai Értesítő* szerint január 5-én. Miután a feljegyzés közvetlenül az események után íródott, ezt tekintjük hitelesnek. Itt jegyezzük meg, hogy a Bibliotheca Zriniana szerzői érthetetlen furcsaságként kezelik, hogy akadémiai felolvasásában Majláth özvegy grófnét említi, hiszen az elhunyt gróf felesége ekkor már régen halott. Majláth viszont jelentésében többször is említi tárgyalópartnerét, özvegy Mária Daun grófnét. Ismeretes Majláthnak egy levele is „Daun Henrikné grófasszonynak Vötteauban” 1892. március 1-jén, amelyben az előző évben vásárolt műtárgyakért kifizetett és postán elküldött összegről elismerő nyugtát kért. A német nyelvű levélfogalmazvány az OSZK Irattárában 1892/92. sz. alatt. Valószínű tehát, hogy a grófnak második felesége is volt.

különösen nagyobb tételek egy összegben való eladása esetében. Majd látni fogjuk, mivé változik ez az ár S. Kende közvetítésében.

„Ami [a] Zrínyi Miklós féle könyvtár illeti – folytatja jelentését Majláth – feladatomul tűzte ki Méltóságod annak bármilyen módjára megszerzését s ha ezt netalán Vöttauban már nem találán, addig nyomozni, míg reá nem akadok.” Január 7-én tehát Majláth már Bécsbe indult, s ott megtudta Blum régiségkereskedőtől, hogy a könyveket ő S. Kende könyvkereskedő számára vette meg s annak már át is adta. Kendét fölkeresve Majláth megtalálja az összes, Vöttauból származó könyvet egy raktárban, ahol azok „rendezés céljából már némileg felállítva valának s ahol két napon keresztül a Zrínyi féléket a többiektől elkülöníteni iparkodtam.” Majláth megjegyzi, hogy milyen ismervek alapján dolgozott: Zrínyi névbejegyzése, különböző egyéb bejegyzései és a beragasztott Zrínyi-arckép. A könyvtár 1660-ból származó jegyzéke csak sok és fáradságos munka után akadt a kezébe. Ezekután megállapodott Kendével, hogy a Zrínyi-féle könyvek elkülönítését részben a jegyzék, részben – az 1660–1664 között beszerzettek esetében – az egyéb ismervek alapján elvégzi, jegyzéket (katalógust) készít róluk, áraikat megállapítja, s a katalógust, árjegyzékkel és a 1600-as jegyzékkel együtt 10–12 nap alatt a Széchényi Könyvtárnak megküldi, „s addig, míg a könyvtár vele az alkut megkötö, vagy a vételtől eláll, sem a jegyzéket, sem a régi lajstromot, sem a könyveket senkinek meg nem mutatja, senkivel nem közli, és senkivel alkuba nem bocsátkozik, s ezzel a vétel elsőbbségét az országos könyvtárnak biztosítja, ezen fölül, az ott talált Zrínyi féle kéziratokat, egyszerre a lajstrommal együtt megtekintésül felküldi.”

Befejezésül Majláth a Zrínyi-könyvtár megszerzésének reményétől föllekesülve, hatalmas retorikájú körmondatban ajánlotta Pulszky figyelmébe a könyvtár megvételét:

„Eltekintve attól hogy a magyar nemzeti irodalomban minő fontos szerepet játszott Zrínyi a költő, eltekintve azon nimbustól, mellyel a magyar nemzet a Zrínyi nevét történeti és irodalomtörténeti szempontból körülövedzi, a könyvtár egyik kulturális feladatának teljesítése is szigorúan parancsolja megszerezni mind azt mi ama kulturális törekvéseknek látható jeleit mutatja fel a nemzetnek, annyival inkább akkor, mikor a megragadható alkalom egy oly név iránti kegyelet lerovása körül forog mint a Zrínyieké; s bár ha nagy áldozatba fogna is kerülni a Zrínyi féle könyvtárnak megszerzése, a legbensőbbben kell kérnem méltóságodat befolyásának teljes sullyával oda működni a magas kormánynál, hogy ezen könyvtár megszerzését az országos könyvtár számára, ahol az külön felállítva, külön kezelés alatt, külön díszes szekrényekben elhelyezve őriztetnék; a könyvtár rendes dotatióján kívül, megszerzethessék, s örökké fennmaradó emlékét képezze a Zrínyi névnek, mellynek egyikéhez a hős martyr koszorúja, a másikához az irodalmi újjászületés babér koszorúja fűződik.”

Miután Kende a megállapodott határidőre nem jelentkezett, Majláth január 26-án levélben figyelmeztette ígéretere. Többek között ezt írta: „Adott szavának alapján bátorkodom tisztelt uraságotat felszólítani, szíveskedjék engemet posta fordultával értesíteni, valjon [sic] mi okozza a késedelmes beküldés akadályait, s mikor kaphatom meg az említett kimutatást, az általam kért s ön által készségesen felajánlott kéziratokat s az eredeti könyvjegyzékeket.” Annál is inkább sürgős ez számára, mert az év elején általában nagyobb összegű kifizetései vannak a könyvtárnak, s lehetőleg úgy szeretné intézni a pénzügyeket, hogy a Zrínyi-könyvtár „túl nem csigázott vételárát önnek azonnal kifizethessem.” Ebben a levélben már megjelenik az aggodalom egy esetleges túl magasra tartott ár miatt.

S. Kende bécsi antikváriussal bőségesen foglalkozott Kovács Sándor Iván tanulmánya,⁶ de csak 1894 utáni adatokkal rendelkezett. Személye körül még most is sok a bizonytalanság. Újabb adataink szerint Kende először 1889-ben lépett kapcsolatba a Széchényi Könyvtárral, amikor egy magyar nyelvű levélben a könyvtár eladandó duplumai iránt érdeklődött, s egyidejűleg elküldte hungarikumokat is tartalmazó árjegyzékét.⁷ 1890-ben reformkori magyar hírlapokat és folyóiratokat kínált megvételre, de a könyvtártól azt a választ kapta, hogy nem kéri, mivel valamennyi megvan.⁸ Kendével tehát ekkor a könyvtárnak már több éves levelezési kapcsolata volt, s e kapcsolat a későbbi években sem szűnt meg.

⁶ *Bibliotheca Zriniana* 465–503.

⁷ OSZK Irattár 1889/85.

⁸ OSZK Irattár 1890/319.

Majláth levelére Kende postafordultával, január 28-án válaszolt. Magyar nyelvű levelében azt írta, hogy a könyvjegyzéken dolgozik, de a könyvtár rendezése a vártnál nagyobb munkát igényel. Ennek ellenére reméli, hogy napokon belül elkészül s akkor a könyvjegyzéket, árral együtt, megküldi.

Február 4-én kelt, német nyelvű leveléhez Kende mellékelte a Zrínyi-féle könyvtár általa készített cédula-katalógusát, beleértve a költő fiának, Zrínyi Ádámnak könyveit is. Ahol lehetséges volt, ott melléírta az eredeti, 17. századi könyvjegyzék megfelelő számát. Kifejezte óhaját, hogy ez az értékes gyűjtemény egyben maradjon, és a megfelelő helyre kerülve, megmaradjon a nemzet számára. Hangsúlyozta a gyűjtemény értékét s annak fontosságát a 17. századi magyar irodalomtörténetre. A nyomtatott könyvek összesített vételárát 3303 forintban, a kéziratokkal együtt a teljes vételárát 9500 forintban szabta meg. A 15 kéziratért tehát — kerekítve — 6200 forintot kért. Ezek között szerepelt a könyvtár 1660-ból származó katalógusa, 6 magyar, 6 olasz, 1 német nyelvű kézirat és egy, gr. Eszterházy Tamás személyéhez fűződő genealógiai irat.

Ez a mértéktelenül magas ár bizonyára megdöbbsentette Majláthot. A jegyzék és az ajánlat kézhezvételének másnapján, február 7-én levelet írt Kendének, közölve vele, hogy most foglalkozik a cédulakatalógus tartalmának és az áraknak az összevetésével, s ezért a vételről még nem tud nyilatkozni. Eltekintve azonban a nyomtatványok áráról, a 15 kézirat 6200 forintos „enormis” árára nézve sem tud addig nyilatkozni, amíg a kéziratoskat tüzetesen meg nem vizsgálhatta. Emlékeztette Kendét Bécsben tett ígéretére, hogy a kéziratoskat is elküldi Pestre megtekintésre. Majláth nyomtatékosan kérte, hogy a könyvtár költségére Kende küldje el a kéziratoskat néhány napra, vételárukat darabonként megjelölve, mivel levelében a 6200 forint nincs részletezve. Meg van győződve arról, írta Majláth, hogy kérését Kende méltányosnak fogja találni, hiszen hasonló esetben valamennyi könyvárus így szokott eljárni a könyvtárral szemben, megértve azt, hogy kéziratoskat a könyvtár látatlanban nem vesz, s alapszabályai értelmében nem is vehet. Ez valóban így volt, a korabeli gyakorlat szerint könyvkereskedők és antikváriusok nem egy esetben küldtek el postán a Széchenyi Könyvtárnak nagy értékű könyveket és kéziratoskat vétel előtti megtekintésre.

Kende válasza nincs meg az irattárban, a további fejlemények csak Majláth február 28-i jelentéséből, egy miniszteri leiratból, valamint egy Majláth és Pulszky közötti sürgönyváltásból rekonstruálhatók.

Kende — januárban tett szóbeli ígérete ellenére — nem egyezett bele a kéziratosk Pestre küldésébe, így Majláthnak kellett Bécsbe utaznia. Ezúttal is több napig tartózkodott Bécsben, megvizsgálta a kéziratoskat, újra alaposan átnézte a könyveket, s folytatta az alkudozást Kendével. Majláthnak csak annyit sikerült elérnie, hogy Kende hajlandó volt a Zrínyi Ádám-féle könyveket, és a nem magyar vonatkozású kéziratoskat az együttesből elkülöníteni s így Zrínyi Miklós könyvtáráért és 7 magyar vonatkozású kéziratért (ideértve az 1660-as könyvjegyzéket) 8323 forintot kért. Majláth ekkor táviratot küldött Pulszkynek Pestre: „Könyveket kéziratosk nélkül, és viszont nem adja, válogatni nem enged, ára 8.323 készpénz fizetés. Kéziratosk, könyvek bejegyzései igen fontosak, sokat másoltam, holnap utolsó kísérlet, holnapután vissza. Utasítást kérek. Majláth.” Február 13-án érkezik Pulszky választávirata: „Hagyd ott, jövő évig megpuhul. Pulszky”⁹

Majláth tehát ismét dolgvégezetlenül tért vissza Bécsből, de Kendének véglegese elutasító választ még nem adtak. Erre utal az a február 23-án kelt miniszteri leirat, amely az ügyről, „véleményes jelentést” kért. Majláth megírja jelentését, Pulszky továbbítja s az erre alapozott miniszteri döntés határoz a Zrínyi-könyvtár sorsáról.

Szembetűnő, hogy Majláth már korántsem olyan lelkes a Zrínyi-könyvtár egészének megvásárlásáért, mint előző jelentésében. Ezt írja:

„A Zrínyi könyvtárnak nyomtatványi része nagyobb részben olyan művekből áll, melyek könyvtárunkban megvannak, amelyek pedig nincsenek meg azok nem Hungaricumok s mint nyomtatványok reánk nézve értékkel nem bírnak. Ami a kéziratoskat illeti, a 15 darab között csak 6 darab van magyar nyelvű, és egy darab latin és részben magyarul írva, amely könyvtárunkat irodalom történeti szempontból első sorban érdekli, a többi latin, olasz, német kézirat, ilyen jelentőséggel könyvtárunkra nem bír, mert nem Zrínyi keze írása, nem magyar szövegű s nem magyar történelmi tárgyú. Megszerzése ezen könyvtárnak

⁹ Majláth távirata autográf fogalmazvány, Pulszkyé az eredeti sürgöny.

a maga egészében úgy az mint ajánlva lett, csak azon honfiai gesztusból indokolható, mellyel a nemzet a Zrínyi név iránt viseltetik.”

S bár ha a könyvtár kész is volna a nemzeti kegyelet érdekében áldozatot hozni, nem teheti, mivel 9500 forint olyan túlzott ár, amit a könyvtár két évi dotációja sem tudna elviselni, s azonkívül a könyvtár „nincs azon helyzetben honorálni tudni vagy akarni oly nyereszkesedést, melly uzsora cégérül használja fel a Zrínyi nevet erre nézve, hogy jó üzletet csinálhasson a nemzet kegyeleti érzületével.” (A könyvtár gyarapításának évi kerete 1890-ben 5000 forint volt könyvekre, 1300 forint folyóiratokra és hírlapokra. Rendelkezésre állt még további 420 forint, a Széchényi Lajos-féle alapítvány kamata.)

Eltekintve a teljes gyűjtemény megszerzésétől, Majláth szerint indokolható és szükséges is volna a 7 magyar vonatkozású kézirat megvétele (mint tudjuk, ezek között Zrínyi műveinek kéziratai, egy autográf verskézírata és könyvtárának katalógusa szerepelt), indokolható a Zrínyi Miklós bejegyzéseit, nevét és arcképét viselő könyvek megvétele, de semmi indok nincs Zrínyi Ádám könyveinek és a nem hungarika kéziratoknak a megvételére. Majláth szeretett volna a Zrínyi-könyvtár anyagából is válogatva vásárolni, de ezt az együtttest Kende semmiképpen sem engedte megbontani. (A történeti érdek és az utókor ítéllete ebben a tekintetben Kendét igazolta.) Így alakult ki a már említett 8330 forintos ár Zrínyi Miklós könyvtára és a magyar kéziratokra. (Majláth itt kerekít, a táviratban 8323 állt.)

Majláth véleményét végül így összegzi: „Kívánatos ugyan Zrínyi Miklós könyvtárának a maga egészében való megszerzése; de ezt az országos könyvtár a túlságosan felcsigázott árak mellett a saját dotációjából nem teheti, a legmagasabb ár amit ezen könyvtárért a könyvtár felajánlhatna nem rúghat többre 3.500–4.000 forintnál s ismét nem a könyvtár értékét, de a Zrínyi név nymbusának is áldozatot hozva.” Egyébként ha a minisztérium a könyvtár költségvetési keretén kívül gondoskodni kíván a Zrínyi könyvtár megvételéről, kiváló jelét adhatja ezzel a nemzeti kegyelet megnyilvánulásának a hála kötelezné a magyar nemzetet és az országos könyvtárt. De ebben az esetben, folytatja Majláth, „a magas kormány áldozatkészségének határát megszabni sem nem tudom, sem arra hivatva nem vagyok.”

Ez a jelentés végülis magában hordozta a döntést is. Azt sugallta, hogy egy eszmei értéket kell megfizetni igen magas, tulajdonképpen tisztességtelen áron s már csak az a kérdés, hogy mennyit ér meg a nemzeti kegyelet. Bizonyára nyomott a latban Pulszky vélekedése is, aki bízott az alku lehetőségében és abban, hogy az idő e tekintetben a könyvtárnak dolgozik. Ez később súlyos tévedésnek bizonyult.

Gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter válasza a könyvtár március 2-i felterjesztésére március 10-én kelt és igen rövid volt. Felkérte Pulszkyt, értesítse a tulajdonos céget, hogy „a nemzeti múzeum által a könyvtárért ajánlott 3.500 frtnyi összeg határain túl terjeszkedni nem szándékozik.”

Kendének végülis sikerült jó üzletet kötnie: a horvát nemzeti büszkeségnek 12 000 forintot is megért a Zrínyi-könyvtár, s a becses gyűjtemény ma a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár tulajdona.

A Zrínyi-könyvtár igazi irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségére csak évekkel később eszmélt rá a magyar tudományos világ, belátva, hogy a vétel elmulasztásával pótolhatatlan veszteséget szenvedett.

SOMKUTI GABRIELLA

FIGYELŐ

Csapodiné Gárdonyi Klára (1911–1993). Az Országos Széchényi Könyvtárban töltötte egész hivatali pályáját 1935-től 1970-ig, nyugdíjba vonulásáig. 1928–29-ben a gráci egyetemen végzett egy évet, majd 1929-ben beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–német–művészettörténet szakára. 1935-ben magyar–német szakos középiskolai tanári oklevelet, 1936-ban magyar irodalom, esztétika és művészettörténet tárgyakkól bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Doktori értekezése témáját (*Biedermeier a magyar költészetben*) Horváth Jánostól kapta. 1939 óta az OSzK Kézirattárában dolgozott, 1962-től annak vezetője volt.

Munkás életében sok mindenre kiterjedt a figyelme. Kezdeményezte a magyarországi kéziratok országos központi katalogizálását, (*Kéziratok központi katalógusa és bibliográfiája* = MKsz 1957), a kéziratpublikációk bibliográfiájának gyűjtését, a külföldre került magyar eredetű kódexek lelőhely szerinti katalogizálását. Részt vett a kézirattári anyag nyomtatott katalógusai készítésében, hazai és külföldi szakkiallítások rendezésében. Számatalan előadást tartott itthon és külföldön, akadémiai munkabizottságokban, tudományos ülészakokon, konferenciákon. Sok rádióelőadása volt a negvenes években, s nyugdíjas korában a televízióban. A Könyvtár szervezte tanfolyamokon az írástörténet, a kodikológia és a könyvdiszítés (miniatúrák) köréből tartott előadásokat. 1974-ben egyházi könyvtárosok számára rendezett továbbképző tanfolyamon a kódexminiatúra történetét adta elő. Kodikológiai tárgyú kutatásainak első jelentősebb terméke a *Képes Krónika facsimile kiadásához* írt két fejezete és a képek leírása (angolul és németül is). Általános elismerést keltett az *Európai kódexfestő művészet* c. művének gazdagon illusztrált kötete (1981), mely németül két különböző kiadónál is megjelent ugyanabban az évben (1982), majd egy évvel később lengyelül is. Az ELTE Bölcsészkarán már mint nyugdíjas tanított kézirattant.

A brüsszeli *Scriptorium* évenként megjelenő nemzetközi kodikológiai bibliográfiája, a *Bulletin Codicologique* számára fölkért magyar referensként 1962-től 1987-ig közel 300 referátumot írt a Magyarországon megjelent írás- és könyvtörténeti irodalomról. Számos tanulmánya, könyvismertetése, folyóírátszemléje, kiadatlan kéziratok anyagról szóló cikke jelent meg, eleinte a 19–20. századi magyar irodalom köréből (ismeretlen Kazinczy Ferenc, Tompa Mihály, Kemény Zsigmond, Ady-, Bartók-levelek, Petőfi-vers ismeretlen változata, Széchényi Júlia emlékkönyve stb.). Ő rendezte sajtó alá *Mikszáth Kálmán válogatott elbeszélései* I–III. kötetét. (Bp. 1954).

A vezetése alatt álló Kézirattárban magas színvonalú szerzeményező munka folyt. Itt mindenekelőtt az 1964-ben megszerzett Cyprianus-korvinát kell megemlíteni, melyet az ő kezdeményezésére sikerült a londoni Sotheby-cég árverésén megvenni. Kézirattári munkája mellett futotta erejéből kutatásra is. 1957 óta főleg a középkori magyarországi kódexekre összpontosította energiáit, különös hangsúllyal Mátyás király egykori könyvtárának és Vitéz János – részben Janus Pannonius – könyvtárának fellelhető és meghatározásra váró darabjaira. Írástörténeti tudását és művészettörténeti ismereteit Vitéz és Mátyás király kódexeinek azonosításában hasznosította. Vitéz János könyvtáráról több cikke, majd könyve jelent meg: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz* (Bp. 1984).

Külföldi tanulmányútjain végzett kutatásai (Anglia, Ausztria, Belgium, Csehszlovákia, Itália, Francia-, Német-, Spanyolország és Svájc) döntő mértékben járultak hozzá a férjével, Csapodi Csabával közösen megírt, s a tudós házaspár nevét a világon ismertté tevő mű, a *Bibliotheca Corviniana* megjelentetésé-

hez. A *Bibliotheca Corviniana* öt nyelven összesen tizennégy kiadást ért meg. Legutóbb Mátyás király halálának 500. évfordulója alkalmából jelent meg, s 1991-ben az illetékes zsűri ennek a kiadásnak ítélte Antall József miniszterelnök díját. A *Bibliotheca Corviniana* köteteket sok-sok tanulmány előzte meg egy-egy korviráról, a könyvtár scriptorairól, illuminátorairól itthoni és rangos külföldi folyóiratokban (pl. *Mátyás király könyvtárának scriptorai* = MKSz 1958, majd *A Corvina scriptorai* = OSzK Évkönyve 1959 [1961], franciául a *Scriptoriumban*). Szinte állandó munkatársa volt a *Gutenberg Jahrbuch*nak, a *Lexikon des gesamten Buchwesens* új kiadásának (LGB²), de írt a *Biblosba* (*Geschichte des ungarischen Buches. I: Zeitalter der Kodizes*. 1970), és a *Marginalien*be is.

Tudományos munkásságát nyugdíjaztatása után is haláláig folytatta. 1973-ban három hónapos olaszországi tanulmányúton volt, amelyet a Cini-alapítvány támogatásával megrendezett konferencián – *Véencei hatások a késői corvinák díszítésében* címen – tartott előadása sikerének köszönhető. 1974-ben ismét kutató úton volt – ezúttal és nem először, saját költségén – Spanyolországban, Párizsban és a belgiumi Mechelenben. Maga is jelentős eredményének tartotta, hogy az itt őrzött kéziratok *Bibliáról* kiderítette, hogy az Nagy Lajos öccsének, Anjou Endre nápolyi királynak készült. Anjou Endre V. István magyar király leányának, Mária nápolyi királynénak a dédunokája volt. Ez a családi leszármazás, bibliában szokatlan módon, egy alakos képekből összeállított családfán ábrázolva látható.

Életének utolsó nagy munkája, a férjével társszerzőként összeállított *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt* I–II. kötete (Bp. 1988 és 1993), az Akadémia Könyvtára közleményei sorozatban jelent meg. Ennek egy harmadik kötete is várható, mely neki éppúgy posztumusz műve, mint egy *Ariadne* című, amely a középkori magyarországi kéziratok lelőhely-katalógusa lesz, ugyancsak majd az Akadémia Könyvtára közleményei sorozatában.

Sok külföldi tudományos kapcsolatra tett szert. Ezek részben idegen nyelven megjelent cikkeire és a házaspár könyveire írt kritikákból eredtek, részben személyes találkozásokból. Gyakran keresték fel őt hazánkba látogató külföldi szakemberek. Kiterjedt levelezést folytatott a szakma neves külföldi kutatóival, akikkel így állandó volt az információcsere.

Elnyerte az irodalomtudomány doktora fokozatot, a Magyar Tudományos Akadémia Elnökének díját, a Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztjét és az ELTE aranydiplomáját.

A művelt nagyközönség a *Bibliotheca Corvinianán* kívül a *Humanista kódexek nyomában* (Gyorsuló idő 1978) c. könyvét ismeri (ezért is, mint az *Európai kódexfestő művészetért*, nívódíjat kapott), melyben személyes közvetlenséggel vallott magáról és kutatásairól. Halálával nemcsak a magyar könyvtáros társadalmat érte nagy veszteség.

Csodálatos módon tudta összeegyeztetni tudományos kutatói és alkotói munkáját azzal, hogy családjának szilárd támasza, melegszívű központja legyen. Búcsúznak tőle szeretettel, s őrizzük emlékét, ahogyan őrzik műveit a hazai és külföldi könyvtárak.

ROZSONDAI MARIANNE

Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár. Az ország egyik legszebb barokk könyvtára, az Eszterházy Károly püspök által 1793. december 28-án megnyitott Egri Főegyházmegyei Könyvtár pontosan 200 esztendővel később, 1993. december 28-án ünnepelte megnyitásának kétszázadik évfordulóját. Ebből az alkalmából az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola dísztermében tudományos emlékülést és jubileumi ünnepséget tartottak, melynek díszelnöke dr. Seregély István egri érsek, elnöke dr. Horváth Tibor, a Magyar Könyvtárosok Egyesületének elnöke volt.

A szép számmal egybegyűlt ünnepi közönséget Antalóczi Lajos főkönyvtáros köszöntötte, majd Seregély István egri érsek nyitotta meg az emlékülést. Az ünnepi felolvasások sorát Szelestei N. László *Kolostorok, kéziratok, hitélet Magyarországon 1526-ig* című előadása nyitotta meg, majd Fülöp Géza olvasta fel *Egyházi könyvtárak művelődési és emberformáló szerepe a magyar történelemben* című tanulmányát. An-

talóczy Lajos *Eszterházy Károly üzenete, az őrzők számadása* címmel arról a felelősségről beszélt ezután, amit a nagy elődök hagyatékainak, a nagyértékű egri gyűjtemény kincseinek őrzése és fejlesztése jelent. A jubileumi ünnepség második felében Koncz Lajos *Századunk nagy magyar író-apostolai* című előadásában Prohászka Ottokár, Bangha Béla, Schütz Antal és Tóth Tihamér életművéről szólt. Befejezésül Bánhegyi Miksa *Az egyházi könyvtárak evangélikációs jövője* című előadását hallgatta meg a nagylétszámú közönség. Az ünnepség Seregély István zárásával és a könyvtár megtekintésével fejeződött be.

A nevezetes jubileumra Antalóczy Lajos szerkesztésében tartalmas és szép kiállítású emlékkönyv jelent meg. (*Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993*, Eger, 1993), melynek ismertetésére még visszatérünk.

KÓKAY GYÖRGY

Gulyás Pál-emlékülés. Gulyás Pál halálának harmincadik évfordulója alkalmából a Magyar Könyvtárosok Egyesületének Pécsi és Baranyai Szervezete valamint Társadalomtudományi Szekciója emlékülést rendezett 1993. december 8-án Pécsen. Az emlékülést Sóron László, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Könyvtári osztályának vezetője nyitotta meg. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy Gulyás Pál gazdag tudományos és szakirodalmi hagyatékában a könyvtárügy szinte teljes egészét magában foglaló örökség rejlik. Az előadások sorában Kókay György Gulyás Pál könyvtörténeti és szerkesztői munkásságáról tartott felolvasást. Az előadó Gulyás Pál életművében a szaktudományi elmélyülést kívánó könyvtörténeti kutatásokat és az enciklopédikus igényeket kielégítő, nagy bibliográfiai és életrajzi lexikon-írói vállalkozást szerves egységben látta, a kiváló tudós szellemi gyökereit pedig a felvilágosodás eszmevilágából eredeztette. Sonnevend Péter Gulyás Pál könyvtárpolitikai tevékenységéről tartott előadást. Kiemelte, hogy a sokoldalúan képzett és kora szakirodalmát behatóan tanulmányozó, valamint a külföldi könyvtári gyakorlatot is ismerő Gulyás Pál mint a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának igazgatója a gyakorlatban is kiváló könyvtáros volt. Ellentétei kora másik neves könyvtári szakemberével, Szabó Ervinnel, főként politikai indítékúak voltak, és további vizsgálatokat igényelnek. Viczián János, Gulyás Pál nagy vállalkozása kéziratban maradt köteteinek sajtó alá rendezője a *Magyar írók élete és munkái* című nagyjelentőségű munkáját és annak kulisszatitkait ismertette a jelenlevőkkel. Sorravezette és cáfolta mindazon vádakot, amelyekkel az utóbbi évtizedekben illeték Szinnyei József munkájának folytatóját, és hangsúlyozta a mű korszerűségét a tömörítés és tárgyilagos adatközlés terén. A magyar tudomány, melynek egyes irányítói mostohán, majd kimondottan ellenségesen viszonyultak *A magyar írók élete és munkái* c. alapvető jelentőségű kézikönyv munkálataihoz, a sorozat kiegészülése és megjelentetése után fogja valójában felismerni, hogy Gulyás Pál szinte emberfeletti munkája milyen sokrétű segítséget nyújt a kutatásokhoz.

(-y)

Hodinka Antal emlékkonferencia Nyíregyházán. Kézirathagyatékaink feldolgozását és a tudományszervezés mai (finansziális) körülményeit tekintve egyaránt figyelemre méltó a nyíregyházi Szent Athanasz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola égisze alatt 1993. június 16–17-én megrendezett konferencia. Hodinka Antal a pozsonyi, majd a pécsi egyetem professzora, elsősorban a munkácsi görög katolikus egyházmegye és a kárpátaljai ruszin nép történetének kutatójaként hagyott hátra maradandó életművet. Foglalkozott még szerb és magyar történeti kérdésekkel is. Bár publikációinak száma jelentős, köztük monografikus feldolgozásokat is találunk, mint

A munkácsi görög katolikus püspökség története (1909), életművének tetemes részét kéziratban hagyta hátra. Az anyagot Perényi József rendezésében őrzi a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. A nyíregyházi konferencia ennek a kézírathagyatéknak a feldolgozását tűzte ki elsőrendű feladatául, bár a mintegy harminc előadás foglalkozott Hodinka publikált írásainak értékelésével is. Így Font Márta (Pécs) Hodinkának hazánk árpád-kori szláv lakosságáról vallott nézeteit, Ljubica Babota (Eperjes, Toronto) pedig a ruszin irodalom Hodinkánál található képét tette kritikai vizsgálat tárgyává. Itt kell megemlítenünk az Udvari István (Nyíregyháza) munkájaként született *Hodinka Antal bibliográfiát*, amely az előadásokat publikáló első kötetben jelent meg.

Amire a bevezetőben is utaltunk: a rendezvény szervezői és a kötetek gondozói figyelemre méltóan eredményes munkájaként a konferencia idejére jelentek meg az előadások: *Hodinka Antal Emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére.* (Nyíregyháza, 1993. 456.), *Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére.* (Uo., 1993. 92.), illetve *Hodinka Antal válogatott kéziratai.* (Uo., 1993. 192.). Az első gyűjtemény a hazai résztvevők, a második a külföldi vendégek előadásait tartalmazza. A jó időzítés mellett jellemzik a kiadványokat a magyar tanulmányok angol, az idegen nyelvűek magyar rezüméi, úgyszintén az első, alapvető kötetet kísérő, korrekt munkára valló személy- és helynévindex. — Sajnos, az előadások nagy száma miatt diszkusziót eleve nem is lehetett tervezni, noha ez a konferencia szakmai értékét növelte volna. Részben ezt pótolja a már szerkesztés alatt álló Hodinkával foglalkozó negyedik kötet, valamint a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékének sereise.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

SZEMLE

„Gondolatok a Könyvtárban. Thoughts in the Library”. (Köszöntjük Rózsa Györgyöt 70. születésnapja alkalmából.) Bp. 1992. 195 p. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. (MTAK Közleményei 30 (105).)

Vörösmarty Mihály híres versét az MTA Könyvtárának 1844-ben történt megnyitására írta. A költemény minden kétséget kizáróan a magyar irodalom egyik legmarkánsabb alkotása, mely magába sűríti az emberiség világtörténelmének, a kultúrának és a tudományos fejlődésnek minden alapvető kérdését. A költemény megírása óta csaknem százötven esztendő telt el, és ez a történeti távlat lehetővé teszi számunkra, hogy a *Gondolatok a könyvtárban* egyik híres verssorát idézve ismét feltegyük a szorongó, de ugyanakkor reményekre is jogosító kérdést: „... — Ment-e / A könyvek által a világ elébb?”

Úgy érzem, hogy van egy nemrégiben megjelent könyv, amely minden kétséget kizáróan pozitív választ tud adni a fentebb idézett kérdésre, annál is inkább, mert ez a könyv egy olyan életútról számol be ritka sokoldalúsággal és tiszteletre méltó pontossággal, amely jelenleg is a könyvek és a könyvtárak ügyének odaadó szolgálatában áll.

Ahogy Vörösmarty verse az MTA Könyvtárában a megnyitó ünnepségre készült, úgy a hasonló címet viselő kötet az MTA Könyvtárának főigazgatója, Rózsa György 70. születésnapjának a megünneplésére jelent meg. Szép gesztus ez — mi lehet szebb és odaillőbb, mint az, ha egy könyvtárosnak a többi könyvtáros egy könyvvel kedveskedik, ráadásul egy olyan könyvvel, amely éppen a könyvtárakkal foglalkozik.

Rózsa György 1992 októberében töltötte be hetvenedik évét és a hetvenegyedikben is olyan kifogyhatatlan energiával, dinamizmussal és jókedvvel folytatja sokoldalú könyvtárosi és tudományos

tevékenységét, viseli e világhírű könyvtár vezetésének súlyos felelősségét, mint húsz évvel ezelőtt, amikor is e sorok írója első ízben találkozott vele. Rózsa György egy személyben közgazdász és könyvtáros, továbbá címzetes egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, nagy érdemeket szerzett ENSZ-tisztviselő, a magyar könyvtárügy és tudománypolitika befolyásos alakítója, számos könyvtári és informatikai nemzetközi szervezet alapítója és vezető tisztségviselője. Kiváló érdemeit a tiszteletére készült kötet röpké másfél oldalban foglalja össze, amely nem csupán a puritán szerénység bizonyítéka, de az információ kompressziójának és a tökéletesen tömörített referátumnak is iskolapéldája lehet számunkra, akik könyvtári informatikusok vagyunk. Fizikális szempontból ez a tömörítési és miniatürizálási törekvés érvényesült a szakirodalmi munkásságát ismertető válogatott bibliográfia vonatkozásában is, de hiába szedték a szöveget a lábjegyzetekben használt legkisebb karakterekkel, így is kijött 16 oldal, és oldalanként általában 20 tétel is megszámlálható. A publikációk jelentős része idegen nyelvű, és a világnyelveken kívül számos került belőlük kiadásra a környező országok nyelvén is. Tematikájukat tekintve is rendkívüli sokoldalúságot és gazdagságot mutatnak, felölelik a tudományos és informatikai könyvtárosság köré csoportosítva a világ könyvtárügyének valamennyi lényeges problémakörét. A szerző a hazai tapasztalatokat mindig is ötvözte az ENSZ Genfi könyvtárának igazgatójaként szerzett ismereteivel, valamint a világ legkülönbözőbb országaiban szerzett tapasztalatokkal.

A tiszteletére készült kötet szerkesztői — Domsa Károlyné, Fekete Gézáne és Kovács Mária — kitűnő és alapos munkát végeztek, és ez nem véletlen, hiszen igazgatójuknak régi, tapasztalt, a

szó valódi értelmében professzionális munkatársai. Ugyancsak ez a professzionális jelző illeti meg azt a hazai és nemzetközi gárdát, amelynek tagjai vállalták, hogy egy-egy tanulmánnyal kedveskednek Rózsa Györgynek születésnapja alkalmával. Tíz nagyhírű külföldi tudós és könyvtáros tisztelte meg a kötetet írásaival. A kötetet olvasva világossá válik mindenki számára, hogy az MTA Könyvtára azon túl, hogy Rózsa György vezetése alatt tudományos műhelyé és az ország egyik legrangosabb információs központjává vált, régóta központi helyet tölt be a nemzetközi könyvtárügy fejlesztésében is.

Mindezek a reflexiók csak általános és közvetőleges információt adhatnak Rózsa György egész eddigi munkásságához, amely a *Gondolatok a könyvtárban* című kiváló könyvben is megjelenítődik. Aki elolvassa e kötetet, egyben megtalálja a választ Vörösmarty kérdésére is: igenis ment a világ előre a könyvek által, és igen jelentős mértékben! Csak a világ közben nagyonis átalakult, és ez magával vonta a könyvtárak fizikai arculatának megújulását is. Az elektronikus könyvtár, a CD-ROM-ok és nem utolsósorban az egyre fejlettebb konzerválási módszerek feltalálásával már a 20. század költője nem valószínű, hogy Vörösmartyhoz hasonlóan érzékelné a könyvtár világát.

A világ hatalmas fejlődést futott be, és ez elválaszthatatlan a tudományos könyvtártól és információtól. Hogy mindez Magyarországra is eljutott, abban kiemelkedő szerepet játszott Rózsa György.

SEBASTYÉN GYÖRGY

Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom, Hrsg. VIZKELETY András unter Mitwirkung von ERDŐ Péter, FÜLEP Katalin, LAUF-NOBILIS Judit, MADAS Edit, SARBÁK Gábor, SZENDREI Janka, VESZPRÉMY László, WEHLI Tünde. Budapest, 1993, Akadémiai Kiadó, 189 p. + 27 tábla (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II)

A Magyarországon őrzött középkori kódexek és töredékek katalógussorozatának (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae) legújabb kötete Vizkelety András vezetésével készült. A sorozatot továbbra is az Akadémiai Kiadó gondozza a wiesbadeni Verlag Otto Harrassowitz együttműködésével. A sorozat korábbi köteteit az 1984-ben elhunyt Mezey László irányításával tették köz-

zé. A sorozat munkatársainak csoportja az évek során – ha nem is maradt is teljesen változatlan – megőrizte folytonosságát. A Mezey professzor által létrehívott munkaközösség jelenlegi vezetője (Vizkelety András, aki a kutatásnak ezen a területén maradandó érdemeket szerzett. Legyen elég ebben a vonatkozásban utalnunk a Magyarországon található középkori német kéziratok nagyszabású katalógusára (Vizkelety András: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, I–II, Budapest 1969–1973) vagy ősi nyelvemlékünk, a leuveni Mária-siralom kötévegével kapcsolatos kodikológiai eredményeire.

A vezetésben beállott változás a sorozat módszertani megújulásában is megmutatkozik. Megváltozott a katalógus nyelve. A latin helyét a német foglalta el. Ez már azért is indokoltnak tűnt, mert a kodikológiai szakkifejezések egész gazdagságát egyértelműen, a nemzetközi szakmai közönség számára félreérthetetlenül csak valamelyik nagy modern nyelven lehet közvetíteni. Ám nemcsak a nyelv változott meg. Más lett a leírások formája is. A középkori latin szövegek átírása, a rövidítések feloldása, a nyomtatott kiadások adatainak megjelölése, az irodalom feltüntetése és a szöveg-hagyománnyal kapcsolatos megjegyzések formája is más módszert követ.

A módszert illető változásokat az általános bevezetőben maga a kötet szerkesztője részletesen bemutatja (13–15).

A kéziratos kódexek számos nyugat-európai országban jellemző bőségéhez szokott kutató felteheti a kérdést, miért szükséges a különböző középkori kódexekből fennmaradt töredékeknek egész katalógus-sorozatot szentelni. Közép-Kelet-Európa, kivált a Kárpát-medence vonatkozásában világos a válasz: valódi szükség mutatkozik az ilyen fajta munkára. A török hódoltság idejéig ezt a vidéket a kéziratos könyvekben való viszonylagos gazdagság jellemezte. Ezeknek a kódexeknek a nagy többsége azonban a török időkben elpusztult. Bár a jelenleg hazánkban található töredékeket korántsem tekinthetjük minden további nélkül a középkorban is itt használt művek maradványának, e töredékek közül nem kevés mégis fontos és máshonnan aligha megszerezhető tanúságát szolgáltatja középkori könyvkultúránknak (vö. Mezey László: *Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása*. in: *Magyar Tudományos Akadémia*

Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 30 [1978] 65–90). Ennek a kiindulásnak az elfogadása rögtön felveti a töredékek eredetének súlyos kérdését. Számos nehézség gátolja ugyanis a gyakran ma hazánkban található nyomtatott könyvek kötéstáblájából kibontott töredékek keletkezési és használati helyének pontos megállapítását. Mégis, sok esetben kétséget kizáróan kimutatható a keletkezés vagy a középkori használat helye is. A katalógus sorozatnak ez a legújabb kötete igen nagy gondosságot és óvatosságot árul el ebben a tekintetben. Ahol az adatok nem elégségesek biztos állítás megfogalmazásához, kérdőjel utal a bizonytalanságra. Igencsak sok esetben (az esetek többségében!) a kutatók nem találtak elegendő bizonyíték-elemet határozott ítélet megfogalmazásához.

A sorozatnak ez a kötete az esztergomi könyvtárakban őrzött töredékek bemutatását vállalja. A kutatók csoportja három könyvtár anyagát vizsgálta át. Ezek: a Főszékesegyházi Könyvtár, a Városi Könyvtár és a Ferences Könyvtár. E könyvtárak történetének részletes leírását a kötet első bevezető tanulmányában találjuk. Ennek a szerzője Körmeny Kinga, a téma avatott ismerője (vö. pl. Körmeny Kinga: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése* = Magyar Könyvszemle 107 [1991]. 20–40). Azt a döntést, hogy a katalógus csak három – igaz, a három e vonatkozásban leggazdagabb – esztergomi könyvtár állományára szorítkozik, részben nyilván a többi könyvtárak hasonló feldolgozásával (kötéstáblák lebontása stb.) kapcsolatos lehetőségek is indokolták. Igaz természetesen, hogy a város két másik könyvtárában is fellelhetők érdekes fragmentumok, nevezetesen a Prímási Simor Könyvtárban és a Szeminárium Könyvtárában. Legyen elég itt Hostiensis IX. Gergely Dekretális Gyűjteményéhez írt Lecturájára utalnunk a Szeminárium Könyvtárában (jelenleg rendezés alatt):

(Esztergom, Érseki Papnevelő Intézet Könyvtára, Fragmentum Strigoniense, s. n. [2 ff.; membr.; binae columnae; 365 × 240 mm; s. XIII–XIV; – ex tegumento libri: Athanasii ...opera, Argentorati, Johann Knobloch, 1522; possessor libri: 'S. J. Coll. Poson. 1692'; in tegumento eiusdem libri: manuscriptum translationis hungaricae Sacrae Scripturae Gregorii Káldi; cf. Erdő Péter: *Káldi György bibliafordításának kézírata* = Vigilia 48.

1983. 378–379]: Henricus de Segusio: *Lectura in Decretales Gregorii IX*, f. 1: //non potest, ut ibi, is uero cui competit [ad X.1.31.15 v. Vice ipsorum]...x...confirmacionis supra de tempore [ad X. 1.31.16 v. Sacramentorum omnium]'''; f. 2. //sores sunt. xciii. di. legimus [ad X. 1.33.1 v. Habeatur]...x...et rebelles percutientis seu malleantis [ad X. 1.33.6 v. Et regalis potestas]'''. Ed. Venetiis 1581, ff. 166r–167r, 170r–171r)

E töredék ugyanabból a kódexből való, melynek más fragmentumai is előkerültek egyrészt a budapesti Egyetemi Könyvtárban (U.Fr.1.m. 94, U.Fr.1.m. 95; cf. Mezey, László et alii: *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis* [Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae I/1], Bp. 1983. 107–108), másrészt a budapesti Központi Papnevelő Intézet Könyvtárában őrzött könyvek kötéstáblájából (S.Fr.1.m. 63; Mezey László et alii: *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis* [Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae I/2], Bp. 1988. 67–68). Ebben az esetben olyan kódexről van szó, melyet Nagyszombatban különböző könyvek bekötésre használtak fel. E jelenség egyben azt is példázza, hogyan jutottak el egyazon helyen bekötött könyvek az ország különböző könyvtáraiba.

Az esztergomi Simor Könyvtárban is őrznek jelentős – ugyancsak kánonjogi tartalmú – középkori kódextöredéket:

(Esztergom, Érseki Simor Könyvtár, 2–82–2/19.120 [1 f. verso vacua; membr.; 270 × 190 mm; s. XV/1; lineatio, litterae initiales in rubro; – possessor: Móric Esterházy?, cf. in interno tegumenti: 'Tatai látogatás emlékéül 1880 martius 31. M.']; *'Elenchus indulgentiarum concessarum'*, inc.: 'Consequenter uero de indulgentiis' [introductio Concilii Basiliensis]; 1. 'Scimus o filia' [Urbanus IV, 8. 9. 1264, Po. 19016]; 2. 'Excellentissimum corporis' [Eugenius IV, 26. 5. 1433, MBR V, 14–15]; 'Omnipotentis dei et uniuersalis ecclesie' [clausula Condilii Basiliensis a. 1434]).

A könyvtárakon kívül Esztergomban a Balassa Múzeumban is található a középkor végén bizonyos valószínűséggel Magyarországon használt kánonjogi tartalmú kódex töredéke:

(Esztergom, Balassa Bálint Múzeum, H.62–362.1 [1 f.; membr.; binae columnae; 315 × 22 mm; s. XIII; – ex tegumento libri: Balassa Bálint Múzeum, 1255/961: *Acta et decreta synodi dioecesanae Strigoniensis...*, Posonii 1629; pos-

sensor libri tradentis: Conventus S. O. Cist. Agrieni; provenientia fragmenti: Italia?; usus: in fine medii aevi probabiliter Hungaria; cf. Erdő Péter: *Codici manoscritti di diritto canonico e loro frammenti in Ungheria* = Apollinaris 61, 1988. 347, n. 26]; *Deretales Gregorii IX cum glossa ordinaria Bernardi de Bottono*. Textus: //sacri auctoritate concilii prohibemus ne tales clerici personis secularibus [X.2.24.30]...x...causarum terminatio [X.2.25.4] //s. Apparatus: //f et sic confessio ex metu [ad X.2.24.31 v. Extorsit]...x...tantum sine iuramento quia magis contempnere uidetur [ad X.2.24.35 v. promisit] //s. Ed Lugdini, 1613. coll. 827–837).

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a katalógussorozat legújabb kötete az előzményekhez képest egyértelmű módszertani előrelépést jelent, és értékes segítséget nyújt nem csupán a kodikológiai és szövegtörténettel foglalkozóknak, hanem megbízható és tartózkodó következtetései és pontos leírásai, azonosításai révén azoknak is, akik a középkori Magyarország kultúrájának történetét kutatják.

ERDŐ PÉTER

Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I. Főnmaradt kötetek 1. A–J. Bp. 1988; II. Főnmaradt kötetek 2. K–Z, Lappangó kötetek. Bp. 1993. (MTA Könyvtárának Közleményei 23, 31.)

Alapművel gazdagodott a hazai medievisztika és reneszánsz-kutatás. Egy ország középkori műveltségének egyik legfontosabb dokumentumegyüttese korabeli könyvállománya. A magyarországi középkori könyvállománynak a sajnálatos történelmi körülmények folytán csak szorongatóan kicsi, 1–2%-nyi töredéke maradt fenn, ennek egy része is külföldi könyvtárakban. E rendkívüli forrásszegénységnek köszönhetően viszont már a múlt században megszületett egy olyan katalógus terve, amely az egész hungarica-anyagot tartalmazhatná, s ugyanekkor megkezdődött a magyar vonatkozású kéziratok és könyvek rendszerebb kutatása is, külföldi gyűjteményekben. A katalógus váratott magára, az idők folyamán feltárt és folyóiratokban publikált adattömeg pedig lassan áttekinthetlenné vált. Központi nyilvánartás híján nem volt kizárva, hogy egy-egy kül-

földi kutatóút során ketten-hárman is „felfedezik” ugyanazt a kódexet, míg olyan fontos források, mint a hazai könyvtárakban is hozzáférhető külföldi kézirat-katalógusok, felvágatlanul porosodnak. Több félbemaradt kezdeményezés után 1978-ban Csapodi Csaba vezetésével végre egy olyan jól körülhatárolt, a reális lehetőségeket figyelembe vevő és belátható időre tervezett kutatási program indult el, melynek eredményeként a mintegy kétszáz éve megálmodott *Bibliotheca Hungarica* meg is jelenhetett. Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára a hetvenes évek végén már óriási új hungarica anyaggal és igen nagy kutatói tapasztalattal rendelkezett. A program első lépéseként Csapodi Csaba irányításával és Csapodiné Gárdonyi Klára, Papp László, Kónyi Mária, Körmeny Kinga és Rozsondai Marianne közreműködésével megalakult az MTA Könyvtárban egy középkori kódexkutató csoport. E csoport vállalkozott arra, hogy az addig megjelent publikációkból és az itthon hozzáférhető katalógusokból gyűjtse a középkori Magyarországon használt kódexekre és nyomtatott könyvekre vonatkozó adatokat. Ez az adatbázis ráépült Csapodiéné saját hazai és külföldi kéziratári kutatásainak eredményeire. Nagy feyelemre vall a szerzők részéről, hogy az anyaggyűjtést egy ponton abba tudták hagyni, hiszen ezt befejezni jószerével sohasem lehet, viszont az elkészült repertórium biztos alapot jelent a további kutatásokhoz is. A rendkívüli gondosságot és tájékozottságot feltételező sajtó alárendezést a Csapodi házaspár maga végezte. A megjelent két kötet a legmagasabb szinten felel meg azoknak a nagy várákosoknak, melyek a vállalkozást kísérték. Az anyag elrendezése igen praktikus és áttekinthető: a városok, s ezeken belül a könyvtárak ABC rendjére épül. Egy adott könyvtár azonosított hungarica-tételei növekvő könyvtári jelzeteik szerint követik egymást, először a kéziratok, azután a nyomtatványok. A latin mellett a görög, a német, az olasz, a cseh és természetesen a magyar nyelvű emlékek is helyet kaptak a repertóriumban, minden olyan kötet, mely 1526 előtt megfordult Magyarországon, képviselje bár kultúránk középkori vagy reneszánsz rétegét. De nemcsak a teljes kötetek, hanem a kódextöredékek, és a II. kötet végén a korábban ismert, de ma ismeretlen helyen lappangó vagy újabban elpusztult művek is. A közeljövőben megjelenő III. kötetben azok a művek lesznek regisztrálva, melyek csak utalá-

sokból ismeretesek, dokumentum értékük azonban ezeknek is van. A szerzők a korszakhatárt gyakorlati megfontolásból 1526-ban jelölték meg, s ehhez szigorúan ragaszkodtak. Az a következetesség, ami egy adattár megbízhatóságának és kiszámíthatóságának elemi feltétele, néha hátránnyal is jár: a magyar nyelvű kódexállomány szerves egységet alkot, néhány kódex viszont e mesterséges korszakhatáron túla kerülve nem került be a katalógusba (Érsekújvári K., Kulcsár-k.). Az előre rögzített kereteket azonban valóban nem lehet semmiféle külső szempont miatt átlépni, mert így a rendszerben zűrzavar keletkeznék. A két kötetben 3419 tétel szerepel, ez azonban nem ennyi egykori kötetet vagy művet jelent, mert vannak közöttük több kötetes munkák, egy-egy kötetben pedig sokszor több mű szerepel együtt. Szerencsés megoldásnak tartjuk, hogy a korábban tévesen hungaricumnak tartott művek is be vannak sorolva a megfelelő könyvtári helyre, persze jól megkülönböztethetően, apró betűkkel szedve. Az egyes tételek tartalmazzák, ha van (s ha tudni lehet), a szerző és a cím mellett a másolás vagy a nyomtatás idejét és helyét, a terjedelmet, a scriptor nevét, utalást az illuminálásra és a kötésre, a possessort, a vonatkozó bibliográfiát, s azt, hogy mikrofilmen itt-hon hozzáférhető-e. A katalógusban való további tájékozódást a fenti adatokra vonatkozó tíz alapos mutató segíti. A *Bibliotheca Hungarica* olyan segédkönyv, mely minden későbbi kutatás kiindulópontja és viszonyítási alapja lehet. Óriási forrásanyagot kínál a középkori és reneszánsz művelődéstörténet kutatói számára, ugyanakkor az ezután felbukkanó hungaricumok helye is megvan a rendszerben. A szerzők az adott lehetőségek mellett nem vállalkozhattak arra, hogy az összes tételt darabról darabra kézbe vegyék, de a további kutatások egyik irányaként erre is felhívták a figyelmet. Néhány apró kiegészítést már a fentiek jegyében teszek. A lappangó kötetek közül két nyelvemlék őrzési helye a repertorium nyomdába adása után ismertté vált, a *Miskolci Töredék* (3226. sorszám) a Miskolci Lévay József Tudományos Könyvtár tulajdona (kiadva a Régi Magyar Kódexek 13. kötetében, Bp. 1991), a *Székelyudvarhelyi Kódex* (3365. sorszám) pedig a helybéli katolikus plébánián van (Régi Magyar Kódexek 15. Bp. 1993). Ha a katalógusban jelzett kódexeket őrzési helyükön kézbe vesszük, akkor látjuk, hogy valóban mennyi rejtett tartaléka is van még a két

kötetnek. Gyulafehérváron a Batthyaneumban az 1598-as tételszámon jelzett (R. I. 19.) domonkos lectionariumban László-, István-, Imre- és Gellért-legendákat találtam, az 1608-as számú kötet (R. I. 48.) függelékében pedig Szent István és Imre-sermókat. Az R. I. 113. jelzetű kódex Szent László beszédével viszont egy új tétel a katalógushoz.

A *Bibliotheca Hungarica* méltóképpen kapcsolódik össze ezután végleg annak a két tudósna a nevével, akik életük nagy részét a téma kutatásának szentelték.

MADAS EDIT

Pavercsik Ilona: A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig. Bp. 1992. 287 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei, 2.)

A fenti címmel megjelent kötetben Pavercsik Ilona a kassai jezsuita nyomda (1716–1773) termékeiről ad rendszerező összesítést és néhány irányból értékelő áttekintést. Közel háromnegyed résznyi helyet foglal el (25–233. p.) a nyomda kiadványainak betűrendes jegyzéke és az ahhoz kapcsolódó adatsor. 898 latin, 104 német és 116 szlovák nyelvű kiadvány felsorolása után hasonlóan nyelvi bontásban következnek az aprónyomtatványok leírásai (1321–1527. számokon). A felsorolásból 1245 tétel példányból is ismert kiadvány. A többinek az adatai főleg a nyomda által rendszeresen kiadott kereskedelmi célú katalógusokból, a magyarországi jezsuita rendházak könyvtáiról az 1773. évi felosztás után készített *Index generalis librorumból* és levéltári – főleg cenzúrai – iratokból kerültek ki. A táblázatban egymás mellett állnak az adatok: a könyvek ára például a catalogus librorumokból, a példányleírás (illetve az arra való utalás) a Petrik-féle bibliográfiára utal. Megjegyzés hívja fel a figyelmet arra, ha példányból ismeretlen a kiadvány. De itt találjuk a terjedelmi adatokat, a későbbi katalógusokból kiemelt, gyakran változó árat, a kiadványokból megállapított másodlagos felhasználások feltüntetését, megjegyzéseket. Felsorolja továbbá, hogy a rend felosztásakor melyik jezsuita könyvtár katalógusa és hány példányban tüntette fel a kiadványt.

A szerző bevezetőjében a jezsuita rend kassai útját és nyomdájuk történetét vázolja fel, ismerteti forrásait, és eligazítást nyújt a táblázat használatához. Még a táblázatokba foglalt jegyzék előtt mutatja be az annak is alapjául szolgáló kiadvány-

típust: a kereskedelmi céllal időnként (57 év alatt 14-szer) megjelent catalogus librorumot. A táblázatok után rendszerező-értékelő fejezetek következnek. Szó van a nyomdai változásokról: címlapkiadásokról, ajándékkönyvekről; a nem kassai nyomtatványok kassai címlappal és/vagy hozzákötéssel ellátott példányairól; a nagyszombati és kolozsvári jezsuita nyomdák termékeinek terjesztésre való átvételéről. Elemzés olvasható a kassai könyvkiadás belső arányairól, mennyiségi változásairól, a könyvforgalmazás kérdéseiről, könyvválasztékról, árról, újrakiadások gyakoriságáról, sokáig raktáron maradt könyvekről. Az utolsó fejezet: Hová jutottak el a kassai könyvek? Elsősorban a magyarországi jezsuita intézményekbe. A felosztáskor ott talált kötetekről táblázatos kimutatás tájékoztat. Ugyanitt a nyomdai számadáskönyvek adatai és a catalogus librorumokban feltüntetett árak alapján értékösszesítés és nyomdai megrendelések összege teszi teljessé a képet. A Kassa környéki minoriták, ferencesek és pálosok könyvtáraiban, a püspöki könyvtárakban, plébániákon, de magánszemélyek könyvtáraiban is kimutatható jelenlétük.

Pavercsik Ilona az általa felhasznált és feltárt adatokat – nyomtatványok; a 18. századi nyomtatványok adatgyűjtésének (Országos Széchényi Könyvtár) példánykimutatásai; önálló levéltári kutatásainak eredményei; korábbi szakirodalom – alaposan rendszerezve, imponáló biztonsággal és következtetéseknek alapos indoklásával tárja elénk, mondandóját fényképekkel, táblázatokkal, térképekkel illusztrálja. A sokszínű témáról felvázolt kérdéskört (10. p.) részben megválaszolja. Könyvét szerényen zárja: „Egykorú forrásaink adatai, ill. a kiadványokat gyűjtő bibliográfiai tevékenység eredményei eddig terjednek. A kassai jezsuita tipográfia 18. századi könyvkatalógusainak, valamint az abban nem szereplő kassai kiadványoknak összegyűjtésével, közzétételével, rendszerező értékelésével reméljük, hogy felhívtuk a figyelmet a korabeli kassai könyvnyomtatás–könyvkiadás jelentőségére, Kassának mint kulturális centrumnak a fontosságára...”

Mintaszerű a kötet felépítése: a rendszerező fejezetekben soha nem enged a szerző a statisztika, az érdekességek vagy más tetszetős szempont túlértékelési csábításának. Névmutató, szlovák és német nyelvű összefoglaló áll a kötet végén (amely bizony nem fűzet!). A történeti tanul-

mányokkal foglalkozó kutatók számára a kiadvány fontos alapkönyv.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Pintér Márta Zsuzsanna: Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században. Bp. 1993. 163 p. Argumentum Kiadó. (Irodalomtörténeti füzetek 132.)

Az a kislétszámú drámakutató csoport, mely másfél évtizeddel ezelőtt az MTA Irodalomtudományi Intézete 18. századi osztálya keretében elindította a magyarországi iskolai színjátszás emlékeinek összegyűjtését és (egyelőre) a magyar nyelvű szövegek kiadását, méltán büszke lehet az eddig elért eredményekre. Napvilágot látott a jezsuita, a protestáns, a ferences, a minorita, a pálos és más kevésbé jelentős szerzetesrendek, a kispapi szemináriumok, királyi tanintézmények színjátszási adatait tartalmazó forráskiadvány öt kötete több ezer adattal. Nyomtatásban megjelent 50 protestáns, 20 minorita, 16 jezsuita magyar nyelvű iskoladráma szövege. A kiadónál várja megjelentetését a jezsuita kötetnek második, 36 drámaszöveget és egy csomó nyomtatott programot tartalmazó része, a piarista iskoladramák forrásgyűjteménye. Előrehaladott állapotban vannak, s a közeljövőben nyomdába kerülhetnek a ferences és piarista drámakötetek. Az iskolajátékok irodalom-, színház-, művelődéstörténeti szintézisét előkészítő kismonográfiák közül Kilián Istvánnak *A minorita színjáték a XVIII. században* (Bp. 1992. 249.) című tanulmánya után napvilágot látott Pintér Márta Zsuzsanna tollából a ferences iskolai színjátszást bemutató könyv. Hasonló monografikus tanulmányok készülnek a protestáns és a piarista iskoladramákról.

Pintér Márta Zsuzsanna évek óta foglalkozik a ferences színjátszással. Már 1984-ben egy passiójáték szövegének publikálásával 10-re szaporította az addig nyomtatásban megjelent csiksomlyói iskoladramák számát. Folyóiratokban, kiadványokban dolgozatai jelentek meg a témából. 1992-ben *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig c.* kiadványban 132 adatot tett közzé a ferences színjátszásról. Jelenleg a 18. századi magyar nyelvű ferences színjátékok sajtó alá rendezésének munkájával foglalatoskodik. Nehéz lenne az anyagban járatosabb személyt találni, aki hozzáértőbben tudna tájékoztatni a ferences színjátszásról.

Bevezetésként tömör tájékoztatást ad a ferences rend magyarországi történetéről, a rend iskoláiról. Rendet teremt az eddigi zűrzavarban, kibogozza a rend különféle ágazatainak eddig oly bizonytalan tetsző összefonódottságát, többek között azzal, hogy nem beszél a bosnyák barátokkal folyó harcokról. Világosan láttatja az iskolai színjátszásban szerepet játszó két ág, az obszerváns ferencesek és a konventuális minoriták történetét, kapcsolatuk alakulását. Az iskolázásban is számos eddigi félreértést, tévedést igazít ki, új adatokkal is gazdagítja iskolatörténetünket.

A ferences színjátszás előzményeként vizsgálja a 13. századtól kezdődően kialakult drámai laudákat, dramatikusan prédikációkat, a bibliai történeten alapuló misztériumjátékokat (a passió egyik alfaját), melyekben megtaláljuk az apokrif evangéliumok történeteit, alakjait. Vizsgálja, hogy szövődnek a passiókban a moralitásnak a megdicsőített erényeket és a bűnöket szerepeltető elemei.

Magyarországon Temesvári Pelbárt és Laskai szentbeszédeiben találunk dramatikusan prédikációkat. A csíksomlyói passiók archaikus rétegei visszavezethetők a 17. század közepéig. A betlehemes játékoknak is régi gyökerei vannak. Nem nevezném azonban dramatikusan szokásnak a temetési szertartások verses dialógusait. A dialógus-formát a legkülönbözőbb műfajú alkotásokban megtaláljuk. Rákóczi György Geleji Katon Istvánnak gyónt egy pasquillusban (RMKT XVII. 221–230.) dialógus formában. Ugyanígy szól Gyirwa Vencelnék *Cristvs Vrvnknak Szent Peterrel valo beszélgetese* (kiad. uo. 269–288.). A 17. században több hitvitázó munkát írtak dialógusokban. A halottbúcsúztatók dialógizált változatai nem tartoznak a színjátszás körébe.

A magyarországi ferences iskolai színjátékok lehelyeinek ismertetése után Pintér Márta Zsuzsanna számszerű áttekintést nyújt a ferencesek ilyen irányú tevékenységéről. 137 adatból 71 magyar, 35 latin, 12 magyar–latin, 1 magyar–latin–horvát, 1–1 német illetőleg horvát nyelvű előadásról tudósít. (17 esetben nem lehetett megállapítani az előadás nyelvét). Összesen 104 drámaszöveget ismer. Ebből eredeti ferences szöveg 89 (a többi 15 jezsuita, piarista iskolákban is játszott darab). A 89 ferences szövegből 54 magyar, 13 latin, 12 magyar–latin nyelvű. Legtöbb előadás volt Csíksomlyón (99!). Utána Körmöcbánya (11), Szabadka (10), Szombathely (4) következnek.

Minthogy a két 17. századi, valószínűleg ferences eredetű drámaszöveg (*Filius prodigus* – 1640 körül; *Jesu filij Mariae* – 1650–1660 körül) iskolai előadása nem bizonyos, a ferences színjátszás legkorábbi adatai 1721-től követhetők nyomon Csíksomlyón, ahol ettől kezdve az iskolai színjátszás rendszeressé válik. Elsősorban nagypénteken (51 előadás volt, ebből 41 passiójáték) és a pünkösdi búcsú alkalmával (9 előadás). Játszottak szentek ünnepnapján, iskolai ünnepélyeken, vizsgákon. Többször adtak elő bibliai drámát. A 18. század második felében Csíksomlyón is játszottak farsang végén egy komédiát. 1780 tájtól érzékelhető a ferences színjátszás elvilágiasodása Csíksomlyón. 1780 pünkösdi szombatján a jezsuita Kovács Pál latinból fordított darabját a *Zápolya János és Bebek Imrét* adják elő. A fordító Szentes Reginald magyarítja a szintén jezsuita Jacob Masen darabját, a *Rusticus imperans* vígjátékot, és 1780. június 13-án eljátszatja. A 18. századból fennmaradt, időponthoz nem köthető színre vitt magyar (*Tragédia János Zsigmondról, Nikápoly ostromáról*) és idegen tárgyú (*Brutus és Caesar, Cyrus, Tiui clementia*) történeti drámák, egy pásztordráma előadása azt mutatja, hogy a vallásos témákkal szemben „a század utolsó harmadában a világi darabok kerültek túlsúlyba”, ahogyan ez tapasztalható a protestáns színjátszásban és más katolikus rendező iskoláiban.

Természetesen Pintér Márta Zsuzsanna nemcsak a Csíksomlyón folyó színjátszással foglalkozik, hanem a többi ferences iskola színjátékaival is. Vizsgálja az előadások körülményeit, a színre vitel alkalmait, hogy hol és hogyan játszottak. A színpad felszereléséről, a jelmezekről kevés adat maradt fenn. A rendezői utasításokból és magukból a szövegekből azonban sok érdekes dolgot kiolvas a színészi játékról, a scenikáról, a hangeffektusok, zenei betétek, az ének és tánc dramaturgiai funkciójáról.

Dicsérendő önmérséklettel ír a színjátékok műfaji megoszlásáról, annak tudatában, hogy a műfajok gyakran összerosódnak. Ennek ellenére a műfaji meghatározásaiban a tematikai szempont érvényesül, mikor a drámák két nagy csoportját, a vallásos témájú és profán témájú tagoláson belül végzi. Véleményem szerint a ferences iskolai színjátszásban sem igen beszélhetünk drámaelméleti tudatosságról, tudatos műfaji különbségtételről. Általában az alkalom határozta meg a té-

mát, és annak drámai kidolgozását nem a szerzők műfaji tájékozottsága szabta meg, az előadásokat az utókor, mi próbáljuk műfaji keretekbe kényszeríteni. Nehéz elképzelni olyan módszeres tárgyalást, melyben a téma, műfaj, alkalom nem mosódik össze. Ez történik Pintér Márta Zsuzsanna esetében is.

Könyvének egyik részében 89 eredeti ferences szövegről beszél. Az eredetiség meghatározása azonban nehéz feladat, a mai eredetiség fogalom a 18. században nem használható, de nem is vártak el ilyesmit egy drámaszerző-rendezőtől sem. A legtöbb ferences dráma összeszerkesztés eredménye vagy átdolgozás, fordítás. A csíksomlyói misztériumjátékok forrása a Biblia. Nem állapítható meg, hogy a szerző maga szedte-e össze az anyagot, vagy egy régebbi darabból merített ihletet, az átvett részeket megtoldva néhány új jelenettel, melyet esetleg szintén egy másik drámából emelt át.

A bibliai és a profán tárgyú darabok forrása több esetben jezsuita, kisebb mértékben piarista dráma volt.

Pintér Márta Zsuzsanna 27 ferences drámaíró-rendezőt ismer. Akadtak köztük világi magiszterek is.

A nézőközönséget, pártfogókat illetőleg a legtöbb adat Csíksomlyóról maradt fenn. Bár voltak szűk körnek, a tanulóifjúságnak szánt előadások, Csíksomlyón a diákok a 18. században több száz, sőt több ezer néző előtt játszottak. A János Zsigmondnak ellenálló székelyeket segítő csodatévő Mária-szobor már a 16. század végén kegyhellyé avatta a csíksomlyói kolostort, melynek templomában őrizték Szűz Mária szobrát, melyhez nemcsak a közeli helyekről, de a messzi vidékekről, Modvából is özönlöttek a zarándokok a híres pünkösdi búcsúkor és Mária ünnepnapjain. 1740 táján építettek deszkaszínt az iskola mellé. A zarándokok előttrt rendezték az előadásokat. Vagy a szabadban: az udvaron, a Kálvária dombon. Adatok vannak arról, hogy a nézők mennyire együttéreztek a cselekménnyel. Ahogy megtörtént egy keresztútjárás alkalmával, hogy a nézők elkergették felháborodásukban a Krisztust kínzó katonákat, „gyakori lehetett a közbekiabálás, a füttyülés (pl. ha Júdas jelent meg a színpadon), s a nézők valószínűleg együtt sírtak Máriával” (81. l.)

A könyv utolsó fejezete néhány ferences színjátékot mutat be. Kár, hogy a teljes anyagot ismerő szerző a rövid betekintést „elsősorban a már kia-

dott”, a régebbi sajtó alá rendezőktől legjobbnak tartott szövegek alapján nyújtja. Ismerteti az 1767. évi passiót, egyes szép részleteinél idézve más évek szenvedéstörténeteinek hasonló lírai passzusaiából. Nem látjuk azonban tisztán magunk előtt a túlságosan szemelvényesen, tömören említett darabokat. (Az 1762-, 1753-, 1746-, 1765-, 1775-, és 1752-es passiókból idéz és említ szép, érdekes mozzanatokot.) A profán tárgyú két történeti, egy társadalmi, a töredékes farsangi és a pásztorjáték ismertetése is szűkre szabott. Sajnáljuk, hogy a területi korlátok ennyire megkötötték a szerző kezét. Másrészt viszont annál nagyobb érdeklődéssel, felcsigázott kíváncsisággal várjuk az eddig ismeretlen ferences színjátékok szövegének publikálását.

VARGA IMRE

Az iskolai színjáték és a népi dramatikushagyományok. Szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna – KILIÁN István. Ethnica. Debrecen, 1993. 204 p.

1991 októberében került sor – az MTA Irodalomtudományi Intézete 18. századi osztályának, a Magyar Színházi Intézetnek, az ELTE Tanárképző Főiskolai Kara Magyar Irodalmi Tanszékének és a Dobó István Vármúzeumnak a szervezésében – a második noszvajai iskoladráma-konferenciára. A konferencia anyaga 1993-ban kötetbe gyűjtve is megjelent, Pintér Márta Zsuzsanna és Kilián István szerkesztésében. A kötet, az előszót jegyző Hopp Lajos megfogalmazása szerint, arra keresi a választ, hogy „milyen helyet foglalt el a magyarországi iskolai színjáték az egymást váltó korok társadalmának és művelődéstörténetének európai összefüggéseiben, illetve mennyire tisztázódott fejlődéstörténeti szerepe a magyar nyelvű világi színjátszás és nemzeti drámairodalom kibontakozásában” (5).

Kilián István az iskoladráma-kutatás feladatainak szenteli bevezető tanulmányát. Azt az álláspontot erősíti meg, amely szerint „a XVII–XVIII. századi magyar drámatörténet értékeinek teljes feltáráshoz komplex módszerekre van szükségünk, azaz a színházi előadást érintő művészeti ágak minden kutatójának fel kell a területet mérni” (7). Ez azért is fontos, mert valószínű, hogy „az aprólékos feldolgozás után, újabb kategóriákat is lehetne találni” az iskolai színjátékok rendszerezésére (10).

A kötet hozadéka éppen a feltett kérdések és a megfogalmazott válaszok sokféleségében ragadható meg.

Pintér Márta Zsuzsanna az utóbbi időben előkerült 17–18. századi kéziratok poétikai jegyzetekben fellelhető, rövidebb-hosszabb terjedelmű drámaelméleti fejezeteket veszi szemügyre, megállapítva, hogy ezek „viszonylag ritkán tanúskodnak a friss, kortársi irodalom ismeretéről” (18). Knapp Éva és Tüskés Gábor Esterházy Pálnak és az iskolai színjátszásnak a kapcsolatait méri fel, fülönös figyelemmel Esterháznak az iskolai színjátszást folyamatosan támogató tevékenységére, valamint a Nagyszombatban és Sopronban „közel száz éven át folyamatosan tekinthető” alapítványi színelőadásokra (27). Sepsi Andrea a közjáték műfaji jellemzőinek megragadására törekedve a főjáték és a közjáték dramaturgiai összefüggését tételezi; ennek tényezői szerint: „a tartalmi-eszmei-logikai kapcsolat, az esetleges azonos szereplők előfordulása a fődarabban és a közjátékban, a közjáték gyakori felvonásközi helye és néhány közjáték komoly témája” (54). Kiss Katalin Plautus *Mostellariájának* a 18. század második feléből ismert változatait mérlegeli, s jut arra a megállapításra, hogy a legkorábbi magyar Plautus-fordítás „egyenben az első Molière-fordítás is”, amennyiben „Plautus és Molière legsikerültebb fordulatait” ötvözi (64). Berecz Ágnes a minorita iskoladramák értékorientációs elemzésére tesz kísérletet.

A következő tanulmánycsoport szerzői egyes darabokat ismertetnek, illetve elemeznek: Tóth Péter az 1699 és 1703 között készült, cselekményével és megírásának módjával a korabeli művek közül kimagasló, *Colloquium* című, hitvaszerű iskoladramát; János István a *Thetis és Lyaeus* című vetélkedést, amelynek 1739. évi előadásáról újonnan előkerült szöveg tanúskodik; Demeter Júlia Nagy Györgynek a theatrum mundi sajátosságaival jellemezhető két darabját, amelyek „a 18. század Csonkai legérdekesebb, legegységibb” drámaíróját sejtetik (87); Várhelyi Ilona az *Evander és Alcimna* című pásztorjáték 1795-ből fennmaradt szövegét. Ludányi Mária a kolozsvári Unitárius Kollégiumban a 18. század utolsó negyedében újáteremtődő nyilvános játékok közül a „Tündéres játék” tündér motívumát, Vizi Mária egy 18. századi szlovák nyelvű betlehemesnek és a gyöngyösi pásztorismének a kapcsolatát vizsgálja.

Szabó Ferenc S. J. arra a szerepre hívja fel a figyelmet Jean-Marie Valentin monográfiái nyomán, amelyet a jezsuiták kiképzésében és apostolkodásában Szent Ignác Lelkiagyakorlatai töltenek be; amint a szerző hangsúlyozza: „Szent Ignác általában ajánlja az elmékedés elején a helyzetképalkotást: egyrészt, hogy figyelmünket rögzítsük (pl. egy evangéliumi jelenet szemlélve), másrészt, hogy próbáljunk valóban jelen lenni az eseménynél (pl. Jézus születésénél), mintegy részt venni az üdvösség drámájában” (123). Szilágyi András a „soproni jezsuita színpadképek” kapcsán a barokk hősi ideál képi megjelenítésének változatait értelmezi. Varga Imre a magyarországi iskolai színjátszás elvilágiasodásának a folyamatát vizsgálva megállapítja, hogy a 17. század közepe táján „ittott megjelenő közjátéki mozzanatok, majd a farsangi előadások” után „a mulattatás, a szórakoztatás csak a 18. század közepe táján, a 18. század második felében válik érzékelhető szándékká” (138). Kerényi Ferenc az iskolai színjátszásnak a magyar hivatásos színészetre gyakorolt hatásáról értekezik, megrajzolja „néhány színjátékelem fejlődés-vonalát” (143).

Balázs Géza egy 1796. évi iskoladramának, Nagy István *Lakodalmi játéka*nak a folklórlingvisztikai elemzését végzi el, „a cselekmény funkciójával” összhangban álló két fő nyelvi pillérré mutatva rá: az egymással szembeállított „művelt, kollégiumi” nyelvre és a népnyelvre (154). Szabó Péter az erdélyi fejedelmek menyegzőinek dramaturgiáját tárja fel. Kríza Ildiko azt vizsgálja, mennyire élt Horváth Ádám *A tétényi leány* című, a közköltészetből merítő vígjátékában „a néphagyomány adottságaival, és vált műve újabb támponttá az alakuló színhagyományban” (170). Barabás László a székely Sövidék farsangbúcsúztató játékeit mutatja be, mintegy példázva azt, hogy „létezett egy olyan szintű és belső fejlődésű színjátéktípus, amely elsősorban a népi halottsiratás és búcsúztatás paródiája” (188). Végül Zsók Béla a Hunyad vármegyébe telepedett bukovinai székelyek karácsonyi katonajátékának szövegváltozatait ismerteti.

Kerényi Ferenc a kötetben szereplő tanulmányát a következő megállapítással zárja: „noha az egyes színjátékelemek ismert hagyományteremtő befolyásáról ismereteink nem egyenletesek, sőt helyenként csak a hipotézis és a szakszerű kérdés szintjéig jutottunk el, kétségkívül a magyar

művelődéstörténet egyik fővonulatáról van szó” (148). Ez a megállapítás az iskolai színháték és a népi dramatikus hagyományok kérdéseivel foglalkozó kötet egészének további kutatásokra ösztönző végkövetkeztetése is lehetne.

MÓZES HUBA

Rejtő István: Mikszáthiáda. — Cikk, tanulmányok. Budapest, 1992. 384 p. — (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 20. [95])

Huszonkét kötetet jegyzett Rejtő István Mikszáth Kálmán műveinek kritikai kiadásából. Elsősorban az 1882–1890 közötti évek novelláit és publicisztikáját gondozta, szerkesztette. E filológiai-textológiai munkásságból keletkezett a Mikszáthiáda. Egyben kívánta látni a szerző évtizedeket átfogó tevékenységének eredményét.

Mint a gyűjtemény lelőhely-mutatója jelzi, néhány nagyobb tanulmánytól eltekintve, a legtöbb írás a kritikai kiadás kötetének keletkezéstörténeti jegyzete. S az e kiadásokra szükségszerűen jellemző szűkszavúságon sem változtatott Rejtő István, mikor az önálló kötetbe emelte őket. Csak hogy míg a Mikszáth kritikai kötetek jegyzetparátusa az író elbeszéléséhez, karcolatához, tárcájához természetesen rendeződik mellé, adatszerűen eligazító, tájékoztató jelleggel, e gyűjtemény viszont hiányérzetet támaszt, mert a szövegközlés jegyzetét a szöveg nélkül olvassuk.

De ha ki is szakította a szerző eredeti helyükről a jegyzeteket, egymásután való olvasásuk mégis jelent számunkra valami többletet, ami végül igazolja az együttes kiadásukat. A Mikszáthiáda újra felhívja a figyelmünket arra, hogy a napi sajtó szorításában dolgozó író milyen sokféle forrásból dolgozott. A keletkezéstörténeti írásokból láthatjuk, miképp alakul ki Mikszáth kezén, válik élővé, kerek történeté a história, az adoma, az olvasmány, a saját megfigyelés a mindennapi élet és a politika mindennapjaiból.

Bővebben kifejtett, noha ugyancsak a kritikai kiadás jegyzete, Mikszáth sokat vitatott *Jókai Mór élete és kora* című életrajzi regénye létrejöttének és forrásainak, sőt a mű fogadtatásának részletes bemutatása is, ami túlmege a kritikai kiadás szükségelte eligazításon. Izgalmas vezető e nem hibátlan műhöz, bár azóta sem készült sokkal jobb Jókai megértéséhez.

Önálló tanulmányként jelent meg először *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regény genezisének története. Egy kuriózum jellegű napihír adott indítást Mikszáthnak a benne forró dzsentribírálat megírására. A mű folytatásokban jelent meg. Rejtő pedig gondosan föltárja, hogy az író kezdetben még egyáltalán nem tisztázta önmagában a regény teljes karakterét, ilyképpen végső formáját csak a kötetben való megjelenéskor kapta meg a mű.

Mindent egybevetve, ha első pillanatban némi kétségekkel is kezdtük lapozni a kötetet, az elmélyült olvasás meghozta a fölismerést, minden kifogás ellenére is azt véljük, mennyi továbbgondolásra való témát kínál a szerző így, összeszedett írásainak egészével Mikszáth-kutató utódainak!

NEMESKÉRI ERIKA

Marinelli-König, Gertrude: Polen und Ruthenen in den Wiener Zeitschriften des Vormärz. Wien, 1992. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 638.

Az orosz irodalom és tudományosság bécsi visszhangjának bibliográfiai felmérése után került sor a „polonica”- és „ruthenica”-anyag bécsi recepciójának bibliográfiai regisztrálására. Az 1805–1848 közötti periódust öleli föl a gyűjtés (a záró évszám vitathatatlan, a kezdő évszám vitatható), amely — a belső címlap tanúbizonyosága szerint — a folyóiratokon kívül az almanachokat is bevonja a gyűjtés körébe, és végső célul az alcímként jelölt „kísérlet” demonstrálására vállalkozik: *Versuch einer kritischen Bestandaufnahme der Beiträge über Galizien, die Bukowina und das polnische Geistesleben insgesamt*. Már az alcím jelzi az anyag sokszempontú heterogenitását. Ha az államjogi szempontot érvényesítjük: a Lengyelországot felosztó három hatalom (Habsburg Monarchia, Poroszország, Oroszország) „szellemi életében” számottevő szerephez jutó „slavicá”-ról van szó; ha tekintettel vagyunk egy, ebben a korban virtuális, Lengyelország létére, akkor egy soknemzetiségű állam kulturális helyzetéről beszélhetünk (a kifejezetten lengyel mellett ukrán, ruszin, litván, kasub, német műveket, személyiségeket emlegethetnénk); továbbá: erősen kétséges, hogy a „judaica” nemzetiségi avagy vallási hovatartozást jelöl ebben a korban.

Mindezekkel a problémákkal a bibliográfiát összeállító Gertrude Marinelli-König is tisztában van, miként a kötet elé írt tájékoztató írása tanúsítja. Talán csak egy tényezőt lehetett volna erőteljesebben hangsúlyozni: a nyelvi nacionalizmus első időszakáról van szó, a „polonus”-tudatba ekkor még beleélheti magát az ukránul (ruszinul) vagy a németül beszélő – író szerző is, nem is szólva a litvánokról. Más számított ekkor a szépirodalom nyelvének, más a tudományának (a latin nyelv még nem halt el teljesen ebben a korban), bizonyos társadalmi körökben más volt (a német vagy a francia) a presztízsnyelv.

Az átnézett folyóiratok száma 49, ha az egyes folyóiratok címváltozatait is tekintetbe vesszük; ehhez Franz Sartorinak és Johann v.[on] Csaplovicsnak egy kiadványa járul. Hiányérzetünk nemigen adódik; ám, ha a belső címlap eligazítását komolyan vesszük, a *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* című kiadványt is átnézésre-feldolgozásra méltónak tartjuk. A hírlapok-folyóiratok jegyzékében egyetlen következetlenségre bukkantunk; a *Vaterländische Blätter* évszámait: 1808–1820, viszont az *Erneuerte Vaterländische Blätter* évszámaként 1815–1820 van föltüntetve, mintha két, párhuzamosan egymás mellett futó folyóiratról lenne szó. Jóllehet már a folyóirat címeiből kitetszik, hogy az egyik a másiknak folytatása. A többi esetben ettől eltérő eljárással él a kötet összeállítója. Ugyancsak feltűnő, hogy a keves számban előforduló magyar személynevekben mennyi a hiba, míg a szláv tulajdonneveket hibátlanul, minden esetben a mellékjeleket jól feltüntetve közli a kötet. Nyilvánvaló, hogy a Teleki és Telecki ugyanazt a családot jelöli (Teleki a helyes névírás), a 321. lapon Szechényinek írt Széchényi ugyanaz a Széchényi Ferenc (a Magyar Nemzeti Múzeum és Könyvtára megalapítója), aki a 324. lapon szerepel, ugyanaz az 505. lapon található *Széchényi* (itt viszont Festeticsnek van Festetics írva). Amennyiben az eredeti lelőhelyen rossz a névírás, a valamennyi névalakot feltüntető névmutatóban kellett volna erre utalni. Nem hiszem, hogy Bécsben nem találhatott volna a kiadó olyan magyarul olvasó szakembert, aki a korrektúrában kisegítette volna a szlavista szerzőnőt.

A kötet az apró és még szaporítható hibák ellenére rendkívül hasznos, jó áttekintést ad arról, mit

ismerhetett meg közvetlenül a bécsi olvasó a lengyel(országi) irodalmi-kulturális anyagból. Annál is inkább fontos ez, mivel a „lengyel” tényező rendkívüli jelentőséghez jut a Vormärzben, és nemcsak a bécsi, hanem a magyar vagy a cseh olvasó is sokat merített a bécsi folyóiratokból.

FRIED ISTVÁN

Die Wiener Tageszeitungen. Eine Dokumentation. Bd. 3: 1918–1938. Hrsg. Gabriele MELISCHEK, Josef SEETHALER. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1992. Peter LANG. 263. p.

Az Osztrák Tudományos Akadémia keretén belül 1991. július 1. óta működő történeti sajtódokumentációs iroda céljairól és az itt felállított adatbázis felhasználási módjairól közzöltünk már beszámolót a Magyar Könyvszemle 1991. 1–2. számában. Most az ezen az adatbázison alapuló, 1911. XI. 12. és 1938. III. 11. között Bécsben megjelenő napilapok adatait tartalmazó sajtóbibliográfia is napvilágot látott.

A kötet egy öt részesre tervezett sorozat tagja, mely az 1848 és 1945 között megjelent bécsi napilapokat kívánja feltárni és a további tudományos kutatás számára hozzáférhetővé tenni. A kiadvány a magyar kutatók számára is igen hasznos segítséget nyújt, hiszen egyre több az ösztöndíjas utazási lehetőség, szaporodnak az osztrák–magyar közös múltra irányuló kutatási programok, s az előzetes tájékozódást nagy mértékben segíti majd, hogy a jelentősebb bécsi könyvtárak állománya legalább a napilapok tekintetében áttekinthető lesz.

A napilap meghatározásához a szerzők Walter Schütz definícióját veszik át az Ernst Dovifat-féle *Handbuch der Publizistik* (Bd. 3. Teil 2. Berlin, 1969) c. segédkönyvből, mely szerint a napilap olyan aktuális és általános, vagyis tematikailag nem behatárolt híradást szolgáló orgánus, amely legalább hetente kétszer jelenik meg. A korszak kezdete 1918. november 12., a köztársaság alapítása, a kötet 1938. március 11-ével, az Anschluss, Ausztria német megszállásának napjával zárul.

A kötet és az adatbázis összeállítói először az adatbázis felépítését, rendszerét ismertetik, majd egy kiválasztott nap példáján – vagyis, hogy milyen lapok jelentek meg ezen a napon Bécsben –

be is mutatják az adatbázisból való lekérdezés módját.

A kötet legnagyobb részét az adott időszakban Bécsben megjelenő különböző nyelvű 125 napilap adatai teszik ki. Az egyes lapokra vonatkozó primer – tehát minden az autopszia alapján magából az újságból vett információ – (cím, a címhez tartozó kiegészítő adatok, formai adatok, periodicitás, ár, impresszum adatok, nyomda) és szekunder adatok (a lap politikai iránya, példányszáma és hasonló, általában a kiadóktól vagy más forrásokból származó információk) után a könyvtári adatok következnek. A címlista hat nagy bécsi könyvtár állománya alapján készült, tartalmazza a lap jelzetét az adott könyvtárban, valamint, hogy kötött vagy kötetlen állapotban őrzik, készült-e róla mikrofilm és az esetleges melléklapok vagy utódlapok címét. Itt jegyezzük meg, hogy aki ismeri az Országos Széchényi Könyvtár ún. szolgálati katalógusát, az ne várjon az Osztrák Nemzeti Könyvtárban hasonlóan részletes nyilvántartást, mely a hiányzó számokat egészen pontosan feltünteti. Ott minden esetben csak annyi szerepel, hogy az adott év hiányos, s ezt a bibliográfia is így veszi át. Az egyes tételeket az újságok fejlődésének reprodukciója teszi egymástól jól elkülöníthetővé. Végezetül minden címhez az 1945 után megjelent szekunder irodalom felsorolása kapcsolódik.

A fűgélékben az 1918 és 1945 között Bécsben megjelenő napilapok betűrendes mutatója következik, majd az 1918 és 1945 között indult és megszűnt lapok kronológiai táblázata, végül az 1945 után megjelent, mind egyes lapokat, mind átfogó kérdéseket tárgyaló igen részletes és kitűnően összeállított bibliográfia és a névmutató zárja.

A kötetnek van hungarika vonatkozása is, a 20-as években Bécsben megjelenő emigrációs magyar napilapok pl. *Bécsi Magyar Újság*, *Vörös Újság*, *Jövő* is szerepelnek benne. Érdeklődéssel várjuk a sorozat többi tagjának megjelenését is. Kíváncsinos lenne, hogy e fontos és hézagpótló kézikönyv minél több könyvtárban hozzáférhető legyen, hiszen összefoglaló osztrák sajtótörténet hiányában (Kurt Paupié *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848–1959* című munkája, mely tematikailag ill. pártállás szerint kiválasztott lapokat tárgyal, is csak előmunkának tekinthető ezen a téren) jelenleg ez a korszak legteljesebb bibliográfiai feldolgozása.

RÓZSA MÁRIA

Dokumenta Pragensia. Číslo X/1–2. Sestavili: VÁCLAV LEDVINKA, JIŘÍ PEŠEK. Praha, 1990 [1992] Archiv hlavního města Prahy. 536 p.

„*Előmunkálatok a prágai könyves kultúra történetének megírásához*” – adhatnánk alcímül a visszaadatáltan megjelent két kötetnek. Valóban, a 35 tanulmány közül számos olyan igénnyel készült, hogy nem csupán a szűkebb témakör legújabb kutatási eredményét jelenti, hanem a megelőző szakirodalom módszeres összefoglalása is.

Ivan Hlaváček a prágai könyvkiadásnak és könyvterjesztésnek a könyvnyomtatás feltalálása előtti történetét pontosan ilyen módszeresen dolgozta fel: a prágai egyházi hierarchia, annak könyvszükséglete, a prágai kulturális intézmények fejlődése, majd a könyv- és könyvtár a prágai társadalom életében témaköröket nem elkülönített alfejezetek köré csoportosította, s azokat a tényeknek az összefoglalását sem, amelyek a másolóműhelyek tevékenységét, a társadalom egyes csoportjainak könyvgyűjtési, olvasási szokásait, illetve az egyes intézmények könyvvel kapcsolatos tevékenységét dokumentálják. Hlaváček külön kitér a könyvimport kérdésére, a könyvkiadás és a könyvkereskedelem huszitizmus előtti és utáni különbségeire. Dolgozatának második része már a mai cseh humán-tudományszervezésben kiemelkedő Hlaváček professzort mutatja be, hiszen a középkori könyvanyag katalógizálási problémáit mutatja be mind szakmai, mind szervezési oldalról.

Az azt követő írások ezt az összetett képet árnyalják egyes részeredmények felmutatásával. Az első csehországi bencés rendház a Szent György kolostor volt (973-tól). Az itt működő scriptorium történetének egy-egy fejezetét írta meg Václav Plocek, illetve Zdeňka Hledíková. Mindkét tanulmány a műhely fénykorából, a 14. század első évtizedeiből származó kéziratokat vizsgál. Plocek a zenei kéziratok európai mintáit próbálja kinyomozni, s itáliai, salzburgi és szászországi párhuzamokat fedez fel: Hledíková pedig 17, ez időből származó (Kunigunda apátnő ideje) szerkönyvet tett kutatása tárgyául, s arra az eredményre jutott, hogy létezett egy kolostori másolóiskola, amely a domonkosokkal, illetve a kanonok-kollégiummal együttműködve dolgozott. A 17-ből 16 kódex két kéz írása, de a scriptorok személyét nem tudta azonosítani. Tartalmilag is érdekesek e kódexek, hiszen a legrégebb cseh zoltárparafrazis is egyikükben található. E tanulmányokat Jiří Pražák munkahipo-

tézise követi, amely szerint a Sztrahovon is működött egy másolóműhely a 13. században. A premontrai rendházban való másolásra utaló jeleket talált ugyanis 7 (de talán 10) kódexben.

Karel Stejskal a Cseh Nemzeti Könyvtár illuminált kódexek művészettörténeti tanulságait összegzi, de részletesen a IV. Vencel Bibliáját illumináló mester munkáival, illetve a sedletzi kolostor 13. századi Breviáriumával foglalkozik.

Jakub Vitovský tanulmánya ismét az összefoglaló munkák sorába tartozik. A brünni és a prágai 14. századi könyvkötő műhelyek párhuzamos története ez, amelyből megtudhatjuk, hogy a nagyobb múltú brünni udvari műhelyből (Vitus prépost környezete) az egyes mesterek miként jutottak el Prágába, ott is hagyományt teremtve.

Fontos kérdés, hogy az egyetem, amely könyvhasználó, de egyben könyvkiadó hely is, mikortól számít ténylegesen könyvfogyasztónak? A prágai egyetemen a 14–15. században létezett könyvtárak történetének tükrében próbál e kérdésre választ találni Michal Svatoš összefoglaló írásában. Az első könyvjegyzék az alapító Károly könyvtárára – amelyet a „Károly Kollégium”-ra hagyományoz – a 14. század 70-es éveiből való. Ez a 200 kötet kezdetben csak a professzorok számára volt hozzáférhető, de a 15. század folyamán már a diákok is jogot nyertek a használatára. Vencel király „Mesterkollégium”-ának és a „Mindszentek Kollégium”-nak is volt külön gyűjteménye, de részben a használat korlátozása, részben az oktatás módja (lectura) nem engedte, hogy az oktatási-tanulási folyamat szerves része lehessen a könyvhasználat. Ez majd csak az olcsó nyomtatott könyv elterjedésével valósul meg, s nem előbb a 16. század első harmadánál.

Ahogy a könyvkötő műhelyek tekintetében Brünn járt Prága előtt, úgy a csehországi nyomdászat szempontjából Pilzen előzte meg. Míg Pilzenben már 1468-ban működött nyomda, addig a szakirodalmi hagyomány szerint Prágában csak 1487-ben jelent meg az első nyomtatott könyv. Antonin Kostlan mostani tanulmánya kettő, 1479-ben feltehetően Prágában megjelent könyv keletkezéstörténetét mutatja be (példányt ő sem talált). Adatai szerint az 1478-ban Prágába költözött bíboros érsek (előtte Pilzenben volt az udvara) a nyomdát is magával vitte, s az első kiadványok a „Missale Ecclesiae Pragensis” és egy „Agenda Pragensis” voltak. A nyomdász, egy bizonyos „Johannes”, felte-

hetően azonos Johann Kamp-pal, aki ezután mehetett Speierbe a Drach-műhelybe tudását pallérozni, s 1499-ben tért vissza Prágába.

A kötet legterjedelmesebb írása Jiří Pesek és Bedriska Wizdálková munkája: „*Id. és ifj. Johann Jičinský nyomdái (1563–1590)*” A szisztematikusan levéltári kutatás eredménye a részletes életrajzok, a termékjegyzékek, a hagyatéki inventáriumok, a nyomdai felszerelések leltárai. A nyomda is műhelyként működött ugyan, de több korszakában fuzionált a legnagyobb, Georg Nigrinus-éval. Id. Johann Jičinský 1562-ben lett prágai polgár, 1563–1568-ig 7 könyvet adott ki, s 1570-ben halt meg. Az ifj. Johann Jičinský gyámja Georg Nigrinus lett, aki átvette a nyomdát, amíg az ifjú tanulmányainak szentelte idejét Prágában (1571-ben immatrikulál). A nyomdát 1586-ban veszi vissza saját kezelésbe, s rögtön újabb 7 könyvet ad ki. Fiatalon, 1590-ben halt meg, özvegyét és fiát ismét csak Nigrinus gyámolítja, s a nyomdát is ő veszi át. A Filoxen Jičinský-nyomda profílja a lutheránus szellemiségű kiadványok (énekeskönyvek, iskolai könyvek) voltak.

Az előbb említett Georg Nigrinus spanyol nyelvű kiadványairól szól Jaroslava Kašparová írása. Nigrinus összesen mintegy 600 kiadványt jelentetett meg, ebből csupán néhány spanyol nyelvű. Érdekessége a dolognak inkább abban áll, hogy e kiadványok keletkezéstörténete kapcsán megismerhetjük egy 16. századi humanista diplomata, Juan de Borja kulturmissziós tevékenységét. Ő maga is szerző, Nigrinus kiadja egy emblémás-könyvét (*Espesas morales*), de közvetíti a spanyol politika igazolásául írott történeti munkákat (pl. Pedro Cornejos: *Historia de las civiles guerrass y rebellion de Flandres*), s ugyanígy spanyol zeneelméleti műveket is (pl. Mateo Flecha: *Libro de musica de puncto*).

Petr Daněk az 1620 előtti prágai zenei nyomtatványok kiadástörténetét írta meg e kötetben. A cseh liturgikus könyveket, az egyházi és a világi zenei műveket főként külföldön nyomták. A prágai nyomdák csak, a 16. század utolsó évtizedeiben kapcsolódtak be e tevékenységbe. A vokálpolifoniai munkák azonban csaknem kivétel nélkül Prágában jelentek meg. Az első ilyen Mikuláš Konáč munkája (1525), majd Jiří Nicolaus zeneiskolája körül keletkezett egy kiadványkör az 1560–70-es években. 1570-től csaknem valamennyi ilyen nyomtatvány Georg Nigrinus műhelyéből került

ki, s ő nyomtatta a császári udvar igényelte zenei könyveket is.

Úgy tűnik, hogy a Fehérhegy előtti időkben a megrendelésen és a patronátság-rendszeren keresztül érvényesült a könyvkiadás és a könyvkereskedelem kontrollja Csehországban, s részben a megrendelők és patronusok vették át a könyvterjesztők szerepét – hangzik Jaroslav Pánek, a prágai könyvkereskedelem történetét összefoglaló tanulmányának konklúziója. A tanulmány forrásanyaga: a Rosenberg család, az olmützi püspökök, Cseh- és Morvaország főpapjainak könyvrendelése és a hozzájuk tartozó számlák. Nagy tételben vásároltak elsősorban iskolai könyveket, katekizmusokat, szerkönyveket, diétai határozatokat, polemikus iratokat. Az iratanyag bepillantást enged abba is, milyen formában terjesztették ezeket, mert az említettek gondoskodtak a célzott terjesztésről is.

Bohumil Nuska tanulmányának alapkérdése: mikor, milyen gyakorlati tevékenység kötődött az egyes könyves szakmák elnevezéséhez? A 14. században a könyvkötők már céhbe tömörültek, de nemcsak könyvkötéssel, hanem kereskedelemmel is foglalkoztak. A 16. században különül majd el véglegesen e két szakma. A prágai könyvkiadás nagyon kevés kiadói kötetet vagy kiadói kolligátumot ismer. Ferdinánd király 1547-es, a prágai könyvnyomtatást betöltő rendelete a Nürnberg, Majna Frankfurt, Lipcse-orientált kereskedelem megerősödését, illetve a könyvkötő műhelyek elszaporodását hozta magával. Csehországon belül pedig kialakult a munkamegosztás a vidéki kiadók s a prágai kötők, kereskedők között.

A Documenta Pragensia X/2. kötete a Fehérhegytől az első Világháborúig tartó időszak könyves története. Alena Richterová a raudnitzzi Lobkowitz család levéltárában lévő könyvszámlákat vizsgálta (1673–1900), s a család szerepét, melyet a prágai könyvkiadás és kereskedelem történetében töltött be, mind nagyvásárló s patronus. A 18. század végéig nem volt favorizált nyomdász vagy kereskedő család, de a 19. században szinte kizárólag a Franz Topic céggel dolgoztattak.

Věra Smolová-Kropáčová a rézmetsző, könyvkereskedő prágai tanácsos Kaspar Zacharias Wussin (1664–1748) tevékenységét mutatja be, kitekin-téssel arra a tevékenységre, melyet a család folytatott Wussin halála után. Jaroslava Hoffmannová a prágai „hivatalos nyomdászati” jelenségét mutatja

be: a kancellária és a törvényhozó szervek privilegizált nyomdászainak helyzetét, e helyzet előnyeit és korlátait mutatja be 1492-től a 19. század végéig kevésbé alapos tanulmányban.

Zdenek Šimečeknek a 18. századi prágai könyvkereskedelem „egyes kérdéseiről” írt tanulmánya a szerény cím mellett nagyon alapos, s valóban fontos kérdéseket vet fel s válaszol meg. Bemutatja azt a szerepet, amelyet a könyvkereskedő játszott az egyre szélesedő olvasóréteg ízlésének formálásában. Ez a kereskedő réteg, amely a Monarchia előnyeit kihasználva az észak-németországi könyvtérmező Birodalmon belüli közvetítőjévé tudott válni, a prágai könyvkiadást a nemzetközi forgalomba tudta kapcsolni. Legerősebb kapcsolataik a lipcsei és a bécsi kereskedőkkel voltak, Nürnberg korábbi domináns hatása viszonylag meggyengült.

Jiří Pokorný, aki a prágai polgárság 18. századi olvasmányműveltségéről már több fontos tanulmányt írt, most a cseh könyvkultúra egyik első teoretikusát, a jezsuita Antonín Koniaszt és műveit mutatja be. Konias a 18. század első harmadában megjelent írásaiban egy olyan programot ír le, amely részletezi a könyvnek az ember életében, formálódásában, s persze formálásában betöltendő szerepét.

Valtentin Urfus az újkori szerzői jog Monarchia-beli történetét írta meg. Az angliai 1709-es copyright-törvény után a szerzői jog sok országban viták tárgya lesz. A Monarchián belül az 1755. február 11-i udvari pátens az első szabályozó jellegű rendelet (ez az egyes tudományos művek utánnymosását szabályozza). Az 1846. október 19-i pátens már 30 évre copyright-ot ad a szerzőknek, s ez örökölhető is. A század végére, a 1893. április 26-i, illetve az 1895. december 26-i törvénnyel kerül a Monarchia szinkronba az európai törvénykezéssel.

A cseh nemzeti mozgalmak és a könyvkiadás és könyvkereskedelem 19. századi történetéről több tanulmány szól: Wendel Matthias Krammer nyomdája a cseh nyelvújítási, nyelvpolási mozgalmak és a cseh irodalom pártolásának egyik központja a 18–19. század fordulóján. A nyomda és a „Ceská expedice” című lap történetét mutatja be Jan Novotný. A cseh nemzeti öntudat fejlődésében nagy szerepet játszott Tadeas Hajek 1541-ben megjelent krónikájának 35 füzetben, folytatásokban való kiadása. A bécsi Schönfeld-nyomdának a cseh nemzeti mozgalmakat segítő tevékenységét elemzi e pél-

da alapján Jaroslav Kolár. Frantisek Černý pedig a Bohumil Haase-kiadó (Prága) és a hazai patrióta közönség kapcsolatát elemzi egy olyan általános kép keretében, amely a cseh nyelvű színházi irodalom prágai megjelenését mutatja be. A Királyi Cseh Tudományos Társaság kiadványterjesztési politikája (1884–1914) is csatlakozott a nemzeti törekvésekhez. E tevékenységükről Karel Šindelář írt tanulmányt. Stanislav Balik pedig a 631 füzetben 1881–1908-ig megjelent cseh enciklopédia kiadástörténetét vázolja.

A 19. századi ipari fejlődés és a nyomdai par, a korszak nyomdai problémái a témája Zdeněk Míka, Otto Smrček, Milan Moškoř és Hana Svatošová tanulmányainak.

Pravoslav Kneidl és Eva Rysavá egy hazánkban még nem kutatott [ha egyáltalán létező] nyomtatványtípus 18. illetve 19. századi kiadástörténetét mutatja be. A „Bänkellied”-ről, illetve a „Krämerlied”-ről van szó, amely napjainban Németországban ismét terjedőben van. Ezek a többnyire egylapos nyomtatványok általában aktuálpolitikai eseményekről, botrányokról, érdekes esetekről szóltak. Kocsmákban, falvak központjaiban tüzték ki őket, s valaki olvasni tudó előadta, elénekelt a körébe gyűlőknek a történetet. A tanul-

mányok bemutatják e nyomtatványtípus árusítási szokásait, fogyasztói körét, s bemutatják azokat a nyomdászokat, akik ilyeneket adtak ki.

A prágai zsidó könyvkiadást két tanulmány mutatja be: Jiří Kudela a 16. századtól kezdődően, de a 18–19. századra is koncentrálva ad átfogó képet, statisztikákkal. Helena Krejčová pedig a Siegfried Kapper Tudományos Társaság (a Cseh-Zsidó Tudományos Társaság) kiadói tevékenységét az 1881–1938-ig terjedő időszakban rajzolja meg.

Az augsburgi Allgemeine Zeitung Közép-Európa legismertebb napilapja volt a 19. század első felében. Jiří Koralka azt vizsgálta, hogy a prágai szépirodalmi könyvtermés milyen visszhangra talált ezen újság recenziós rovatában.

Miroslava Hejnová elméleti tanulmányt írt az aukciókatalógusok könyvtártörténeti forrásértékéről, František Holec pedig a kötet záró tanulmányában az 1945. május 8-án elégett, akkor 100.000 kötetes, 1801-ben alapított Prága Város Levéltára Könyvtárának történetét írta meg. E gyűjtemény a leggazdagabb Prága helytörténeti kincsesár is volt egyben.

MONOK ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Megjelent 10,368 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025–0171

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Felelős vezető: Marinescu Miklós

Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Körmendy Kinga</i> : A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozása kódexe	1
<i>Jankovics József</i> – <i>Monok István</i> : Dudith András könyvtára	16
<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : A Kolozsvári Disputa 31 tézise	28
<i>Fried István</i> : Magyar hírlapi kísérlet Lipcsében (1843/44)	41
<i>Pomogáts Béla</i> : A kolozsvári Napkelet (1920–1922)	56

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Nyomatott tudósítás az 1514. évi magyarországi parasztháborúról	62
<i>Szelestei N. László</i> : Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről	66
<i>Gömöri György</i> : Egy boroszlói humanista magyar tárgyú költeményei	68
<i>Heltai János</i> : Még egyszer Apáczai „ismeretlen munkájáról”	74
<i>Németh S. Katalin</i> : Sigmund von Birken magyar kapcsolatai	78
<i>Boros István</i> : Guillelmus de Moerbeke Arisztotelész-fordítása	82
<i>Marczell Péter</i> : Körösi Csoma göttingeni olvasmányai	83
<i>Nagy Erzsébet</i> : Szerkeszthette-e Somogyi Károly A magyar korona országaihoz tartozó római katolikus papság és szerzetesrendek egyetemes névtárát?	87
<i>Fehér Katalin</i> : Beély Fidél és az első magyar pedagógiai bibliográfia	88
<i>Somkuti Gabriella</i> : A Széchenyi Könyvtár kísérlete a Zrínyi-könyvtár megvételére 1891-ben ..	93

FIGYELŐ

<i>Rozsondai Marianne</i> : Csapodiné Gárdonyi Klára (1911–1993)	98
<i>Kókay György</i> : Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár	99
(–y): Gulyás Pál emlékülés	100
<i>Földvári Sándor</i> : Hodinka Antal emlékkonferencia Nyíregyházán	100

SZEMLE

Gondolatok a könyvtárban. Thoughts in the Library. Köszöntjük Rózsa Györgyöt 70. születésnapja alkalmából. Bp. 1992. (<i>Sebestyén György</i>)	102
Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom. Hrsg. Vizkelety András. Bp. 1993. (<i>Erdő Péter</i>)	103
Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica I–II. Bp. 1988–1993. (<i>Madas Edit</i>)	105
Pavercsik Ilona: A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig. Bp. 1992. (<i>Szelestei N. László</i>)	106
Pintér Márta Zsuzsanna: Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században. (<i>Varga Imre</i>)	107
Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok. Debrecen, 1993. (<i>Mózes Huba</i>)	109
Rejtő István: Mikszáthiada. Cikk, tanulmányok. Bp. 1992. (<i>Nemeskéri Erika</i>)	111
Marinelli-König, Gertrude: Polen und Ruthenen in den Wiener Zeitschriften des Vormärz. Wien, 1992. (<i>Fried István</i>)	111
Die Wiener Tageszeitungen. Bd. 3. Frankfurt am Main etc. 1992. (<i>Rózsa Mária</i>)	112
Documenta Pragensia. Cisko X/1–2. Praha, (1992) (<i>Monok István</i>)	113

SOMMAIRE

<i>Körmendy, Kinga</i> : Un codex ayant un rapport hongrois de la culture de livres de l'Université de Bologne aux XIV ^e -XV ^e siècles	1
<i>Jankovich, József—Monok, István</i> : La bibliothèque d'András Dudith	16
<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i> : Les 31 thèses de la Dispute de Kolozsvár	38
<i>Fried, István</i> : Un essai de journal hongrois à Leipsic (1843-1844)	41
<i>Pomogáts, Béla</i> : La revue Napkelet de Kolozsvár (1920-1922)	56

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borsa, Gedeon</i> : Un rapport imprimé sur la guerre des paysans de Hongrie en 1514	62
<i>Szelestei, N. László</i> : Sur un prêt de livre de Miklós Oláh	66
<i>Gömöri, György</i> : Les poèmes ayant un sujet hongrois d'un humaniste de Breslau (Wrocław) ..	68
<i>Heltai, János</i> : Encore une fois sur un „ouvrage inconnu” d'Apáczai	74
<i>Németh, S. Katalin</i> : Les relations hongroises de Sigmund von Birken	78
<i>Boros, István</i> : La traduction d'Aristote de Guillelmus de Moerbeke	82
<i>Marczell, Péter</i> : Les lectures de Goettingue de Körösi Csoma	83
<i>Nagy, Erzsébet</i> : Est-e que Károly Somogyi pouvait être le rédacteur de l'ouvrage „Registre nominal général du clergé catholique romain et des ordres religieux appartenant aux pays de la couronne hongroise”?	87
<i>Fehér, Katalin</i> : Beély Fidéi et la première bibliographie de pédagogie hongroise	88
<i>Somkuti, Gabriella</i> : La tentative de la Bibliothèque Nationale Széchényi d'acheter la Bibliothèque Zrínyi en 1891	93

CHRONIQUE

<i>Rozsondai, Marianne</i> : Csapodiné Gárdonyi Klára (1911-1993)	98
<i>Kókay, György</i> : La Bibliothèque de l'Archidiocèse d'Eger a 200 ans	99
-y: Une séance en commémoration de Pál Gulyás à Pécs	100
<i>Földvári, Sándor</i> : Une conférence en commémoration d'Antal Hodinka à Nyíregyháza	100

REVUE

Réflexions dans la bibliothèque. Thoughts in the Library. (Hommage à György Rózsa à l'occasion de son 70 ^e anniversaire.) Bp. 1992. (<i>Sebestyén, György</i>)	102
Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom. Hrsg. von András Vizkelety. Bp. 1993. (<i>Erdő, Péter</i>)	103
Csapodi Csaba — Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica I-II. Bp. 1988-1993. (<i>Madas, Edit</i>)	105
Pavercsik, Ilona: La route des livres de Kassa de l'imprimerie aux lecteurs. Bp. 1992. (<i>Szelestei, N. László</i>)	106
Pintér, Márta Zsuzsanna: L'art dramatique aux écoles franciscaines au XVIII ^e siècle. (<i>Varga, Imre</i>)	107
L'art dramatique aux écoles et les traditions dramatiques populaires. Debrecen, 1991. (<i>Mózes, Huba</i>)	109
Rejtő, István: Mikszáthiada. Articles et études. Bp. 1992. (<i>Nemeskéri, Erika</i>)	113
Marinelli-König, Gertrude: Polen und Ruthenen in den Wiener Zeitschriften des Vormärz. Wien, 1992. (<i>Fried, István</i>)	111
Die Wiener Tageszeitungen. Bd. 3. Frankfurt am Main etc. 1992. (<i>Rózsa, Mária</i>)	112
Documenta Pragensia. C. X/1-2. Praha, (1992.) (<i>Monok, István</i>)	115